

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutu**

VÜQAR İNQİLAB OĞLU MƏMMƏDOV

**FARS DİLİNİ TƏDQİQ EDƏN
AZƏRBAYCAN ALİMLƏRİ
(XX ƏSR)**

Bakı – 2024

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstıtutunun
Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur.

Redaktor: **Günay Verdiyeva,**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəyçi: **Aybəniz Həsənova,**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Vüqar İncılab oğlu Məmmədov.

“Fars dilini tədqıq edən Azərbaycan alımləri (XX əsr)”.

Bakı, Adıloğlu nəşriyyatı, 2024, 148 s.

Fars dilinin azərbaycanlı alımlər tərəfindən öyrənilməsinin on əsrlik bir tarixi var. «Fars dilini tədqıq edən Azərbaycan alımləri (XX əsr)» monoqrafiyasından bu tarixin sovet dövründə, eləcə də müstəqilliyimizin ilk on ilində Azərbaycan Dövlət Universitetində, respublikanın bir sıra digər ali məktəblərində və Elmlər Akademiyasında, əsasən Şərqsünəslıq İnstıtutunda fars dili ilə bağılı nəşr olunan kitablar, dərslıklər və dərş vəsaitləri barəsində ətraflı məlumat almaq olar.

Əsər şərqsünəslar, filoloq alımlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İSBN 978-9952-37-363-9

© AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünəslıq İnstıtutu, 2024

ÖN SÖZ

Fars dilinin azərbaycanlı alimlər tərəfindən öyrənilməsinin on əsrlik bir tarixi var. Orta əsrlər klassik bədii irsimizin dili olan bu dilə aid ilk tədqiqatların məhz azərbaycanlı alimlər tərəfindən aparılmasını əlamətdar hal kimi qeyd etmək olar. Sonrakı dövrlərdə də azərbaycanlı alimlər fars dilinin öyrənilməsinə böyük töhfələr vermiş, qrammatik əsərlər, izahlı və ikidilli lüğətlər tərtib etmişlər.

Azərbaycanlı alimlərin XI əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər fars dili sahəsində gördüyü işlər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Şərqsünaslıq İnstitutunun mərhum alimləri, filologiya elmləri namizədləri Cəmilə Sadıqova və Təyyibə Ələsgərova tərəfindən təhlil edilmiş və 1990-cı ildə «Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri» kitabında geniş oxucu kütləsinə təqdim edilmişdir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra ilk öncə Azərbaycan Dövlət Universitetində fars dilinin tədrisi və tədqiqi, daha sonra isə 1958-ci ildən etibarən Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Şərqsünaslıq İnstitutunda fars dili ilə bağlı araşdırmalar geniş vüsət almışdır. Eyni zamanda respublikanın bəzi digər ali məktəblərində çalışan mütəxəssislər tərəfindən də bu sahəyə töhfələr verilmişdir.

Azərbaycan müstəqillik əldə edəndən sonra da bu sahədə dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır. Sovet dövründə, eləcə də müstəqilliyimizin ilk on ilində – ta XX əsrin sonuna kimi bu sahədə görülən işlər tərəfimizdən araşdırılaraq hazırda diqqətinizə çatdırılan «Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri (XX əsr)» kitabında təqdim edilir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın istər ali məktəblərində, istərsə də elmi-tədqiqat müəssisələrində fars dilinə aid çox geniş tədqiqatlar aparılmış, çoxlu sayda kitablar nəşr edilmiş, məqalələr yazılmışdır. Biz əsərin həcmi nəzərə alaraq, əsasən, çap olunmuş monoqrafi-

yaların, kitabların, lüğətlərin, dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin təhlilini aparmışdıq. Eyni zamanda kitab şəklində çapı tədqiqat dövründən sonraya təsadüf edən dissertasiyaları təfsilatlı şəkildə diqqətə çatdırmışdıq. Bu və ya digər şəkildə çap həllini tədqiqat dövründə tapmış dissertasiyaların mövzusu müvafiq kitablarda nəzərdən keçirildiyi üçün həmin dissertasiyaların məzmununu ayrıca çatdırmağa lüzum görülməmişdir.

Kitabda Azərbaycanca fars dilinin XX əsrdə tədqiq istiqamətləri, Respublikanın ali təhsil müəssisələri müəllimlərinin çap işləri və AMEA-da görülən işlər barədə bəhs olunur.

Biz burada hər bir tədqiqatçının fars dilçiliyi sahəsində fəaliyyətini ayrı-ayrılıqda təqdim etmişik. Lakin təkrarçılığa yol verməmək üçün iki və ya daha artıq müəllifi olan əsərlərin təhlili əsasən adı ilk çəkilən müəllifə aid hissələrdə aparılır, digər həmmüəlliflərə aid hissələrdə isə sadəcə olaraq, kitabın adı çəkilir.

Düşünürük ki, təqdim olunan bu kitab iranşünas-filoloqlar üçün böyük maraq kəsb edəcək, həmçinin Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsində Fars dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə tədris alan tələbələr üçün də dərs vəsaiti kimi istifadə oluna bilər.

I FƏSİL

FARS DİLİNİN XX ƏSRDƏ TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ

Azərbaycanda orta əsrlərdə fars dilinin yazı dili kimi geniş yayılması nəticəsində klassik bədii irsimiz, tariximiz, elmi və başqa səpkili yazılarımız əsasən bu dildə yazılmışdır. Bu səbəbdən də əsrlər boyu, daha doğrusu, on əsrlik bir dövrdə azərbaycanlı alimlər fars dilinin tədqiqinə çox diqqət yetirmişlər və müasir dövrümüzdə də bu sahədə işlər davam etdirilir.

Ümumiyyətlə, fars dilinin tədqiqi ilə tək farslar özləri və klassik irsi bu dildə olan xalqların nümayəndələri deyil, eləcə də Qərb alimləri məşğul olmuş və bu sahədə dəyərli işlər görmüşlər. Bütün bunlarla yanaşı, fars dilinə dair ilk tədqiqatların məhz azərbaycanlı alimlər tərəfindən aparılmasını əlamətdar hal kimi qeyd etmək olar.

Fars dilinin tədqiqi islamdan sonrakı dövrdən başlanılıb və bu sahəyə aid ilk məlum əsər XI əsrə təsadüf edir. Bu sahədə ilk əsərin məhz Qətran Təbriziyə məxsus olması haqda tarixi məlumat var. Bu, onun «Təfasir fi lüğəti-l-furs» izahlı lüğətidir. Daha sonra on əsrə yaxın bir dövrdə ta ötən əsrin ilk rübündə Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasına qədər Hübeyş Tiflisi, Hüsəməddin Xoyi, Hinduşah Naxçıvani, onun oğlu Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani, Baba Nemətulla Mahmud Naxçıvani, Vəhid Təbrizi, Mahmud bəy bin Abdulla Füsuni Təbrizi, Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Bürhan Təbrizi, Hacı Kərim Təbib Təbrizi, Məhəmməd Mehdi Təbrizi, Əbdülkərim İrəvani Təbrizi, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Əbdülsəlam Axundzadə, Səfərəlibəy Vəlibəyov, Əlimirzə Nərimanov, Mirzə Möhsün İbrahimi, Razi Məhəmmədzadə İrəvani, Sultanməcid Qənizadə, İsgəndər Cəfərzadə və başqa alimlərimiz fars dili ilə bağlı dəyərli əsərlər yaratmışlar.

Azərbaycanın İran dövləti ilə qonşuluğu və çoxəsrlik tariximizin ədəbiyyat, dilçilik, tarix və s. sahələrə aid əsərlərinin əsasən fars dilində yazılması bu dilin öyrənilməsinə və öyrədilməsinə marağı XX əsrdə daha da artırmışdır. Bu illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsi, Elmlər Akademiyasının Şərqsünaslıq İnstitutu yaradılmış, fars dili ali və orta məktəblərdə tədris edilmiş, bu sahəyə aid bir çox dərsliklər yazılmış və tədqiqatlar aparılmışdır.

Həmin dövrdə görülən işləri təhlil edərək Azərbaycan alimlərinin fars dilini tədqiq etməsinin çoxəsrlik tarixinin XX əsr dövrünü də geniş oxucu kütləsinə çatdırmaq böyük əhəmiyyət daşıyırdı.

Təbii ki, fars dilinin tədrisi və tədqiqi sahəsində Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsində çalışmış mütəxəssislərin əvəzsiz rolu olmuşdur. Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən bu ali məktəbdə Şərq ölkələri üzrə mütəxəssislərin yetişdirilməsinə başlanılmışdır.

1919-cu ilin noyabrında universitetin Tarix-filologiya fakültəsi nəzdində Şərq şöbəsi yaradılıb. Bu şöbə 1920-ci ildən fəaliyyətə başlayıb. Lakin fəaliyyətinin elə ilk ilindən şöbənin daha da genişləndirilərək fakültəyə çevrilməsi məsələsi ortaya çıxarıldı. Bu məsələ Tarix-filologiya fakültəsinin 22 oktyabr 1920-ci il iclasında müzakirə olundu və professorlar V.B.Tomaşevski, Y.İ.Baybakov, Y.A.Paxomov, Y.K.Akimov, M.Y.Şahtaxtinski, B.Şahtaxtinski, M.R.Mirzəyev və M.M.İbrahimova tədris proqramını hazırlamaq tapşırıldı.

1921-ci ilin 19 aprelində professor P.K.Juzenin Şərqsünaslıq fakültəsi barədə məruzəsi dinlənildi və Şərq şöbəsinin Şərqsünaslıq fakültəsinə çevrilməsinin vacibliyi barədə qərar qəbul edildi. Belə halda yeni qüvvələrin cəlb olunması, xüsusi ədəbiyyatın gətirilməsi, şərqsünaslıq muzeyinin yaradılması məsələləri ortaya çıxdı. Bu məqsədlə P.K.Juzenin Qərbi Avropaya, Qahirəyə, Konstantinopola elmi ezamiyyətə göndərilməsi qərara alındı. Xüsusi bir komissiya da yaradıldı ki, onun da məruzəsi 1921-ci ilin 13 dekabrında

dinlənildi. Bu məruzədə yeni fakültədə türkoloq və iranşünasların xüsusiləşmiş qruplarının yaradılması təklif olundu.

6 fevral 1922-ci il tarixində Xalq Maarif Komissarlığı Universitetin Şurasına Şərqşünaslıq fakültəsinin yaradılması və burada Şərqlin tarixinin öyrənilməsi, türk və İran xalqlarının tarixi, dili və ədəbiyyatı üzrə müəllimlərin hazırlanması tapşırığı verdi.

Universitet Şurasının 22 mart 1922-ci il iclasında Şərqşünaslıq fakültəsinin yaradılması və yeni semestrin başlanğıcında onun fəaliyyətini təmin etmək qərarı verildi. Aprelin 12-də isə P.K.Juze, A.Makovelski, A.Tağızadə və başqalarından ibarət komissiya yaradıldı və ona fakültənin yaradılması ilə bağlı məruzənin hazırlanması tapşırıldı. 5 nəfərdən ibarət bu komissiyaya aşağıdakı məsələlərin həlli tapşırıldı:

- 1) Elmi qüvvələrin cəlb edilməsi;
- 2) Kitabxana və muzeyin yaradılması;
- 3) Şərqşünaslıq fakültəsi üçün maddi vəsaitin təmin olunması;
- 4) Müəllimlərin maddi təminatı;
- 5) Tələbələrə təqaüdlərin təminatı.

Bunlar barədə fakültənin 20 aprel 1922-ci il tarixli iclasında məruzə dinlənildi.

Fakültə yaradılarkən onun əsas məqsədləri sırasında bu sahədə Azərbaycan elmi məktəbinin yaradılması, Azərbaycanın, İranın, Türkiyənin, Yaxın Şərqlin tarixini, iqtisadiyyatını, sosial həyatını, dilini, ədəbiyyatını, dinini, etnoqrafiyasını öyrənən ixtisaslaşdırılmış şərqşünasların hazırlanması, türk və İran xalqlarının dili, ədəbiyyatı, tarixi üzrə orta məktəblər üçün müəllim kadrlarının hazırlanması var idi.

Fakültə iki şöbədən ibarət idi: tarix və dil. Sonuncusu özü də türk və İran bölmələrinə bölünürdü.

Şərqşünaslıq fakültəsində 22 kafedra, o cümlədən Fəlsəfə, İqtisadiyyata giriş, Qədim tarix, Orta əsrlər tarixi, Yeni tarix, Rus tarixi, Ümumi tarix, Müsəlman Şərqi tarixi, Türk tarixi, İran tarixi,

İslamşünaslıq, Arxeologiya, Pedaqogika, Psixologiya, Ümumi dilçilik, Türk dili, Türk ədəbiyyatı, İran ədəbiyyatı, Ərəb dili və ədəbiyyatı, Antik ədəbiyyat, Qərbi Avropa ədəbiyyatı, Rus ədəbiyyatı kafedraları yaradıldı.

1922-ci ilin apreliyindən fakültədə Y.İ.Baybakov, F.V.Blaqovidov, A.D.Qulyayev, M.V.Dovnar-Zapolski, N.A.Dubrovski, P.K.Juze, V.İ.Lopatinski, A.O.Makovelski, A.B.Selixanoviç, V.V.Sipovski, V.V.Tomaşevski kimi professorlar, eləcə də E.A.Paxomov, M.İbrahimov, T.Şahtaxtinski, B.Yablonko, Y.K.Akimov kimi müəllimlər fəaliyyətə başladılar. Tezliklə Mühəddin bəy, P.X.Tumbil və başqaları da onlara qoşuldu.

Fakültədə fəaliyyətinin ilk illərindən milli kadrların hazırlanmasına da diqqət getdikcə artırıldı. Qeyd edək ki, universitetdə Azərbaycan dilində tədrisə ilk dəfə 1926-cı ildə məhz Şərqşünaslıq fakültəsində başlanılıb. 1926-27-ci tədris ilində fakültədə çalışanlardan yaşlı nəşildən 55 faizi, gənc nəşildən isə 83 faizi artıq azərbaycanlılar idi. Müqayisə üçün deyək ki, bu rəqəmlər Pedaqogika fakültəsində müvafiq olaraq 5 və 11 faiz idi. 1925-ci ildən fakültədə pedaqogika üzrə Fikrət bəy, Azərbaycan dili üzrə Qasimbəyov, Məmmədov, Sübhanverdiyev, Əfəndiyev, Orucəliyev, fars dili üzrə Əli Cabbar Mirzəyev və başqaları fəaliyyətə başladılar.

Kadr çatışmazlığı səbəbindən Moskvadan da rus şərqşünasları dəvət olunurdu. Universitet Şurasının 14 iyun 1923-cü il toplantısında xüsusi kursların aparılması üçün Petroqrاد Universitetindən türkoloq N.A.Samoyloviç, iranşünas A.A.Romaskoviç, eləcə də N.N.Firsovun payız semestrində dəvət edilməsi barədə qərar qəbul edildi. Şuranın 3 iyun 1927-ci il qərarı ilə isə 1927/28-ci tədris ili üçün sonradan iranşünaslıq kafedrasında akademik olmuş dosent N.Y.Marr, eləcə də akademik V.V.Bartold, professor Qurnov dəvət olundular. Həmçinin 1926-cı ildə İ.İ.Meşşaninov qədim Şərq tarixi üzrə, dosent B.İ.Dansiq İran və Türkiyə iqtisadiyyatı və coğrafiyası üzrə kurs aparıblar.

Fakültəyə xarici ölkələrdən də mütəxəssislər dəvət olunurdular. Bu sırada Türkiyədən Şərq Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Fuad bəy Köprülüzadənin 1925-ci ildə qədim türk ədəbiyyatı tarixi kursunu aparmasını qeyd etmək olar.

Qeyd edilməlidir ki, məhz bu fakültədə ilk dəfə Azərbaycan tarixi, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və Azərbaycan dili tarixi tədris olunub.

Fakültənin tələbələrinin də sayı ildən-ilə artmaqda idi. Əgər 1922/23-cü tədris ilində burada 97 tələbə təhsil alırdısa, üç il sonra bu rəqəm artıq 145-ə çatdırılmışdı. Tələbələrin əksəriyyəti də azərbaycanlı idi. Məsələn, 1923/24 tədris ilində 93 tələbədən 63-ü azərbaycanlı idi.

Lakin tezliklə fakültənin müstəqil fəaliyyətinə uzunmüddətli fasilə verildi. Universitetin idarə heyətinin 19 iyul 1927-ci il tarixli toplantısında fakültənin müstəqil fəaliyyətinin dayandırılması məsələsi müzakirə olundu. Azərbaycan KP MK-nın 1928-ci il 12 noyabr iclasında isə yeni tədris ilindən Şərqsünaslıq fakültəsinin Pedaqogika kafedrasına birləşdirilməsi haqda qərar qəbul olundu.

On ildən artıq bir dövrdə şərqsünaslıq Azərbaycanda diqqətdən kənar qalsa da, 40-cı illərdə bu sahəyə olan ehtiyac bir daha üzə çıxdı. 1940-cı ildə Azərbaycanda ali məktəblərdə fars dilinin tədrisi üçün yazılmış ilk kitabın – Əli Azərinin rus dilində «Учебник персидского языка» adlı dərsliyinin çap olunmasını bu işin başlanğıcı hesab etmək olar. 1943-44-cü tədris ilində Azərbaycan Dövlət Universitetində Filologiya fakültəsinin nəzdində Şərqsünaslıq şöbəsi fəaliyyət göstərmişdir. Bir il sonra isə müstəqil Şərqsünaslıq fakültəsi bərpa olundu. Lakin bu illərdə hələ də bu sahədə lazımı mütəxəssislərin çatışmazlığı hiss olunurdu. Qeyd edək ki, həmin vaxtlar fakültənin fars dili və ya İran ədəbiyyatını tədris edən müəllimləri sırasında heç kəsin elmi dərəcəsi və adı yox idi. Ümumiyyətlə, 50-ci illərin ortalarındanak Şərqsünaslıq universitetdə ictimai

və humanitar sahələr arasında ən zəif olaraq qalırdı. Lakin 50-ci illərin 2-ci yarısında bu sahədə yüksək sürətlə inkişaf başladı. Bu dövrdə yenidən Şərqsünaslıq şöbəsi fəaliyyət göstərirdi. 1957-58-ci tədris ilində isə bir daha Şərqsünaslıq fakültəsi bərpa olundu. Elə bu dövrdə – 1958-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasında Şərqsünaslıq İnstitutu da yaradıldı.

Əlbəttə ki, bu ərəfədə Şərqsünaslıq fakültəsi müəllimlərinin bu sahədə dissertasiyalar müdafiə edərək, elmi dərəcələr almaları bu inkişafı sürətləndirdi. Qeyd edək ki, bilavasitə Şərqsünaslıq fakültəsində yazılmış dissertasiyanın ilk müdafiəsi o vaxtlar Yaxın Şərq kafedrasının (sonradan Fars dili kafedrası) aspirantı və müəllimi olmuş Rəhim Sultanova məxsus idi. R.Sultanov 1950-ci ildə «Sədi «Gülüstan»ının dil xüsusiyyətləri» mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etdi. 1951-ci ilin yanvarından isə o, qırx il müddətində həmin kafedranın müdiri oldu. Eyni zamanda R.Sultanov 50-ci illərdə fakültənin dekanı vəzifəsində çalışıb.

Rəhim Sultanovdan sonra universitetdə fars dili üzrə dissertasiyaların yazılması intensivləşir və tək 1953-55-ci illər aralığında Neyyər zaman Hatəmi («Tehran dialekti (leksika)»), Həsən Əlizadə («Müasir fars ədəbi dilində feilin zamanları»), Əhməd Şəfai («Müasir fars ədəbi dilində tabeli mürəkkəb cümlə (təyin budaq cümləsi)»), Təhminə Rüstəмова («Müasir fars ədəbi dilində feili sifət və feili bağlamaların morfoloji xüsusiyyətləri»), Həsən Mahmudov («Müasir fars ədəbi dilində feillərin tamamlılıqlarla idarəsi»), Həsən Zərinəzadə («Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü)») bu sahədə namizədlik dissertasiyaları müdafiə ediblər. Sonrakı illərdə də fakültə müəllimlərindən namizədlik dissertasiyası müdafiə edənlər olmuş, həmçinin Ə.Şəfai, N.Hatəmi, H.Mahmudov, T.Rüstəмова fars dili sahəsində doktorluq dissertasiyaları da müdafiə ediblər.

50-ci illərdən başlayaraq, fakültənin əməkdaşları fars dilinə aid ali və orta məktəb dərslərləri, dərslər vəsaitləri, elmi monoqrafiyalar və əsərlər çap etdirərək, tələbələrin, şagirdlərin, ümumiyyətlə, fars dilini öyrənmələrin diqqətinə çatdırıblar.

XX əsrin ikinci yarısında fakültədə fars dilini yuxarıda adları çəkilənlərlə yanaşı Mirzə Rəhimov, Anya Ələkbarova, Fəxrəntac Zülfüqarova, Şulan Şirəliyev, Mənzərə Məmmədova, Əsmətخانım Məmmədova, Tofiq Cahangirov kimi təcrübəli mütəxəssislər tədris ediblər.

Fars dilinin tədrisi xarici dil kimi respublikanın başqa ali məktəblərində, eləcə də orta məktəblərdə də aparılıb. Ali məktəblər sırasında sovet dövründə V.İ.Leninin, müstəqilliyin ilk illərində isə Nəsirəddin Tusinin adını daşımış Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetini xüsusi qeyd etmək olar. Bu ali məktəbin müəllimlərindən Ə.Yəqubi və P.Zindədil 80-ci illərdə tələbələri üçün bir sıra dərsləklər çap etdirərək, onların ixtiyarına veriblər.

90-cı illərdə fars dilinin ali məktəblərdə tədrisi genişləndi və bir çox dövlət və özəl ali məktəblərində, kolleclərdə bu dilin tədrisi aparıldı.

1956-cı ildən fars dili bir sıra orta məktəblərdə də tədris olunmağa başlandı. Ötən əsrdə Azərbaycanda fars dilinin tədrisi aparıldığı orta məktəblər sırasında Bakının (13, 161, 190, 4, 160, 62 sayılı), eləcə də Sumqayıt, Gəncə, Naxçıvan, Astara, Cəlilabad, Masallı, Şamaxı, Şəmkir, Ağstafa, Quba, Xaçmaz, Tərtərin də məktəblərini sadalamaq olar. Lakin XXI əsrin ilk illərindən orta məktəblərdə fars dilinin tədrisi demək olar ki, yığılırdı.

Azərbaycanda şərqşünaslıq elminin və eləcə də iranşünaslığın inkişafında, sözsüz ki, Elmlər Akademiyasının 1958-ci ilin martında yaradılmış Şərqşünaslıq İnstitutunun da fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. İnstitutun ilk direktoru akademik Ə.Əlizadə olmuş, sonralar bu vəzifədə akademiklər Ə.Sumbatzadə, H.Araslı, Z.Bün-

yadov, eləcə də elmlər doktoru A.İmanquliyeva çalışmışlar. 1997-ci ildən instituta akademik G.Baxşəliyeva rəhbərlik edir. İnstitut bir müddət Yaxın və Orta Şərq xalqları İnstitutu adı altında da fəaliyyət göstərib.

İnstitut yaranan vaxtdan digər elm sahələri ilə yanaşı, fars dilinin tədqiqi sahəsinə də diqqət yetirilib. Fəaliyyətinin ötən əsrdəki 42 ili ərzində institutun əməkdaşları tərəfindən fars dilinin qrammatikası, leksikologiyası, leksikoqrafiyası və tarixinə dair dəyərli əsərlər yaradılıb. Ötən əsrdə institutun elmi işçilərindən bu müəssisədə çalışdığı dövrdə T.Ələsgərova, C.Sadiqova, E.Əlibəyli, Ş.Əlibəyli fars dilçiliyi sahəsində namizədlik dissertasiyası müdafiə ediblər.

İnstitutun alimlərindən fars dilçiliyinə aid ilk olaraq Həsən Zərinəzadənin kitabı çapdan çıxıb. 1962-ci ildə onun «Fars dilində Azərbaycan sözləri (Şəfəvilər dövrü)» kitabı Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı tərəfindən çap edilib.

XX əsrdə İnstitutun üç əməkdaşının namizədlik dissertasiyası mövzusunda kitabları çapdan çıxıb. Təyyibə Ələsgərovanın «Fars dilində sözdüzəldici omomorfemlər» kitabı 1972-ci ildə nəşr olunub. 1975-ci ildə C.Sadiqovanın «Fars dilində şəxs əvəzlilikləri (Tarixi aspektdə)» kitabı işıq üzü görüb. Şəfəq Əlibəylinin isə 1991-ci ildə rus dilində «Антонимы персидского языка» adlı kitabı çapdan çıxıb.

T.Ələsgərova və C.Sadiqova elmi fəaliyyətlərinin böyük hissəsini birgə çalışaraq, fars dilinin tarixi və leksikoqrafiyası sahəsində dəyərli əsərlər yaradıblar. Azərbaycanda fars dilinin tədqiqinin zəngin tarixi bu alimlər tərəfindən araşdırılıb və 1990-cı ildə onların «Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri» adlı kitabı çapdan çıxıb. Əsərin uğuru və böyük əhəmiyyəti İran nəşirlərinin də diqqətini cəlb edib və bu kitab İranda İbad Məmişadə tərəfindən tərcümə edilərək 1999-cu ildə Tehranda «تحقيقات دانشمندان آذربایجانی» «در باره زبان فارسی» adı altında çapdan çıxıb.

C.Sadıqova və T.Ələsgərova elmi araşdırmalarını fars-türk leksikoqrafiyasının təşəkkül dövrünün tədqiqi ilə davam etdiriblər. Bu tədqiqatların nəticəsi olaraq 1993-cü ildə XIII əsrin görkəmli Azərbaycan alimi Hinduşah Naxçıvaninin «əs-Sihah əl-əcəmiyyə» lüğətinin elmi-tənqidi mətnini, 1995-ci ildə isə həmin dövrün daha bir görkəmli Azərbaycan alimi Hüsəməddin Xoyinin leksikoqrafiyamız tarixində ilk mənzum lüğət olan «Töhfeyi Hüsəmə» əsərinin elmi-tənqidi mətnini, transkripsiyasını, türkcə sözlüyün əlifba sırası ilə düzümünü və dil xüsusiyyətlərini əhatə edən kitablar çapdan çıxıb.

II FƏSİL

ALİ MƏKTƏB MÜƏLLİMLƏRİ TƏRƏFİNDƏN YAZILMIŞ DƏRSLİKLƏR, DƏRS VƏSAİTLƏRİ VƏ ELMİ ƏSƏRLƏR

ƏLİ AZƏRİ

Respublikamızda ali məktəblərdə fars dilinin tədrisi üçün yazılmış ilk dərslik 40-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetində Şərqsünaslıq fakültəsi hələ bərpa olunmamışdan əvvəl çapdan çıxıb. Əli Azərinin müəllifliyi ilə 1940-cı ildə çapdan çıxmış bu kitab rus dilindədir və fars dilini öyrənən rusdilli tələbələr üçün nəzərdə tutulub. «Учебник персидского языка» adlı dərslik 526 səhifə həcmindədir. Qeyd edək ki, sonradan Ə.Azəri bu kitab əsasında namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib.

Dərslik fars dilini təzə öyrənmək istəyənlər üçündür və müəllif onu hazırlayarkən fars dilini öyrənənlərdə farsca hərbi, ictimai-siyasi, məişət mövzularında danışmaq, həmin mövzularda mətnləri lüğət vasitəsilə tərcümə etmək, farsca yazıda fikrini ifadə etmək kimi bacarıqların formalaşmasını qarşıya məqsəd qoyub.

Kitabda fars dilinin fonetika və əlifbası, müxtəlif mətn, lüğət-cik, qrammatik izahat və tapşırıqlardan ibarət dərslər, əlavə oxu materialları və farsca-rusca lüğət verilir.

Kitabın əvvəlində fonetika hissəsində əvvəlcə fars dilində sait və samit səslər haqqında məlumat verilir. Daha sonra hərflər və əlavə işarələrdən bəhs edilir. Ə.Azəri fars əlifbasının bu səciyyəvi xüsusiyyətlərini də qeyd edir: yazının istiqaməti (sağdan sola yazılır); böyük (baş) hərflər olmur; hərflərin çoxunun altında və üstündə nöqtələr qoyulur; qısa saitlər hərflərlə göstərilir; hərflər yazı daxilində müxtəlif şəkildə işlənir.

Sonra fars hərflərinin cədvəlində hərflərin ifadə etdiyi səs, adı, şəkilləri (sözün sonunda, ortasında, əvvəlində, ayrıca) verilir. Əlifbanın praktik kursunda bütün hərf və əlavə işarələrin işlənmə şəkilləri göstərilir və hər bir hərf və ya işarəyə aid 4-dən 8-dək misallar verilir. Misallarda verilən sözlərin transkripsiyası və tərcüməsi də qeyd olunur.

Daha sonra kitabın dərslər hissəsi başlanır. Burada 68 dərslər var. Dərslərdə müxtəlif mövzulu mətn və ya mükalimələr, mətnə aid lüğət, tapşırıqlar və qrammatik izahat verilir. Kitabda sovet ideologiyasını təbliğ edən siyasi mövzulu mətnlər üstünlük təşkil edir. Bəzən bir dərstdə bir neçə, hətta 6-7-dək mətnə rast gəlmək olar. Tapşırıqlar tərcümə, mətni köçürmə tipli olmaqla dərslərdə keçilən qrammatik qaydalara aiddir.

İlk dərstdə xəbər şəkilçisi və ۲۰ önqoşması haqqında məlumat verilir. Növbəti dərslərdə izafət, sual, inkar cümlələri, rus dilində müvafiq ismin hallarının fars dilində ifadə vasitələri, ismin cəm şəkli barədə qrammatik izahatlar təqdim olunur.

5-7-ci dərslərdə qrammatik materiallar saylara (miqdar və sıra sayları, numerativ), 8-9-cu dərslərdə isə sifətin dərəcələrinə həsr olunub. 8-ci dərstdə kəsr sayları haqqında da məlumat var. Sonrakı dərslərdə mübtəda ilə xəbərin uzlaşması, şəxs əvəzlilikləri, feilin təsrifi, önqoşmalar, feilin keçmiş zaman formaları, sadə cümlənin quruluşu haqqında qrammatik izahat verilir. Daha sonra “نی” نکره və ۴ bağlayıcısı tələbələrə izah olunur.

19-cu dərstdə keçmiş zaman feili sifəti, 20-ci dərstdə isə fars dilində ərəb dili elementləri haqda məlumat verilir. Növbəti dərslərdə təsirli feil, saatın ifadəsi, zərf, feil kökü, indiki zaman, mürəkkəb feillərlə bağlı qrammatik materiallar təqdim olunur.

Feilin təsirli və təsirsiz formaları ilə bağlı bəzi məqamlara 29-30-cu dərslərdə də toxunulur. Daha sonra tabeli mürəkkəb cümlə və qayıdış əvəzliyindən bəhs edilir.

Fars dilində ərəb dili elementləri məsələsinə 33-35-ci dərslərdə də toxunulur. Fars dilində söz yaradıcılığı haqda isə 38-44-cü dərslərdə bəhs olunur. Bunlarla yanaşı, 41-ci dərstdə mürəkkəb sifətlər və qeyri-müəyyən əvəzlik barəsində izahatlar da verilir.

45-46-cı dərslərdə indiki zaman feili sifəti izah olunur. Daha sonra izafət, ərəb cəmi, feilin icbar növü ilə bağlı məsələlərə toxunulur. 49-cu dərstdə köməkçi feilin buraxılması hallarından bəhs edilir. Daha sonra əmr şəkli, aorist və qısa məsdərlərə dair izahatlar verilir.

54, 55, 57 və 60-cı dərslərdə budaq cümlənin növləri, o cümlədən səbəb, güzəşt, zaman və şərt budaq cümlə növləri öyrədilir. Bu arada və növbəti dərslərdə feilin təsirli və təsirsiz növlərindən və başqa qrammatik məsələlərdən də bəhs edilir.

Dərsləyin 320-372-ci səhifələrində əlavə oxu mətnləri təqdim olunur. 373-526-cı səhifələrdə isə farsca-rusca geniş lüğət verilir.

Əli Azərinin 1952-ci ildə Azərbaycan dilində təhsil alan ali məktəb tələbələri üçün də «**Fars dili**» dərsləyi çapdan çıxıb. 365 səhifəlik bu kitab fars dili fonetikasını və əlifbasını, dərslər, ədəbi qiraət üçün material və farsca-azərbaycanca lüğət hissələrindən ibarətdir. Müəllifin rusca dərslərində olduğu kimi, əvvəlcə fars dili fonetikasını və əlifbasını haqqında ümumi izahat, sonra hərflərin yazıda sözlər tərkibində şəkilləri göstərilir. Tələbələr fars əlifbasının praktik kursu ilə tanış edilir.

Sonra dərslər hissəsi gəlir. Burada 31 dərslərin hər birində əvvəlcə müəyyən mövzuda bir mətn, sonra bu mətnlərə aid lüğət, qrammatik qaydalar və bu qaydalara aid müəyyən vərdişləri möhkəmlətmək üçün müvafiq tapşırıqlar verilir. Tapşırıqlar sırasında, əsasən, fars dilindən Azərbaycan dilinə, nisbətən az sayda Azərbaycan dilindən farscaya tərcümələr və s. verilir.

Tədris materialı sadədən başlayaraq, getdikcə daha da mürəkkəbləşir. Belə ki, mətnlər həcm və məzmunca mürəkkəbləşir.

Dərslərdə tələbələr az da olsa, əlyazmaları ilə də tanış edilir. Buna görə də dərslərdə tapşırıq şəklində müasir fars yazısının əsasını təşkil edən və ən çox işlənən nəstəliq xəttindən nümunələr verilir.

Qeyd etdiyimiz kimi kitabın əvvəlində fonetikaya aid məlumat verilir. Burada fars dilində olan 6 sait, 23 samit səs və 2 diftonq göstərilir və onların ayrı-ayrılıqda təsnifatı verilir. Fars əlifbası cədvəli hərflərin çap, yazı şəkilləri və adları ilə təqdim olunur.

Daha sonra fars əlifbası, eləcə də əlavə işarələr haqda bəzi qeydlər verilir. Burada verilən cədvəldə fars əlifbası hərflərin ifadə etdiyi səs, adları, sözün sonunda, ortasında, əvvəlində və ayrı yazılan şəkilləri təqdim olunur.

Daha sonra rusca dərslərdə olduğu kimi, fars əlifbasının səciyyəvi xüsusiyyətləri beş bənddə izah edilir. Kitabda əbcəd hesabı haqqında da məlumat verilir.

Bundan sonra əlifbanın öyrənilməsi üzrə əməli kurs gəlir. Hərflərin yazılışı verilən cədvəllərdə hərflərin şəkilləri, hər birinin işlənməsinə aid 4-8 misal sözlərin transkripsiyası və tərcüməsi ilə təqdim olunur. Bu qaydada 31 hərf və əlavə işarələrin hər biri ayrı-ayrılıqda misallarla təmin edilib.

Kitabın növbəti hissəsi dərslərdən ibarətdir. Dərslər müxtəlif mövzulu mükəllimələr, mətnlər və ya şeirlərlə başlanır. Mətnlərdən sonra qrammatik izahatlar, tapşırıqlar, nəstəliq xətti ilə cümlələr verilir.

1-ci dərstdə xəbər şəkilçisi barəsində qrammatik məlumat verilir. Növbəti dərslərdə sual cümləsi, sifətə aid sualların tərkib və quruluşu, Azərbaycan dilində olan ismin hallarının fars dilində ifadə vasitələri izah olunur. 4-cü dərstdə həmçinin izafət və onun imlası, izafət birləşmələrinin ifadə etdiyi mənalar, 5-cidə isə şəxs əvəzliyi və nisbət birləşməsi verilir. 6-cı dərslin qrammatik materialları tək və cəm isimlərə, 7-cidə miqdar sayları və numerativlərə, 8-cidə

isə sıra sayları, faizlərin ifadəsi, kəsr sayları və vaxtın göstərilməsinə həsr olunub.

Sonrakı dərslərdə isimlərin xəbər vəzifəsində işlənməsinə, qayıdış əvəzliliklərinə, sadə cümlələrə, cümlə üzvlərinə, feili məsdərə, feil əsasına, şühudi keçmiş zamana və inkar feillərinə aid izahlar verilir.

Daha sonra izah olunan məsələlər cümlə quruluşu, ön qoşmalar, *وحدت* , *“ى”* sözdüzəldici şəkilçilər, təsirli və təsirsiz feil, uzlaşma, keçmiş zaman feili sifəti və feili bağlama ilə əlaqədardır.

16-cı dərstdə nəqli keçmiş zaman, 17-cidə uzaq keçmiş zaman haqqında danışılır, eləcə də tək və cəm isimlər barədə əlavə məlumat verilir.

18-ci dərstdə feil kökü, qiyasi və səmayi feillər, indiki zaman və sadə davam forması haqda izahat verilir. Sonrakı dərslərdə feil quruluşu, sifətin dərəcələri, müəyyən gələcək zaman, feillərin qarşılıqlı növü, əmr şəkli nəzərdən keçirilir. 23-cü dərstdə cümlənin həmcins üzvləri, bitməmiş keçmiş zaman, mürəkkəb davam forması, 24-cüdə iltizam formasına dair qrammatik izahat təqdim olunur. Daha sonra tələbələr feilin vacib, bacarıq şəkilləri, şəxssiz feillər və onların tətbiqi, mürəkkəb cümlə, təyin budaq cümləsi, feilin məlum, məchul və icbar növləri haqda qrammatik materialla tanış edilir. 28-30-cu dərslərdə ismin, sifətin və zərfin quruluş növlərindən bəhs edilir. 30-cu dərstdə eləcə də zərflərin mənaya görə təsnifi təqdim olunur. Burada təsdiq, inkar, şübhə bildirən zərflər, tərzi-hərəkət zərfləri, zaman zərfləri, məkan zərfləri və kəmiyyət zərfləri nəzərdən keçirilir. Bu dərslərin sonunda nidaya aid məqamlara da toxunulur.

Kitabın sonuncu – 31-ci dərslərdə *ماضى التزامى*, zaman budaq cümləsi və mürəkkəb bağlayıcılardan bəhs olunur.

224-239-cu səhifələrdə bədii qiraət üçün mətnlər lüğətlərlə verilir. 240-301-ci səhifələrdə verilən mətnlər isə müasir İran ədəbiyyatından parçalardan ibarətdir.

Dərsləyin sonunda farsca-azərbaycanca lüğət verilir.

Bu iki dərsləyin çapı arasında, 1946-cı ildə Ə.Əzərinin tərtib etdiyi «**Müntəxabat**» kitabı da işıq üzü görüb. Şərqsünaslıq fakültəsinin 2-ci və 3-cü kurs tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş 328 səhifəlik bu kitab dörd hissədən ibarətdir. 1-ci hissədəki mətnlər Oktyabr inqilabı və İkinci Dünya müharibəsi ilə bağlıdır. 2-ci hissədə Firdovsi, Ömər Xəyyam, Xaqani, Nasir Xosrov, Sədi Şirazi və başqa fars və Azərbaycan klassiklərinin əsərlərindən parçalar verilir. Sonrakı iki hissədə isə müvafiq olaraq müasir fars şairləri və yazıçılarının əsərlərindən parçalar təqdim olunur. Kitabın sonunda farsca-azərbaycanca lüğət təqdim olunur. Qeyd edək ki, bu müntəxabat sovet hakimiyyəti dövründə fars dilinə aid nəşr olunan ilk oxu kitabıdır.

Əli Əzəri orta məktəblər üçün də bir neçə fars dili dərsləyinin müəllifidir. Onun Həsən Əlizadə ilə birgə hazırladığı 4-5-ci siniflər üçün «**Fars dili**» dərsləyi 1957-ci ildə çapdan çıxıb. 300 səhifəlik dərsləkdə 38 dərslə verilib. Kitabın 80 səhifəsi əlifba və fonetikaya ayrılıb. Bu hissənin sonunda fars əlifbasının cədvəli verilib. Sonrakı dərslərdə mətnlərin ardınca bəzi qrammatik məsələlərə dair izahat və tapşırıqlar verilir. Kitabın sonunda qaydasız feillərin siyahısı və farsca-azərbaycanca lüğət təqdim olunur.

Dərsləlik 1961-ci ildə ilk nəşrdəki nöqsanlar islah olunmaqla, ikinci dəfə çapdan çıxıb. İlk nəşrdən fərqli olaraq burada lüğətlər hər dərsləin sonunda verilir. Bu kitabda dərslərin sayı 37-dir.

Yuxarıda qeyd edilən kitabın ilk nəşrindən iki il sonra – 1959-cu ildə Əli Əzərinin Neyyər Zaman Hatəmi ilə həmmüəllifləkdə 6-7-ci siniflər üçün «**Fars dili**» dərsləyi çapdan çıxıb. 256 səhifəlik kitabın dərslərində mətnlərdən sonra qrammatik izahatlar və müxtəlif tapşırıqlar verilir. Qrammatikadan, əsasən, morfolojiyaya aid məsələlər izah olunur. Kitabın sonunda şeir və hekayətlər, eləcə də farsca-azərbaycanca lüğət verilir.

RƏHİM SULTANOV

Azərbaycanda fars dilinin tədqiqi və tədrisi sahəsində on il Şərqsünaslıq fakültəsinin dekanı olmuş, qırx il fars dili kafedrasına rəhbərlik etmiş Rəhim Sultanovun rolu və əməyi böyükdür. 1947-ci ildən fakültədə çalışan R.Sultanov 1950-ci ildə burada «Sədi «Gülüstən»-ının dil xüsusiyyətləri» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edib və fakültədə ilk dissertasiya müdafiə etmiş mütəxəssis olub. Sonradan o, bu mövzu ilə bağlı kitab da nəşr etdirib.

Azərbaycanda İran filologiyası sahəsində görülmüş işlər sırasında Rəhim Sultanovun «**Sədi yaradıcılığında «Gülüstən»**» əsəri xüsusi yer tutur. 1961-ci ildə 336 səhifə həcmində çapdan çıxmış bu kitabda R.Sultanov ilk öncə Şərqi görkəmli mütəfəkkir şairinin öz əsərlərinə əsasən onun tərcümeyi-halını verir. Daha sonra Sədi yaradıcılığında «Gülüstən» əsərinin yeri haqqında söz açılır və «Gülüstən»-in hər fəslə ayrı-ayrılıqda təhlil olunur. Kitabın 157-ci səhifəsindən sonuna qədər olan hissəsi «Gülüstən»-in dil xüsusiyyətlərini əhatə edir.

Bədii yaradıcılığı çox geniş və ətraflı araşdırılan Sədinin əsərlərinin dilçilik nöqtəyi-nəzərindən təhlili R.Sultanova qədər demək olar ki, aparılmamışdı. Yalnız bir sıra Qərb alimlərinin qələmindən çıxmış məqalələrdə və monoqrafiyaların müəyyən fəsillərində bəzi dil məsələlərinə çox səthi toxunulmuşdu. R.Sultanov kitabda onlar barəsində qısa məlumat verir.

«Gülüstən»-in dil xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş hissədə R.Sultanov ilk növbədə Sədinin əsəri anlaşılıqlı dildə yazmağı qarşısında məqsəd qoyması və onun hər bir oxucuya, hətta yazıçılar və nətiqlərə fayda verəcəyi barədə fikirlərini nəzərə çatdırır. O, həmçinin, doğrudan da, bir çox şair və yazıçıların dilinin formalaşmasında bu əsərin də təsirinin olduğunu qeyd edir və bundan yararlanan, həmin əsərə nəzirlər yazan müəlliflər barədə də məlumat verir.

R.Sultanov Sədinin özünün bir neçə dil və şivəyə bələd olmasını da diqqətə çatdırır. Sədi dil məsələlərinə şüurlu yanaşmış və uzunmüddətli səyahətləri zamanı ayrı-ayrı xalqların yaşayış tərzlərini, adət və ənənələrini, dillərini, ləhcələrini, şivələrini, danışıq xüsusiyyətlərini öyrənmiş və bundan «Gülüstan» əsərində də istifadə etmişdir. Sədi qəsidələrinin birində türkcə, ərəbcə, kürdcə, monqolca, iyçi, rumi dillərində, Kazruni ləhcəsində, Lar, Kaşi, Kerman, İsfahan, Qəzvin, Xorasan ləhcələrində, hind dilində, Şiraz ləhcəsində, Həbəş dilində şeir yazma bildiyini diqqətə çatdırmışdır. Fars dili də əlavə edilərsə, Sədinin 17 dil və ləhcə bildiyi məlum olur.

Bütün bu faktları qeyd edən R.Sultanov tədqiqata başlarkən qarşısına əsas iki məqsəd qoyduğunu göstərir:

1) Nəzəri cəhətdən ədəbi fars dilinin inkişaf xəttini izləmək, onun necə və hansı istiqamətdə inkişaf etdiyini müəyyənləşdirmək;

2) Təcrübəvi cəhətdən yeni fars dilinin klassik adlanan dövrü ilə son dövrləri arasında olan əsas fərqləri göstərməklə bu dili öyrənmək istəyənlərə kömək etmək.

Bütün bu işləri görmək üçün tədqiqatçı klassik fars dili üçün nümunəvi olan bir əsəri – Sədinin «Gülüstan»-ını seçir. Beləliklə əsərin 300-dən çox müxtəlif əlyazması, daş çapı, mətbəə nəşri gözdən keçirilmiş və onların arasından dördü seçilmiş, sonda isə onlardan biri - 1310 şəmsi, yəni 1930-31 miladidə müasir İran alimlərindən Əbdüləzim xan Gürganinin geniş bir müqəddimə və ayrı-ayrı qeydlərlə birlikdə nəsx xətti ilə çap etdirdiyi «Gülüstan» kitabı üzərində dayanılmışdır.

R.Sultanovun kitabında ilk növbədə «Gülüstan»da olan bəzi fonetik xüsusiyyətlərdən bəhs edilir. Saitlərlə bağlı ilk növbədə fars dialektlərində olduğu kimi, «Gülüstan»da da uzun saitlərin bir qayda olaraq qısalması və məxrəcləri etibarilə onlara yaxın hərəkələrə keçməsi qeyd edilir. Tədqiqatçı həmçinin saitlərin bir-birinə

münasibətindən yazır. Bunlar da, əlbəttə ki, bütün tədqiqat boyu olduğu kimi, «Gülüstan»ın özündən götürülmüş misallar əsasında diqqətə çatdırılır.

Səsilərdə olduğu kimi, bəzi səssizlərin də Sədi dövründə necə tələffüz edildiyi məlum olmadığına görə, R.Sultanov hər səssizin necə tələffüz edildiyindən, onun məxrəcindən deyil, səssizlərin bir-birinə olan münasibətlərindən danışır. O, burada fonetik-imla xüsusiyyətlərini göstərməklə yanaşı, Sədi dilini müasir ədəbi fars dilindən fərqləndirən cəhətləri, o cümlədən bəzi sözlərdə hərəkələrin dəyişilməsi, bəzi hərfələrin axırdan düşməsi və s.-ni qeyd edir.

«Gülüstan»da nitq hissələri də bu və ya digər dərəcədə müasir fars ədəbi dilində olan nitq hissələrindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Təbii ki, R.Sultanov nitq hissələrindən ilk olaraq ismin təhlilini təqdim edir. O, Sədi dilində olan isimlərin müasir ədəbi fars dilindəki isimlərdən fərqli cəhətlərini göstərir. R.Sultanov, əsasən, Sədi dilində آن cəm şəkilçisinin üstün mövqedə olduğunu qeyd edir və ismin cəmlənməsində Sədi dilinə xas bir sıra başqa cəhətləri şərh edir. Fərqli cəhətləri ilə yanaşı را sonqoşmasının müasir ədəbi fars dilindəki qoşmalara uyğun gələn funksiyaları da araşdırılır. Kitabda həmçinin به اندر və در önqoşmalarının da müasir dildə hansı funksiyaya uyğun gəlməsi göstərilir.

Sədi dilində olan sifətin müasir ədəbi fars dilindəki sifətdən yalnız iki fərqli cəhəti göstərilmişdir. Bunlardan biri bəzi hallarda sifətin müqayisə dərəcəsi adlandırılan dərəcəsi əvəzinə adi dərəcəsiyədən, digəri isə sifətin üstünlük dərəcəsiyəni əmələ gətirən ترین şəkilçisiyədən əlavə ینه şəkilçisiyədən də istifadə edilməsidir.

Əvəzlilər nöqtəyi-nəzərdən Sədi dili ilə müasir ədəbi fars dili arasında olan fərq özünü, əsasən, «şəxs» və «qayıdış» əvəzlilərinə də göstərir. Ona görə də R.Sultanov yalnız bu iki əvəzlilik üzərində dayanır.

Müstəqil şəxs əvəzliliklərinin müasir dildəki şəxs əvəzliyindən yeganə fərqi Sədi dilində onların şəxs sonluqları ilə yanaşı, cümlədə mübtəda olmasına az təsadüf edilməsidir. Əsas fərqlər bitişən şəxs əvəzliliklərində müşahidə olunur. Bu sahədə əsas fərq ikinci şəxsin şəkilçilərinin Sədi dili üçün çox əhəmiyyətli olması və son dərəcə çox işlədilməsidir. Həmçinin onlar bütün nitq hissələri ilə birləşə bilir və bütün bunlara aid kitabda misallar verilir.

Nisbət şəkilçiləri əsərdə klassik və müasir fars dilində müqayisəli şəkildə verilməklə yanaşı, onların şəxs şəkilçiləri ilə fərqləndirilməsi müşahidə olunur.

Qayıdış əvəzliyinin müasir fars dilində işlənən خود-dan əlavə Sədi dilində خویشتن və خویش variantlarından da bəhs edilir. R.Sultanov sadalananlardan خویش əvəzliyinin hətta qədim fars dilində işləndiyini də qeyd edir və eramızdan əvvəl VI əsrə aid Nəqş Rüstəm və Bisütun yazılarından misallar gətirir. Tədqiqatçı Sədinin «Gülüstən»-nda da bu əvəzliyin işlənməsini xüsusi izləmiş və kitabda onun işləndiyi 54 halın 51-də təyin, digər üçündə isə mübtəda, xəbər və tamamlıq funksiyalarında olduğunu müəyyənləşdirmişdir.

خویشتن əvəzliyinin rus müəllifləri K.Q.Zaleman, V.A.Jukovski və Y.E.Bertelsin əsərlərində verilən «*خویشتن bütün şəxslər və saylar üçün dəyişilməz qalır və əksərən ismin qeyri adlıq halında işlədilir*» tərifinin yarımçıq olduğunu qeyd edən R.Sultanov burada əsas iki cəhətin nəzərdən qaçırıldığını diqqətə çəkir: 1) خویشتن-in təyin funksiyasında işlənə bildiyini demək; 2) Onun, ümumiyyətlə, canlılara və xüsusilə insanlara aid olduğunu göstərmək.

«Gülüstən»-da bu qayıdış əvəzliyinə 18 dəfə rast gəlinir. Bunlardan 8-i təyin funksiyasında, 4-ü mübtəda və ismin adlıq halında, qalanı isə tamamlıq və ismin qeyri-adlıq halındadır. Tədqiqat işində bunlara aid «Gülüstən»-dan misallar verilir.

Kitabın dil xüsusiyyətləri bölməsinin ən böyük hissəsi, təbii ki, feil bəhsinə həsr olunub. «Gülüstən» kitabındakı feil sistemi ilə

müasir ədəbi fars dili feil sistemi arasında olan fərqləri göstərmək üçün feillər hər cəhətdən: şəkil, zaman, funksiya, məna, şəxs və kəmiyyətə görə hərtərəfli tədqiq edilmişdir. R.Sultanov Sədi dilindəki məsdərin bir sıra funksiyalarının müasir ədəbi fars dili üçün artıq arxaikləşdiyini qeyd edir və onlara aid «Gülüstan»dan misallar gətirir.

Əmr şəklinin müasir dildə feil kökünün əvvəlinə هـ şəkilçisi artırmaqla düzələn variantından əlavə, klassik dildə yalnız feil kökü ilə və yaxud onun əvvəlinə می şəkilçisi artırmaqla əmələ gəlməsi qeyd edilir.

«Gülüstan»da feilin iltizam şəklinin də müasir dildən fərqli olaraq, هـ ön şəkilçisi olmadan yaradılmasının mümkünlüyü izah edilir. Əsərdə şərt və vacib şəkillərinin də klassik fars dilinə aid xüsusiyyətlərindən bəhs edilir.

«Gülüstan»da təsadüf edilən feillərin zaman nöqtəyi-nəzərindən də müasir ədəbi fars dilindən müəyyən dərəcədə fərqləndiyi qeyd edilir. Şühudi keçmiş zamanın klassik dildə əvvəlinə çox zaman هـ əlavə olunduğu, bəzən bundan əlavə sonuna bir əlif də artırıldığı nəzərə çatdırılır.

Bütün zamanların yalnız şəxs sonluğu qəbul etdiyi və xəbər şəkilçisinə ehtiyacı olmadığı halda nəqli keçmişin həm xəbər şəkilçisi, həm də şəxs sonluğu qəbul etməsinin xüsusi tədqiqinin vacib olduğunu qeyd edən R.Sultanov, bu araşdırmalarında əldə etdiyi nəticələri göstərir. Burada feilin nəqli keçmişinin cümlədə feili xəbər olduğunun sübuta ehtiyacı olmadığını qeyd edən tədqiqatçı, formal cəhətdən ismi xəbərlərə də oxşadığını söyləyir. Yalnız 3-cü şəxsin təkinin است xəbər şəkilçisini mühafizə etdiyini onun şəxs sonluğu qəbul etməməsi ilə əsaslandırılan müəllif, fikrinin doğruluğunu sübut etmək üçün Sədi dilində است şəkilçisini başqa şəxslərin də qəbul etməsinə aid misallar gətirir.

Nəqli keçmişin bir tərəfdən feili xəbər, digər tərəfdən şəkil etibarilə ismi xəbər kimi ÇIXIŞ etməsi alimlərin ona müxtəlif cəhətdən yanaşmasına səbəb olmuş və buna görə də onun tərifində ixtilaf meydana çıxmışdır. R.Sultanov Y.Bertelsin onu «прошедшее совершенное», L.Jirkovun isə «прошедшее настоящее» adlandırdığını göstərərək, onların hansının haqlı olduğunu şərtsiz deməyin mümkün olmadığını qeyd edir. Hər ikisinin eyni zamanda, eyni dərəcədə haqlı olmadığını da demək imkan xaricindədir. Belə ki, است xəbər şəkilçisi hal bildirən feillərə birləşirsə, o zaman nəqli keçmiş indiki zamanı da əhatə edir və xəbərin ifadə etdiyi hal keçmişdə başlanmasına baxmayaraq, indi də davam edir. Həmin şəkilçinin iş və hərəkət bildirən feillərə birləşməsi təqdirində isə bitmiş keçmiş zaman ifadə olunur. Azərbaycan dilində də «dır», «dir», «dur», «dür» xəbər şəkilçiləri həmin bu xüsusiyyətə malikdir. R.Sultanov hal bildirən feillərlə iş və hərəkət bildirən feillərin nəqli keçmişinin şəkil etibarilə bir-birinə oxşamasına rəğmən zaman etibarilə bir-birindən fərqləndiyini və ona görə də onların eyniləşdirilməsinin düzgün olmadığını qeyd edir.

İndiki zaman Sədi dilində müasir fars dilindəki می ön şəkilçisindən əlavə başqa üsullarla da əmələ gəlir. Bu sırada همی ön şəkilçisinin istifadə edilməsi, feil kökünə heç bir ön şəkilçi artırılmaması göstərilir. Həmçinin می və همی feildən sonra da gələ bilər, eləcə də feilin inkar şəkli olduqda feildən qabaq gələn نه inkar şəkilçisi می-dən həm əvvəl, həm də sonra yazıla bilər.

Tədqiqat əsərində indiki zaman və müzarenin hekayəsinin də ifadəsinin Sədi dili ilə müasir ədəbi fars dilində fərqli cəhətləri qeyd edilir.

Sədi dilində gələcək zamanın əmələ gətirilməsində müasir dildən fərqli üsullar isə bunlardır: 1) *Mənası tələb olunan feil əsasının əvəzinə feilin məsdəri götürülür*; 2) *Gələcək zamanı əmələ gətirən tərkiblər yerlərini dəyişə bilər*.

R.Sultanov «Gülüstan»ın feil zamanlarından məlumat verdikdən sonra Sədi dilində təsadüf edilən feil önlüklərinə, eləcə də ۴ inkar şəkilçisinə nəzər salır.

Müasir ədəbi fars dilində köməkçi feillərin müəyyən edilməsində anlaşılmaqlıq vardır. Bəzi alimlər bir feilin köməkçi feil olduğunu yazdığı halda, başqaları onu köməkçi feillər cərgəsinə aid etmir. Bunun nəticəsində müxtəlif müəlliflər fars dilində köməkçi feillərin sayını müxtəlif göstərir. Bəziləri isə hətta bütün feillərin bu və ya başqa şəraitdə, həqiqi və ya məcazi mənada isimlərlə birlikdə mürəkkəb feil əmələ gətirməsini əsas götürərək, köməkçi feillərin sayını həddən çox artırırılar. R.Sultanov feillərin köməkçi olub-olmadığını müəyyən etmək üçün İ.Berezinin göstərdiyi üsulları misal çəkir. Eyni təriflərin fars dilində yazılmış kitablarda da müşahidə edilməsinə baxmayaraq, R.Sultanov onlarla razılaşmadığını qeyd edir və fikrini əsaslandırır. Nəticədə tədqiqatçı müasir ədəbi fars dili üçün feilləri mənə və funksiyalarına görə üç yerə bölür:

- 1) *Tam müstəqil feillər;*
- 2) *Həm müstəqil, həm də köməkçi feillər;*
- 3) *Tam köməkçi feillər.*

Sədi dilinin tədqiqi isə «Gülüstan»da tam köməkçi feillərin olmadığını göstərir. Müasir fars dili üçün tam köməkçi hesab edilən feillər burada ikinci qrupa daxil olur.

R.Sultanov şəxsə görə feilləri, müasir dildə iki qrupa ayıran bir sıra başqa müəlliflərdən fərqli olaraq, üç qrupa ayırır:

- 1) *Şəxslı feillər;*
- 2) *Qoşma funksiyalı – həm şəxslı, həm şəxssız feillər;*
- 3) *Şəxssız feillər.*

Bu bölgünün daha elmi və daha doğru olduğunu sübut edən tədqiqatçı Sədi dilində tam şəxssız feillərə rast gəlinmədiyini qeyd edir.

Sədi dilində cümlənin mənasından asılı olaraq gah təsirli, gah da təsirsiz olan feillərə rast gəlindiyindən R.Sultanov «Gülüstan»da təsir nöqtəyi-nəzərdən feilləri üç yerə bölür:

- 1) *Tam təsirli feillər;*
- 2) *Həm təsirli, həm təsirsiz feillər;*
- 3) *Tam təsirsiz feillər.*

Bu fikrini sübut etmək üçün müəllif köməkçi feillər haqqında yürüdülmüş mühakimələri də bu kateqoriya ilə bağlı mülahizələrinə aid edir. O, qeyd edilən üç növdən yalnız klassik dil üçün səciyyəvi olduğundan ikincisinin təhlilini verir. Kitabda «Gülüstan»dan bu cür feillərə aid misallar çəkilir. Tədqiqatçı feillərin təsirli və təsirsiz olduğunu müəyyən etmək istərkən yalnız feillərdən deyil, həm də cümlədə vasitəsiz obyektin olub-olmamasından istifadə etməyin əhəmiyyətini qeyd edir və feilin təsirli olması ilə vasitəsiz obyekt arasında qarşılıqlı münasibətin olduğunu bildirir.

Feilin məchul və məlum növlərindən geniş bəhs edən və onların müəyyənləşdirilməsi üsullarını göstərən R.Sultanov «Gülüstan»da yalnız 7 halda məchul növə rast gəlindiyini qeyd edir və həmin misalların hamısını oxucuların diqqətinə çatdırır.

Əsərdə feillərin növləri haqqında bəhs edilərkən bəzi feillərin qoşa funksiyalı – qoşa mənalı olduğu nəzərə çarpır. Məsələn, شکستن - sınımaq, sındırmaq. Onların hər biri mənası bir-birinə yaxın olan, daha doğrusu, eyni kökdən əmələ gələn və yalnız cümlədə başqa üzvlərin iştirakından asılı olaraq bu və ya başqa məna daşıyan feillərdən ibarətdir. Bu feillər düşükləri mühitin təsiri altında onları əhatə edən sözlərin və cümlənin ümumi mənasının tələbinə uyğun olaraq gah bu, gah da digər məna verir. Lakin Sədidə elə feillərə təsadüf edilir ki, onlar bir neçə məna daşımalarına baxmayaraq, qoşa funksiyalı feillər cərgəsinə aid edilə bilməz. Bunlar mənşələri etibarilə çətinliklə aydınlaşdırıla bilən və bəzən bir-birinə zidd məna daşıyan feillərdən ibarətdir.

Kitabda daha sonra «Gülüstan»da söz birləşmələrindən bəhs edilir. R.Sultanov bu halda «nəhvi ifadələr» terminindən istifadə edir. Lakin əsərin Azərbaycan dilində yazılması və Azərbaycan oxucuları üçün nəzərdə tutulduğunu əsas götürərək, terminologiya qaydalarına uyğun olaraq məhz «söz birləşməsi» terminin istifadəsinin daha məqbul olduğunu deyə bilərik.

«Gülüstan»ın tədqiqatçısı, ümumiyyətlə söz birləşməsi haqqında geniş məlumat verdikdən sonra «Gülüstan»da təsadüf edilən söz birləşmələrinin təhlilinə keçir. O, Sədinin «Gülüstan» əsərində təsadüf edilən söz birləşmələrini onların tərkib hissələrinin əlaqə vasitələrinə görə 5 qrupa bölünməsinin mümkünlüyünü qeyd edir:

1) *Heç bir tərəfi şəkilçi qəbul etməyən və yerlərinə görə nəhvi əlaqə yaradan ifadələr;*

2) *Birinci tərəfi izafət əlaməti qəbul etməklə əmələ gələn ifadələr;*

3) *İkinci tərəfi nisbət $\mathcal{C}$ (yayə nesbət), birinci tərəfi izafət əlaməti qəbul etməklə əmələ gələn ifadələr;*

4) *Qoşmalar vasitəsilə əmələ gələn ifadələr;*

5) *Nisbət şəkilçiləri vasitəsi ilə əmələ gələn ifadələr.*

Bu qrupların hər biri və onların xüsusiyyətləri haqqında kitabda «Gülüstan»dan konkret misallar əsasında geniş bəhs edilir.

Birinci qrup söz birləşmələrinin xüsusiyyətləri 7 qrupa bölünür. Burada həmin birləşmələrdə əlaqənin hər iki tərəfin mənalı və bir-birinə nisbətən tutduqları yer vasitəsilə olması, quruluşları etibarilə mürəkkəb sözlərə çox oxşaması, onların birinci tərəfinin hallanmaması, cəm şəkilçisi qəbul etməməsi və başqa xüsusiyyətlərdən bəhs edilir.

İkinci qrup söz birləşmələrinin birinci tərəfin izafət əlaməti qəbul etməsi, ikinci tərəfin sabit qalması ilə əmələ gəldiyini qeyd edən R.Sultanov, xüsusiyyətlərindən danışmaqla yanaşı, tərəflərin hansı nitq hissələri ilə ifadə olunduqlarından asılı olaraq, ifadə etdikləri funksiyalara görə onları iki böyük qrupa bölür:

1) *Hər iki tərəfi isimlə ifadə olunan izafət birləşmələri;*

2) *Birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi sifətlə ifadə olunan söz birləşmələri.*

Üçüncü qrupa aid olan birləşmələr Azərbaycan dilində olan 2-ci növ təyini söz birləşmələrinə uyğun gəlir. Onların yalnız birinci tərəfi cəm şəkilçisi qəbul edir, tərəflər arasına sifətdən başqa nitq hissəsi daxil ola bilmir və s. xüsusiyyətlərə malik olurlar.

Dördüncü qrupda ج önqoşması və ل sonqoşması vasitəsi ilə əmələ gələn söz birləşmələri və onların xüsusiyyətləri barədə ayrıca bəhs edilir.

Bu bəhsin sonunda nisbət şəkilçiləri vasitəsilə əmələ gələn söz birləşmələrindən söz açılır və onların 5 əsas xüsusiyyəti qeyd edilir.

Sintaksis bəhsinin növbəti hissəsi «Gülüstan»da cümlə üzvlərinin araşdırılmasına həsr olunub. R.Sultanov Sədinin bu əsərində sintaktik xüsusiyyətlərin tədqiqi zamanı hər şeydən əvvəl cümlə üzvlərinin bir-biri ilə münasibətinin diqqəti cəlb etdiyini vurğulayır. O, ilk öncə müasir ədəbi fars dilində cümlə üzvlərinin yerindən bəhs edir və bir sıra Qərb tədqiqatçılarının da fikirlərindən misal çəkərək, cümlə üzvlərinin müasir ədəbi fars dilində bu ardıcılığını qeyd edir: mübtədə, vasitəsiz tamamlıq, vasitəli tamamlıq, xəbər. Təyin bir qayda olaraq mübtədə və tamamlıqlardan qabaq və ya sonra, zərfliklər isə bəzən cümlənin əvvəlində, bəzən ortasında gəlir.

Sədi dilində cümlə üzvlərinin yerindən bəhs edərkən R.Sultanov yalnız müasir ədəbi fars dilindən fərqli cəhətləri təhlil edir. Sədi dilində bədii üslub, obrazlı ifadə, ədəbi janrın tələbinə görə cümlə üzvləri o qədər mütəhərrik və oynaqdır ki, orada sözlərin sırası haqqında qəti bir fikir söyləmək asan deyildir. «Gülüstan»da mübtədanın cümlənin əvvəlində və ortasında gəlməsinə aid misallar çəkən tədqiqatçı bu halları izah edir və cümlənin mübtədəsiz olması ilə bağlı misallar da gətirir. Daha sonra eyni qaydada ayrılıqda xəbərin, vasitəsiz tamamlığın, vasitəli tamamlığın cümlə-

nin əvvəli, ortası və axırında, təyinin ortada və axırda, zərfliyin başda, ortada xəbərdən qabaq və axırda xəbərdən sonra işlənməsi halları da təhlil olunur.

Daha sonra müasir ədəbi fars dilinin öz quruluşu etibarilə nominativ quruluşa uyğun gəldiyini qeyd edən tədqiqatçı burada cümlə üzvləri ilə nitq hissələri arasındakı münasibətləri göstərir. Bu izahatdan sonra isə müasir ədəbi fars dili üçün artıq arxaikləşmiş olan «Gülüstan»da possessiv cümlə quruluşu qalıqları haqqında bəhs edir. R.Sultanov bu məsələ barədə söylədiyi fikirləri aşağıdakı nəticələrdə ümumiləşdirir:

1) *Orta fars dilində norma hesab edilən possessiv quruluş Sədi dilində də vardır və indi o, demək olar ki, müasir ədəbi fars dilində arxaikləşmişdir. Bu, müasir ədəbi fars dilinin orta fars dili ilə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirmək üçün kömək edə bilər;*

2) *است xəbər şəkilçisi vaxtı ilə müstəqil feil imiş, indi xəbər şəkilçisi olmuşdur. Bu isə xəbər şəkilçisinin müstəqil feillərdən əmələ gəldiyini sübut edir.*

Sədi dilində cümlə və nitq hissələri arasında olan münasibətləri araşdıran R.Sultanov mübtədə ilə xəbərin uzlaşmasına aid 9 halı qeyd edir.

Daha sonra Sədi dili üçün xarakterik olan və «Gülüstan»da çox təsadüf edilən cümlə üzvlərinin ixtisarı məsələsinə toxunulur. Burada cümlədə mübtədanın, xəbərin və xəbər şəkilçisinin ixtisara düşməsi ilə bağlı fikirlər söylənilir. Sonra vasitəsiz tamamlığın bir sıra xüsusiyyətləri haqqında ətraflı təhlil verilir.

Şəxs sonluqları, nisbət şəkilçiləri və şəxs şəkilçilərinin cümlədə rolu və yerindən bəhs edən R.Sultanov bunlara aid də əsərdən misallar gətirir.

Cümlə üzvləri ilə bağlı hissənin sonunda vasitəsiz və vasitəli obyektlərin cümlə üzvləri ilə calaqlanması məsələsinə toxunulur.

Kitabın sonunda Sədi dilinin leksik xüsusiyyətlərinə aid bəzi qeydlər verilir. Sədi dilində elə söz və ibarələrə təsadüf edilir ki, onlar bu gün ya mənalarını itirərək aradan çıxmış və yaxud yeni mənə qazanmışdır. R.Sultanov həmin sözlərin bəzilərinin «Gülüstən»da necə işləndiyini göstərir.

Sədinin «Gülüstən»ı öz dövrünün ictimai və iqtisadi vəziyyətini əks etdirən söz və istilahlarla doludur. R.Sultanov Sədi dövrü üçün səciyyəvi olan, lakin bu gün ya tamamilə tərk edilmiş və yaxud başqa mənada işlədilən söz və terminlərin, o cümlədən «Gülüstən»da rast gəlinən peşə, sənət, ictimai qrupları ifadə edən sözlərin, əşya adlarının, tarixi şəxsiyyət adlarının, heyvan adlarının, coğrafi adların, çalğı aləti və oyun əşyalarının adlarının bir qrupunun siyahısını verir.

Sonda «Gülüstən»da sintaktik kateqoriya kimi işlədilməyən, lakin mənəni qüvvətləndirən və Sədi dilinin bədii ifadə tərzinin təsirli və zəruri bir cəhətini təşkil edən təkrir haqqında məlumat verilir, şairin cinaslardan da məharətlə istifadə etdiyi vurğulanır.

R.Sultanov fakültədə dərs deməklə yanaşı, öyrənənlərin fars dilini daha yaxşı mənimsəməsi üçün lazımi vəsaitlərin hazırlanmasına da xüsusi diqqət yetirirdi. O, bu məqsədlə həm fars dilini öyrənən ali məktəb tələbələri, həm də orta məktəb şagirdləri üçün oxu kitablarının tərtibində də əvəzsiz xidmət göstərmişdir.

Bu sıradan R.Sultanov Ə.Şəfai və Q.Darabadi ilə birgə fars dilini öyrənənlər üçün köməkçi vasitə kimi «**Fars dilində oxu kitabı**» tərtib edib və həmin kitab 1959-cu ildə çapdan çıxıb. 630 səhifə həcmində olan bu kitabın əsas məqsədlərindən biri də tələbələrə nəstəliq xəttinə alışıdırmaqdır. Qeyd edək ki, kitabdakı farsca yazılar tərtibçilərdən biri olan Q.Darabadinin əlyazması ilə təqdim olunur. Bu kitab həm ADU Şərqsünaslıq fakültəsinin 1-4-cü kurs tələbələri, həm də fars dilini müstəqil öyrənənlər üçün nəzərdə tutulurdu.

Kitabın əvvəlində müəlliflərdən həm Azərbaycan, həm də fars dilində «Bir neçə söz» təqdim olunur. 9-cu səhifədən başlanan və «Əlifba» adlanan birinci hissədə hərflərin və sözlərin yazı nümunələri təqdim olunur. Ümumiyyətlə, kitab altı hissədən ibarətdir və sonrakı hissələrdə mürəkkəbləşmə istiqamətində müxtəlif mövzulu mətnlər, şeirlər, hekayətlər verilir. İkinci hissədə saat, həftənin günləri, şəmsi və qəməri ayları, fəsilələr və s. mövzularda mətnlər təqdim olunur. Üçüncü hissədə hikmətamiz hekayətlər, eləcə də Sədi, Firdovsi, Nasir Xosrov kimi klassiklərin əsərlərindən parçalar, həmçinin Molla Nəsrəddinlə bağlı lətifələr verilir. Dördüncü hissənin mətnləri su, Yer kürəsi, Günəş, göy cisimləri və s.-yə aiddir. Beşinci fəsildə də klassiklərin nəzm və nəsr əsərlərindən, o cümlədən «Kəlilə və Dimnə»dən, Sədinin «Gülüstan»ından, Firdovsinin «Şahnamə»sindən, Xaqaninin «Töhfətül-İraqeyn»indən parçalar verilir. Sonuncu hissədə isə XIX və XX əsrlər rus şair və yazıçılarının əsərlərindən tərcümə parçalarını oxumaq olar.

501-509-cu səhifələrdə farsca-azərbaycanca lüğət verilir. Son səhifələrdə isə mətnlərdə işlənən idiomatik ifadələr, terminlər və onların azərbaycanca qarşılıqları təqdim olunur.

1975-ci ildə R.Sultanov Ə.Şəfai ilə birgə 1-5-ci kurs tələbələrinin istifadəsinə daha bir oxu kitabını çatdırıb. Budəfəki «**Fars dilində oxu kitabı**» 208 səhifə həcmindədir. Burada da ilk öncə əlifba verilir və hərflər üzrə onların istifadə olunduğu bir sıra sözlər nəzərə çatdırılır. Daha sonra vaxta, fəsilələrə, aylara və s.-ə aid kiçik və asan mətnlər gəlir. Bundan sonra maraqlı hekayə və lətifələr fars klassiklərinin əsərlərindən parçalara, eləcə də rus müəlliflərinin yaradıcılığından tərcümələrə keçir. Kitabda tələbələri yormamaq və yeknəsəqliyə yol verməmək üçün mənzum və mənsur əsərlərin bir-birini izləməsinə riayət olunmuşdur.

R.Sultanov bu iki kitab arasında fars dilini öyrənən orta məktəb şagirdlərinə də bir hədiyyə bəxş edib. Onun «آدمک نان قندی»

kitabı 1963-cü ildə çapdan çıxıb. 6-8-ci sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuş bu kitab 64 səhifə həcmindədir. Tərtibçi bu kitabda əxlaqi və tərbiyəvi səciyyə daşıyan mətnlərdən istifadə edib. Hər mətnin sonunda farsca-azərbaycanca lüğət də verilir.

R.Sultanov tək fars dilini öyrənənlər üçün deyil, eləcə də fars dilini öyrədənlər üçün də lazımi vəsaitlərin olması barədə düşünmüş və gənc müəllimlərin işlərini düzgün istiqamətdə qurması üçün onlara «**Müasir fars dili proqramı**» və «**Fars dilinin tədrisinin metodikası**» köməkçi dərs vəsaitlərini təqdim etmişdir. Bunların hər ikisinin hazırlanmasında R.Sultanov İran və SSRİ-də fars dilinin tədrisi sahəsində əldə olunan nailiyyət və təcrübədən istifadə etmişdir. «Müasir fars dili proqramı» 1968-ci ildə çapdan çıxıb və 98 səhifəlik bu kitabda müasir fars dilinin tədrisi qaydaları verilir.

1973-cü ildə isə gələcək müəllimlərin fars dili tədrisinin metodikasını mənimsəməsi üçün müvafiq dərs vəsaiti, yəni «Fars dili tədrisinin metodikası»nı nəşr etdirir.

Kitabın əvvəlində hər bir tədris və təlim prosesində məcburi olaraq ən azı dörd ünsürün iştirak etdiyi qeyd olunur: 1) öyrədənlər, 2) öyrədilənlər, 3) öyrənilənlər, 4) zaman və məkan. Bu tərəflərin hərəsinin tədris və təlim prosesində özlərinə məxsus səciyyəvi əhəmiyyəti, onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqə və rəhbərliyin isə həlledici rolu var. Onların hər biri haqqında kitabda ayrıca bəhs edilir.

R.Sultanov bu dərs vəsaitini ADU-nun Yaxın Şərq dilləri kafedrasının o vaxtkı qocaman və cavan müəllimlərinin təcrübələrini nəzərə alaraq və özünün o vaxta qədərki fars dili tədrisi sahəsində 25 illik təcrübəsinə əsaslanaraq hazırladığını qeyd edir.

Kitabda müxtəlif dilçilik sahələrinə aid tədris və təlimlə bağlı ayrı-ayrılıqda metodik göstərişlər verilir. Bu iş fonemologiya və fonetikadan başlanılır. Burada ilk olaraq sahitlərin tədrisində nələrə fikir verilməli olduğu və nələrə nəzərə almağın vacibliyi haqqında

bəhs edilir. Sonra samitlərin tədrisinə aid də eyni qaydada göstərişlər verilir.

Bundan sonra qrafemologiya və qrafikanın tədrisinə aid fikirlər söylənilir. R.Sultanov bu sahənin tədrisində bir neçə üsul olduğunu vurğulayır. Onlardan, əsasən, kor-koranə-ənənəvi, qrafematik-fonematik, qrafik-fonetik, qrafik-leksik, kombinatorlu-kompleks və ya bunların hər birinin əksinə üsullar barədə ətraflı söz açılır.

Leksikologiyanın tədrisinə aid hissədə hansı hərfdən sonra hansı sözləri öyrətmək, sinonimlər, antonimlər, omoqraflar barədə ayrılıqda məlumat verilir.

Qrammatikanın tədrisində morfologiya və sintaksis ayrılıqda nəzərdən keçirilir. Morfemologiya adlandırılan ilk bəhsdə nitq hissələrinin – isim, sifət, say, əvəzlik, feil və zərfin, köməkçi nitq hissələrindən qoşma, bağlayıcı, ədat, nida və modal sözlərin tədrisinə aid göstərişlər verilir. Sintaksis bəhsində isə əvvəlcə söz birləşmələri və söz silsilələrinin tədrisi metodikasını araşdırılır. Daha sonra tədqiqatçı cümlənin, o cümlədən ismi cümlələrin, ismi sual cümlələrinin, feili cümlələrin tədrisinə aid məsləhətlərini verir.

R.Sultanov orta məktəb şagirdləri üçün dərsliklər də hazırlamışdır. Bu sıradan 5-ci və 7-8-ci siniflər üçün fars dili dərsliklərini misal çəkmək olar.

Rəhim Sultanovun 1962-ci ildə Rəhmani ilə birgə 5-ci siniflər üçün «**Fars dili**» dərsliyi çapdan çıxıb. 136 səhifəlik kitabın əvvəli əlifbaya və səslərin tələffüzünə həsr olunub. Kitabın hər dərində müxtəlif mətnlər verilir. Hər mətnin ardınca isə lüğətçik və müxtəlif tapşırıqlar təqdim olunur. Qrammatik izahatlar sırasında cəm şəkilçiləri, bağlayıcılar, şəxs əvəzliləri haqqında məlumat verilir. Kitabın sonundakı əlavə oxu mətnləri sırasında müxtəlif mükəlləmlər, şeirlər və hekayələr verilir. Sonda farsca-azərbaycanca lüğət də təqdim olunur.

1966-cı ildə dərsləyin 2-ci nəşri işıq üzü görüb. 132 səhifəlik bu nəşrin ilk nəşrdən bəzi fərqli cəhətləri var. O cümlədən ikinci nəşrdə müasir fars dilində artıq istifadə olunmayan sözlər çıxarılmışdı.

R.Sultanov H.Mahmudov və Ə.Nəzərli ilə birgə 1964-cü ildə 7-8-ci sinif şagirdləri üçün «**Fars dili**» dərsləyini təqdim edib. 232 səhifəlik kitabda 32 dərslə verilir. Dərsləyin 3-91-ci səhifələri 7-ci, 91-172-ci səhifələri isə 8-ci siniflər üçün nəzərdə tutulub. Hər dərslə ictimai, elmi və s. mövzulu müxtəlif mətnlərdən sonra yeni sözlərin lüğəti, qrammatik izahatlar və tapşırıqlar verilir.

Toxunulan qrammatik məsələlər sırasında “ى” نكروه , نسبت , “ى” , وحدت , کسر sayları, qeyri-müəyyən və müştərək əvəzliliklər, feilin quruluşu, şəkilləri və zamanları, zərflər və s. var. Tapşırıqlar isə mətnə aid sualların cavablandırılması, fars dilindən Azərbaycan dilinə və əksinə tərcümələrdir. Kitabın sonunda müxtəlif şeir, hekayələri əhatə edən oxu mətnləri və ümumi lüğət verilir.

1966-cı ildə cüzi fərqlə 228 səhifə həcmində dərsləyin ikinci nəşri işıq üzü görüb.

R.Sultanov orta əsrlər Şərqiinin ölməz irsinə aid bir sıra əsərlərin Azərbaycan oxucusuna çatdırılmasında da çox böyük xidmətlər göstərmişdir. Bu işdə onun «Kəlilə və Dimnə», «Gülüstan», «Qabusnamə», «Baharistan», «Əxlaqi Nasiri», «Siyasətnamə» kimi inciləri fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümələrini qeyd etmək olar.

HƏSƏN ƏLİZADƏ

Fars dilinə aid həm dərsləlik, həm də nəzəri iş yazmış mütəxəssislərdən biri də Həsən Əlizadədir. 1954-cü ildə «Müasir fars ədəbi dilində feilin zamanları» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş mütəxəssis 1957-ci ildə Ə.Azəri ilə birgə 4-5-ci sinif şagirdləri üçün 300 səhifə həcmində «**Fars dili**» dərsləyini nəşr

etdirib. Eyni dərslik 4 il sonra ilk nəşrdəki nöqsanlar islah olunmaqla ikinci dəfə çapdan çıxıb. Bu dəfə kitabın həcmi 297 səhifə olub.

1961-ci ildə Həsən Əlizadənin N.Hatəmi ilə birgə hazırladığı «**Fars dili**» dərsliyi işıq üzü görüb və onilliklər ərzində bu dilin tədrisində həmin kitab əsas dərslik olub.

482 səhifəlik bu kitab fonetika, 61 dərs və farsca-azərbaycanca lüğətdən ibarətdir. 1-2-ci kurslar üçün nəzərdə tutulan bu dərsliyin ilk 41 dərsi 1-ci, son 20-si isə 2-ci kursun proqramını əhatə edir.

Dərsliyin ön səhifələrində fars əlifbası haqqında ümumi məlumat verilir və burada fars dilinin ərəb əlifbasından fərqli olaraq özünəməxsus hərfləri, eləcə də ərəb dilində bir-birinə yaxın, lakin fərqlənən səsləri ifadə edən hərflərin fars dilində eyni cür səslənməsi barəsində ümumi şəkildə bəhs edilir.

Fars dilinin səslərinə aid bəhsdə ilk növbədə səslilərə toxunulur və onlara aid misallar verilir. Daha sonra səssizlər haqqında məlumat təqdim olunur. Sonra fars dilindəki səslərin yazıda ifadəsi, eləcə də əlavə işarələrdən bəhs olunur.

Kitabda 61 dərstdən ilk 13-ü fars əlifbasının tədrisi ilə bağlıdır. İlk dərstdə sait səslərinin hərəkələrlə ifadəsini, farsca və ərəbcə adlarını göstərən cədvəl verilir, «əlif» hərfinin yazılış qaydaları və funksiyaları qeyd olunur və ب, ت hərflərinin adı, transkripsiyası, birləşmənin sonunda, ortasında, əvvəlində və ayrılıqda işlənməsini göstərən cədvəl verilir. Daha sonra bu hərflərin istifadəsinə aid misallar və onlarla bağlı tapşırıq verilir. Tapşırıqda verilən sözlərin transkripsiyası və Azərbaycan dilində tərcüməsi də göstərilir. Eyni qaydada fars əlifbasının digər hərfləri də növbəti dərslərdə öyrədilir. Tələbələrin öyrəndikləri hərflərin sayı artdıqca yeni tipli tapşırıqların da sayı artır. Fars əlifbası ilə bağlı əməli kursun sonunda bir cədvəl təqdim olunur ki, burada fars hərflərinin adı, birləşmənin sonunda, ortasında, əvvəlində və ayrılıqda çap şəkilləri,

ayrılıqda yazı şəkli, ifadə etdiyi səs və əbcəd hesabı ilə ifadə etdiyi rəqəm göstərilir.

14-cü dərstdən etibarən fars dilinin qrammatikasını və oxu mətnlərini əhatə edən hissə başlanır. Dərslərdə müxtəlif tipli mətnlər, onlarda işlənən yeni sözlərin farsca-azərbaycanca lüğəti, qrammatik izahatlar və tapşırıqlar verilir. 14-cü dərstdə است xəbər şəkilçisi və sual cümləsinin quruluşundan bəhs olunur. 15-ci dərstdə şəxs əvəzlilikləri, xəbərlik kateqoriyasını əmələ gətirmək üçün istifadə edilən هست sözünün təsrifi və ismi xəbərin inkarına aid cədvəllər verilir.

16-cı dərsin qrammatik materialları fars dilində izafət tipli təyini söz birləşmələri, ismin hallanması və در önqoşmasına həsr olunur. Sonrakı dərstdə دار sözünün işlənməsindən, از önqoşmasından və yenə də izafət birləşməsindən bəhs edilir.

Növbəti dərslərdə isimlərin cəm şəkli, ismi xəbər, yiyəlik anlayışının ifadəsi kimi məsələlər izah olunur. Qrammatik materialları saylara həsr olunmuş 20-ci dərstdə miqdar və sıra sayları, eləcə də əbcəd hesabı haqqında məlumat verilir. 21-ci dərstdə izafət zənciri və nisbət şəkilçilərindən bəhs edilir.

22-ci dərstdə çox geniş qrammatik material verilir. Fars qrammatikasında xüsusi çəkisi olan feil və onun zamanları da məhz bu dərstdən izah olunmağa başlanır. Məsdər və feil əsası haqqında məlumat verildikdən sonra feilin xüsusi şəkillərindən xəbər şəkli, şühudi keçmiş zamandan bəhs edilir. Bu zaman formasında olan feillər və onların inkar formaları cədvəl şəklində təqdim olunur, eləcə də şühudi keçmiş zamanın tələffüzü və imlası haqqında da məlumat verilir. 22-ci dərse vaxtın saatla göstərilməsi, önqoşmalar və fars dilində cümlə quruluşu ilə bağlı izahlar da əlavə edilmişdir. Son qeyd edilən məsələ ilə bağlı sadə cümlə və cümlə üzvlərindən bəhs olunur.

Sonrakı dərslərdə نکره “ی”, وحدت “ی”, نسبت “ی”, کəsr sayları, faizlər, sözdüzəldici şəkilçilər, sifətin dərəcələri, sayın numerativlə

işlənməsi kimi qrammatik məsələlərə toxunulur. 28-ci dərstdə təsirli və təsirsiz feillər, şəxs, işarə, qayıdış, qeyri-müəyyən və sual əvəzlilikləri araşdırılır.

29-cu dərstdə sadə geniş cümlə barədə məlumat verildikdən sonra ۱) sonqoşmasının işlənməsindən geniş bəhs olunur. 30-cu dərstin qrammatik hissəsi keçmiş zaman feili sifəti və feili bağlamaya həsr olunub. Burada bir neçə keçmiş zaman feili sifəti feil əsası və məsdər qarşılıqları ilə birgə cədvəldə göstərilir.

31-ci dərstdə cümlədə uzlaşma və feilin nəqli keçmiş zamanından bəhs olunur. Bu dərstin sonunda rəsmi İran aylarının adları çəkilir və onların daha yaxşı yadda saxlanılması üçün şeir parçası da verilir. Sonrakı dərslərdə isimlərin tək və cəm şəkli, uzaq keçmiş zaman və bitməmiş keçmiş zaman, feillərin quruluşu, cümlənin həmcins üzvləri kimi məsələlərdən danışılır.

35-ci dərstdə feilin kökü haqqında məlumat verilir, qaydalı və qaydasız feillərdən bəhs edilir. Burada qaydasız feillərin kökünün alınması üçün mövcud olan müxtəlif üsullar göstərilir və bu üsulların hər birinə aid çoxsaylı misallar çəkilir. Həmin üsullarla köklərin alınmasında da bir çox hallarda istisnalar olduğundan fərqlənən belə feillər də hər qrupun sonunda xüsusi qeyd olunur.

36-cı dərstdə feilin indiki zamanından geniş bəhs olunur və bu zaman formasını əmələ gətirmək üçün istifadə edilən dörd qrammatik vasitə qeyd edilir. Bu dərstdə həmçinin leksikaya dair bəzi məqamlara da toxunulur.

Öncə söz açılmış təyini söz birləşmələri ilə bağlı mövzu 37-ci dərstdə davam etdirilir. Burada yanaşan (izafətsiz) və öndə gələn izafətli təyinlərdən bəhs edilir. 38-ci dərstdə müəyyən gələcək zaman, 39-cu dərstdə isə feilin əmr şəklindən bəhs edilir. Son məsələ ilə bağlı əmr şəklinin klassik ədəbiyyatda işlənməsindən də bəhs edilməsi diqqəti çəkir. Bu dərstdə sinonim və omonimlərdən də bəhs edilir.

40-cı dərsdə feilin iltizam şəkli araşdırılır. Burada həmin şəklin مضارع التزمى adlanan formasına xüsusi geniş yer ayrılıb. Bu formanın işlənməsinə aid izahlar və misallar 8 bənddə verilir. Dərsdə ماضى التزمى adlanan formaya aid qeydlər də verilir.

İzafətlə bağlı qrammatik izahat 41 və 42-ci dərslərdə də davam etdirilir. Burada mənsubiyyət, yiyəlik, aidlik, məkan, zaman, cins və oxşarlıq bildirən söz birləşmələrindən bəhs edilir. Sonrakı dərslərdə feilin bacarıq, vacib, şərt, arzu şəkilləri geniş izah olunur.

46-48-ci dərslər nitq hissələrindən zərfə həsr olunub. Burada zərflər haqqında ümumi məlumatla yanaşı, onların quruluş və mənaca növləri araşdırılır. Mənaca növləri sırasında zaman, məkan, kəmiyyət, təzi-hərəkət, inkar və oxşarlıq bildirən zərflər göstərilir.

49-cu dərsdə tamamlıq məfhumu ifadə edən səslərdən bəhs edilir. 50-ci dərsdə isə bağlayıcılar haqqında məlumat verilir. Burada bağlayıcıların sadə və mürəkkəb quruluş növlərindən, eləcə də tabesizlik və tabelilik bağlayıcılardan söhbət açılır. Sonuncunun birləşdirici, aydınlaşdırıcı, eləcə də qarşılıq, şərt, səbəb, müqayisə və bənzətmə, xülasə və yekun, nəticə, zaman, məqsəd bildirən növlərinə aid misal və izahlar verilir.

Kitabın növbəti 6 dərsi budaq cümlənin növlərinə həsr olunub. Təyin budaq cümləsi ilə bağlı cümlənin müxtəlif üzvlərini təyin edən budaq cümlələrə aid qrammatik material təqdim olunur. Daha sonra zaman, tamamlıq, şərt, məqsəd, səbəb və güzəşt budaq cümlələrindən də bəhs edilir.

Son 5 dərslər isə ismin və sifətin quruluş növlərinə həsr edilib. Burada ismin düzəltmə növü sırasında isim və saydan, sifətdən, feildən əmələ gələn düzəltmə isimlərə, mürəkkəb növdə isə köməkçi vasitə olmadan və köməkçi vasitə ilə əmələ gələnələrə xüsusi yer ayrılır. Eyni qaydada sifətlə bağlı da düzəltmə və mürəkkəb növlər müxtəlif nitq hissələrindən əmələ gəlməsinə görə qruplaşdırılır.

Dərsliyin sonunda 52 səhifəlik farsca-azərbaycanca lüğət verilir.

1966-cı ildə H.Əlizadənin T.Rüstəmovla ilə həmmüəlliflikdə qiyabi və axşam şöbələri 1-ci kurs tələbələri üçün «**Fars dili**» dərsliyi çapdan çıxıb. Kitabın mətnləri və qrammatik izahatları H.Əlizadəyə, əlifba hissəsi isə T.Rüstəmovaya məxsusdur. Kitab 12 dərsdən ibarətdir. Dərslərin mətnləri sadədən mürəkkəbə doğru çətinləşir. Hər mətndən sonra çətin sözlərin lüğəti verilir. Bunlardan əlavə, kitabın sonunda ümumi farsca-azərbaycanca lüğət də verilir.

H.Əlizadənin 1969-cu ildə «**Fars dilində ərəb ünsürləri**» adlı kitabı çapdan çıxıb. 43 səhifəlik bu kitab şərqşünaslıq və filologiya fakültələri əyani, qiyabi və axşam şöbələri tələbələri üçün dərs vəsaiti kimi hazırlanıb.

Kitab ərəblərin İrani istila etməsi barədə məlumatla başlanır və burada 637-ci ildən başlanan ərəb hücumları barədə məlumat verilir. Daha sonra fars dilinin lüğət tərkibində ərəb sözlərindən bəhs edilir. Burada ərəb alınmalarının əksəriyyətinin fars fonetikasına uyğunlaşması qeyd edilir. Həmçinin ərəb cəminin farsca tək mənasında işlənməsi və s.-dən söhbət açılır. Kitabda ərəb dilindən alınma sözlərin tərkib hissəsinin, əsasən, üç hərflə köklərlə bağlı olduğu, az hallarda dörd və beş hərflə köklərin də işlənməsinə rast gəldiyi qeyd edilir.

H.Əlizadə fars dilində işlənən ərəb sözlərində qrammatik cinsdən də söz açır. Daha sonra fars dilində işlənən ərəb cəm formalarından da bəhs edilir. Bu sırada müəllifin xarici və ya salamat cəm terminləri ilə təqdim etdiyi جمع سالم və sınıq və ya daxili cəm kimi göstərdiyi جمع مكسر haqda məlumat təqdim olunur. Müəllif xarici cəm şəkilçilərinə aid izahlar və çoxlu misallar gətirir. Bu arada ikili cəm forması olan təsniyədən də bəhs olunur.

H.Əlizadə kitabda məkan, zaman, alət və peşə adları bildirən isimlərdən də bəhs edir. Həmçinin ərəb feilinin bəlləri barədə də

məlumat verilir. Müasir ərəb dilində işlənən 10 babdən 9-u (feili sifət şəklində) fars dilinə daxil olub. Bütün babların təsrif olmayan formaları da vardır: məsdər və feili sifətlər. Kitabda məsdər, feili sifətin indiki və keçmiş zaman formaları barədə ayrıca izahlar verilir.

H.Əlizadə rəng və şikəstlik bildirən sifətlər, şəmsi və qəməri hərflər, eləcə də fars dilində işlənən ərəb önqoşmaları barədə də məlumat verir. Kitabın sonunda sıra sayları, zərf kimi işlənən sıra sayları, kəsir sayları, ərəb ünsürlərinin söz düzəldilməsində rolu və sabit birləşmələr də nəzərdən keçirilir.

NEYYƏR ZAMAN HATƏMİ

Azərbaycanda fars dilinin tədrisi və tədqiqi sahəsində ən önəmli yerlərdən biri də Neyyər Zaman Hatəmiyə məxsusdur. Tehran Universitetinin Fars dili və ədəbiyyatı fakültəsində təhsil almış N.Hatəmi 1946-cı ildə sovet Azərbaycanına mühacirət etmiş və elə həmin ildən ömrünün sonunadək 45 il ərzində Azərbaycan (Bakı) Dövlət Universitetinin Şərqişnaşlıq fakültəsində çalışmışdır.

1954-cü ildə «Tehran dialekti (Leksika)» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş mütəxəssis, 1968-ci ildə «Fars dili lüğət tərkibinin zənginləşməsi yolları» doktorluq dissertasiyasını da müdafiə edib.

Fakültədə dərs dediyi illər ərzində N.Hatəmi nəzəri işləri ilə yanaşı, həm ali, həm də orta məktəb tələbələri üçün çoxlu sayda dərsliklər hazırlamışdır.

1959-cu ildə N.Hatəminin Ə.Azəri ilə həmmüəlliflikdə 6-7-ci siniflər üçün «**Fars dili**» dərsliyi çapdan çıxıb.

Son 50 ildə ali məktəb tələbələrinin fars dilini öyrənmək üçün istifadə etdikləri dərsliklər əsasən məhz Neyyər zaman Hatəminin

qələminə məxsusdur. 1961-ci ildə onun Həsən Əlizadə ilə birgə hazırladığı «**Fars dili**» dərsliyi işıq üzü görüb və bu kitab uzun müddət Şərqsünaslıq fakültəsində fars dilinin tədrisində əsas dərslik kimi istifadə olunub.

Fars dilinə aid yazılmış nəzəri əsərlər sırasında N.Z.Hatəminin 1965-ci ildə ADU-nun Şərqsünaslıq fakültəsinin tələbələri üçün çapdan çıxmış «**Fars danışıq dili**» kitabı xüsusi əhəmiyyətə və mövqeyə malikdir. 318 səhifəlik kitab 5 fəsildən ibarətdir.

Fars ədəbi dili əsasında inkişaf edib və tədricən fars xalqının ümumi danışıq dilinə çevrilmiş Tehran dialekti fars dili dialektləri arasında ədəbi dilə ən yaxın dialektdir. Bu yaxınlığa baxmayaraq, fars ədəbi dili ilə danışıq dili arasında istər fonetik, istər qrammatik, istərsə də leksik cəhətdən bir sıra əsaslı fərqlər vardır. Buna görə də fars ədəbi dilini bilmək hələ danışıq dilini bilmək deyildir. Fars danışıq dilini öyrənmək üçün onun fonetik, morfoloji, sintaktik və leksik xüsusiyyətləri ilə tanış olmaq lazımdır. Bu kitab da fars dilini öyrənənlərin məhz həmin sahəyə olan ehtiyacını ödəmək məqsədi güdür.

Kitabın ilk iki fəslində fars danışıq dilinin fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri fars ədəbi dili ilə müqayisəli şəkildə təsvir edilib.

Kitabın 1-ci fəslində fars danışıq dili ilə fars ədəbi dilinin fonetik xüsusiyyətlərinin müqayisəsindən bəhs edilir. Səsli və səssiz fonemlərin tələffüzü istər fars ədəbi dilində, istərsə də fars danışıq dilində eynidir. N.Hatəmi fars ədəbi dilini danışıq dilindən ayıran fonetik xüsusiyyətləri yalnız danışıq dilində əmələ gələn səslərin dəyişməsi ilə izah edir və buna aid misallar gətirir.

Fonetikaya dair nəzərdən keçirilən digər məsələ artikulyasiya orqanlarının bir vəziyyətdən başqa bir vəziyyətə düşməsinin çətinliyi nəticəsində yaranan assimilyasiya hadisəsidir. Fars dilində ahəng qanunu mövcud deyil. Lakin bəzən danışıq dilində sözün

tələffüzünü asanlaşdırmaq üçün bir sözün yanaşı hecalarındakı səslilərin artikulyasiyasından asılı olaraq, biri digərinə yaxınlaşır. N.Hatəmi irəli və geri, tam və qeyri-tam, daimi və qeyri-daimi assimilyasiya növlərinə aid misallar gətirir.

Fonetikaya dair araşdırılan daha bir məsələ fars danışiq dilində sözlərdə mənə dəyişikliklərinə səbəb olmayan, yalnız fonetik nöqtəyi-nəzərdən dəyişiklik əmələ gətirən səslərin dəyişməsi hadisəsidir. Fars danışiq dilində sözlərin axırında «s» səmindən sonra gələn «t» səsi, bəzən sözlərin ortasında və axırında «h» səsi, bir neçə sözün sonunda «r» səsi, bir qrup sözlərin axırında «d» səsi, bir sıra hallarda bəzi birhecalı sözlərdə son iki səssizin, iki hecalı sözlərdə birinci hecanın axırıncı səssizi ilə ikinci hecanın birinci səssizinin yerdəyişməsi hallarına təsadüf olunur. Bütün bu hallara dair kitabda misallar verilir və bu kimi hallar izah olunur.

Kitabın ikinci fəslində fars danışiq dilinin qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Burada hər bir nitq hissəsi ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilir. «İsim» bəhsində onun quruluşca növləri, təyin və kəmiyyət kateqoriyaları araşdırılır.

Sifətlərdə onların quruluşca növləri və müqayisə dərəcəsi araşdırılır. Quruluş növlərindən danışiq dilində işlənən mürəkkəb sifətlərdən daha geniş bəhs edilir. Burada mürəkkəb sifətlər əmələ gətirən 13 sintaktik yol göstərilir.

Fars danışiq dilində sayların bütün növləri işlənir. Əvəzlilərə gəldikdə isə ədəbi dildə işlənənlərlə danışiq dilində işlənənlər arasında həm fonetik fərqlər, həm də işlənmə dairələrinin geniş və ya məhdud olması fərqləri vardır. Bu bölmədə şəxs əvəzliləri, bitişən əvəzlilər və işarə əvəzlilərinə bəhs edilir.

Fars dili qrammatikasının ən böyük və şəxəli bəhsi olan feilin təbii ki, danışiq dilində işlənən formalarından da geniş bəhs edilir. Danışiq dilində işlənən feillər ilə ədəbi dildə işlənən feillər arasında fərqlərdən ilk növbədə fonetik cəhətlər nəzərdən keçirilir. Bu sırada

səslilərdə assimilyasiya, səslilərin düşməsi, səssizlərin dəyişməsi halları araşdırılır. Daha sonra şəxs sonluqlarında olan fərqlərdən də danışılır. «Feil» bəhsinin 3-cü bölməsində danışığı dilində feilin bəzi xüsusiyyətlərindən, o cümlədən əmr formasında işlənən mürəkkəb feillərin feil hissəsinin ixtisara düşməsi, feilin davam formasını göstərən xüsusi bir zaman formasının mövcudluğundan, danışığı dilində nəqli keçmiş zamanda işlənən xəbər şəkilçilərinin ədəbi dilin müvafiq şəkilçilərindən fərqləri və s. nəzərdən keçirilir. Feil köklərində və feil əsaslarında olan fərqli cəhətlərin təhlilinə geniş yer ayrılır.

Danışığı dilində işlənən zərflər iki qrupa ayrılır: yalnız danışığı dilində işlənən və həm danışığı dilində, həm də ədəbi dildə işlənənlər. Burada zərflərin məna və quruluş növlərinə aid misallar çəkilir, onların yaranma yolları göstərilir.

Qrammatikaya aid fəslin sonunda təkid bildirən **ھ** bağlayıcısı, danışığı dilində xəbər şəkilçiləri və danışığı dilində **ل** sonqoşmasından bəhs edilir.

Kitabın 3-cü fəslində fars yazıçılarının şifahi xalq ədəbiyyatı xarakterində olan əsərlərindən və qəzetlərdən nümunələr verilir. Bir çox sözlərin düzgün tələffüzünü göstərmək üçün mətndən sonra onların ədəbi dil ilə müqayisəli şəkildə transkripsiyası göstərilir.

4-cü fəsildə verilmiş mətndə danışığı dilinin ədəbi dildən fərqlənən bütün sözlərinin elə mətnin daxilində mötərizədə ədəbi dil ilə müqayisəsi göstərilir.

5-ci fəsildə verilmiş mətnlər isə transkripsiyasız və ədəbi dillə müqayisəsizdir.

Kitabın sonuncu fəslində istər fars danışığı dilində, istərsə də fars ədəbi dilində çox yayılmış və işlənən lüğət, idiomatik ifadələr, atalar sözləri, zərbi-məsəllər və ibarələr verilib. Bu fəsil kitabın ən böyük fəslidir və ümumi həcmnin yarısından çoxunu əhatə edir.

60-cı illərdə N.Hatəmi orta məktəblər üçün «Fars dili» dərsliklərinin hazırlanması sahəsində fəaliyyətini davam etdirib. Onun 1965-ci ildə T.Rüstəmovla ilə həmmüəlliflikdə 9-11-ci siniflər üçün «**Fars dili**» dərsliyi çapdan çıxıb. 267 səhifəlik bu dərslik 38 dərsdən ibarətdir. Dərslərin mətnlərində müxtəlif mövzularla yanaşı, tanınmış şəxsiyyətlərin, o cümlədən İbn Sina, Sədi, Firdovsi, Ömər Xəyyam və s.-nin həyatından bəhs edilir. Qrammatik materiallarda isə isim, sifət, əvəzlik, feil və zərfdən bəhs olunur. Hər bir dərsdə müxtəlif tapşırıqlar da verilir. Kitabda əlavə oxu mətnləri və atalar sözləri də verilir. Atalar sözləri onların Azərbaycan dilində qarşılıqları ilə təqdim olunur.

Bir il sonra kitabın ikinci nəşri işıq üzə görüb. Lakin təhsil sistemində dəyişiklik və 11-ci sinfin ləğvi ilə əlaqədar kitab 9-10-cu siniflər üçün çap edilmişdir.

1968-ci ildə N.Hatəminin 2-ci sinif şagirdləri üçün «**Fars dili**» dərsliyi çapdan çıxıb. A.Ələkbərova ilə birgə hazırladığı bu kitab 272 səhifə həcmindədir. Kitabdakı mətn və mükəllimələr uyğun şəkillərlə təqdim olunur. Kitabdakı tapşırıqlar təsvirlərlə və «şəkildə nə görürsünüz?» səpkili suallardır. Dərslikdə bəzi qrammatik məsələlərə də toxunulur.

Fars danışıq dilinə həsr olunmuş nəzəri kitabın nəşrindən 18 il sonra – 1983-cü ildə N.Hatəminin Ş.Şirəliyevlə həmmüəlliflikdə «**Farsca-azərbaycanca danışıq kitabı**» çapdan çıxıb.

Tehran dialekti fars ədəbi danışıq dilinin əsasında inkişaf edib, tədricən fars xalqının ümumi danışıq dilinə çevrilib. Fars danışıq və ədəbi dili arasında fonetik və ləksik fərqlər var. Fars dilini öyrənən hər bir kəs üçün fars danışıq dilinin normalarını da mənimsəmək vacib şərtidir. Bu normaların bəzi fonetik və qrammatik cəhətləri barədə 240 səhifəlik kitabçanın əvvəlində verilən nəzəri hissədə məlumat verilir. Burada səs dəyişmələrinə aid izah və misallar verilir. Daha sonra səs düşümü hadisəsindən də bəhs edilir. Burada

fars danışq dilinin bəzi qrammatik xüsusiyyətlərindən, o cümlədən ismin kəmiyyət kateqoriyasının xüsusiyyətlərindən, saylarda, əvəzlilərdə, o cümlədən şəxs və işarə əvəzlilərinə əmələ gələn dəyişikliklərdən, feil, şəxs sonluqları, feil kökündə olan fərqli cəhətlərdən geniş bəhs edilir. Həmçinin feil əsasında əmələ gələn dəyişikliklər, danışq dilində xəbər şəkilçiləri, ۱) sonqoşması barədə də məlumat verilir.

65-ci səhifədən etibarən kitabçanın mövzular hissəsi başlanır. Burada əvvəlcə ifadənin azərbaycancası, sonra farsca tələffüzü və sonda farsca yazılış forması təqdim olunur. Kitabçada, sual-cavab, ölçülər, saat, hal-əhval, təşəkkür, ünvan, telefon, mağazalar və s. mövzuda danışq nümunələri təqdim olunur.

Ali məktəblərdə fars dilinin tədrisi sahəsində yeniləşmə ehtiyacı duyulur və N.Hatəmi 80-ci illərdən başlayaraq o vaxtkı ADU-nun Şərqsünəşliq fakültəsinin tələbələri üçün yeni dərslilər hazırlamağa başlayır. Bu planda ilk üç kurs tələbələri üçün proqram üzrə ayrı-ayrılıqda dərslilərin tərtibi nəzərdə tutulur.

Belə dərslilərdən birincisi 1984-cü ildə çapdan çıxıb. 374 səhifə həcminə «**Fars dili**» dərsliyi 1-ci kurs tələbələrinə bu dili öyrətmək üçün əsas vəsaitə çevrilir. 75 dərədən ibarət olan bu kitabda Şərqsünəşliq fakültəsinin proqramı üzrə hər dərə 5 saat vaxt nəzərdə tutulur. Kitabda leksik materiallarla qrammatik şərh və izahların üzvi vəhdətini müşahidə etmək olur. Bu dərslildə proqram üzrə 2500 söz işlədilir ki, bunlar da müasir ədəbi fars dilində ən çox işlədilən sözlərdir.

Bu kitabdan 23 il öncə nəşr edilmiş dərslildə olduğu kimi, burada da ilk 13 dərə fars dilini yeni öyrənənlər üçün əlifbanın öyrədilməsinə həsr olunub. Burada, demək olar ki, əlifba ilə bağlı dərslərin 1961-ci ildəki kitabla eyniyyət təşkil etdiyini söyləyə bilərik. Hərflər eyni qaydada, eyni ardıcılıqda və eyni cədvəllərlə təqdim olunur. Dərslərdəki tapşırıq və verilən misalların da əksərən

eyniyyət təşkil etdiyini müşahidə edə bilərik. Sadəcə olaraq hərflərin öyrədilməsinə aid verilən misallarda bəzi hallarda yeni sözlərə də təsadüf edilir.

Öncəki kitabdan fərqli olaraq burada fars dilində səslərin bəzi xüsusiyyətlərinə aid qeydlər əlifba kursundan sonra təqdim olunur və buradakı qeydlər daha ətraflı və əhatəlidir. Həmçinin burada yeni məsələlərə də toxunulur. Əvvəlcə fars və ərəb əlifbalarında fərqli cəhətlər araşdırılır. N.Hatəmi özünün bir sıra fars dili qrammatiklərindən fərqli baxışlarını da diqqətə çəkir. Məsələn, müəllif bəzi hallarda «əlif» və «həmzə»nin samitlər sırasına daxil edilməsinin əleyhinə çıxış edərək, onların saitlər olduğunu sübuta yetirir.

Daha sonra N.Hatəmi fars dilində sait və samit səslərin bəzi xüsusiyyətlərini araşdırır. Danışığ üzvlərinin iştirakına görə fars dilində saitlərin dilin iştirakına, dodaqların iştirakına və dilin üst damağa doğru qalxması dərəcəsinə görə fərqli üç qrupunu qeyd edir və onların hər birinə aid izahlar verir. Bunların özlərinin hər birində də iki qrupa bölünməni müşahidə edirik: dilönu və dilarxası saitlər, dodaqlanan və dodaqlanmayan saitlər, açıq və qapalı saitlər.

Samitlər isə səs tellərinin iştirakı, samitin əmələ gəlmə yeri və üsulu baxımından üç əsas qrupa bölünür. Bu hissənin sonunda saitlərin kəmiyyətə görə təsnifi və tələffüzünə dair cədvəllər verilir.

14-cü dərstdən etibarən fars dilinin qrammatikasının öyrədilməsinə başlanır. Hər bir dərstdə müxtəlif mövzulu mətnlər, onlara aid lüğətlər, qrammatik izahat və müxtəlif tipli tapşırıqlar verilir. Bu kitabın qrammatik izahı işarə əvəzlilikləri ilə başlayır. 15-ci dərstdə «əst» xəbər şəkilçisi, 16-cıda sual cümləsinə dair izahlar verilir. Sonradan yenə də əvəzliliklər mövzusunda qayıdılır və 17-18-ci dərslərdə sual və şəxs əvəzlilikləri barədə qeydlər verilir. 18-ci dərstdən başlayan xəbərlik kateqoriyası haqqında məlumatın təqdimi növbəti dərstdə də geniş cədvəllərlə davam etdirilir. Sonrakı dərstdə ismi xəbərin inkarına dair qeydlər verilir.

21-23-cü dərslərin qrammatika hissəsi izafətə həsr olunub. Burada izafət tipli təyini söz birləşmələri, izafət zənciri barədə məlumatlar verilir. 24-cü dərstdə ismi xəbərin aralı vəziyyəti, 25-cidə isə ziyəlik anlayışının ifadəsinə dair izahlar təqdim olunur.

Növbəti üç dərsin qrammatikası nitq hissələrindən ismə aid izahlardan ibarətdir. Burada konkret, ümumi və xüsusi, tək və toplu, mücərrəd və konkret isimlər, sənət və peşə, heyvan, əşya, təbiət hadisələri, keyfiyyət və əlaməti bildirən adlar, eləcə də ismin hal kateqoriyası, qrammatik quruluşu və kəmiyyət kateqoriyası haqqında məlumat verilir.

Mətni ilin ayları və həftənin günlərinin adlarına həsr olunmuş 29-cu dərstdə miqdar və sıra sayları, say birləşmələri haqqında məlumat verilir və sayla saylananın arasında işlənən numerativlərin cədvəl şəklində siyahısı təqdim olunur.

30-cu dərstdə **دار** sözünün işlənməsindən bəhs olunur və izafət zənciri barədə əvvəl verilmiş məlumatın təqdimi davam etdirilir. Növbəti dərstdə isə leksik izahat verilir. 32-ci dərstdə nisbət şəkilçiləri barəsində qeydlərlə yanaşı, onları qəbul edən sözlərin imlası və tələffüzü ilə bağlı izahlar da verilir.

Nitq hissələrindən feilin tədrisinə 33-cü dərstdən başlanılır. Burada məsdər, feil əsası, növbəti dərstdə feillərin quruluşu, 35-cidə isə feilin şəkillərindən xəbər şəkli və buna müvafiq keçmiş zaman formalarından şühudi keçmiş öyrədilir.

Sonrakı dərslərdə qeyri-müəyyən əvəzliliklər, vaxtın saatla göstərilməsi, qoşmalar, ismin qeyri-müəyyənlik və vahidlik kateqoriyası haqqında məlumat verilir. 39-cu dərstdə söz düzəldilməsinə aid leksik-qrammatik izahat da təqdim olunur. Bu mövzu növbəti dərstdə davam etdirilməklə yanaşı, fars dilinin bəzi önqoşmalarının Azərbaycan dilində ifadəsinə dair qrammatik izahat da verilir. Feilin keçmiş zamanı barəsində izahat isə 41-ci dərstdə bitməmiş keçmiş zamanla davam etdirilir.

42-ci dərstdən etibarən sifətin izahına başlanılır. Bu dərslərdə həmin nitq hissəsi barəsində ümumi qeydlərlə yanaşı, sifətlərin quruluş növləri və dərəcələnməsi haqqında da məlumat verilir. Bu arada isimlərin tək və cəm şəklinə, eləcə də söz düzəldilməsinə aid bəzi qeydlər edilir.

Əvəzlilər mövzusu 44-cü dərstdə davam etdirilir və yenidən dərsləyin qrammatikasının əvvəlindəki şəxs və işarə əvəzlilərinə qaydılır, eləcə də qayıdış əvəzliləri və söz düzəldilməsinə dair bəzi qeydlər verilir. 45-ci dərstdə sifətin quruluşu barədə izahat davam etdirilməklə yanaşı, feili sifətin keçmiş zamanı barəsində də məlumat verilir.

Sonrakı dərslərdə sadə cümlə, cümlə üzvlərinin cümlədə yeri və cümlədə uzlaşma ilə yanaşı düzəltmə isimlərdən bəhs edilir. 48-ci dərstdə nəqli keçmiş zaman araşdırılır, 49-cuda isə feili bağlama barədə məlumat verilməklə yanaşı, ismin cəmlənməsi və düzəltmə feillər mövzusu davam etdirilir. Ümumiyyətlə söz düzəldilməsi ilə bağlı leksik-qrammatik izahatlara bir sıra növbəti dərslərdə də rast gəlmək olur.

51-ci dərstdə feilin uzaq keçmiş zamanından bəhs edilir. Sonrakı dərslərdə feil kökü, tam feillər, qaydalı və qaydasız feillər geniş cədvəllərlə təqdim olunur. Daha sonra əmr şəkli, təsirli və təsirsiz feillər araşdırılır. Feil zamanlarından indiki zaman, qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarla bağlı məsələlərə də geniş yer ayrılır. Bu arada 66-cı dərstdə əbcəd hesabı haqqında da məlumat verilir.

69-cu dərstdə məlum və məchul feillərdən bəhs edilir, 70-cidə isə izafət barədə məlumatın ardı verilir. Məkan, zaman, cins və oxşarlıq bildirən söz birləşmələrindən 71-ci dərstdə danışılır. Son dərslərdə feilin iltizam forması, zərflər, ^۱sonqoşması, kəsr sayları barədə qrammatik izahat verilir. Zərflərin zaman, məkan, kəmiyyət, təzi-hərəkət, inkar və oxşarlıq bildirən növləri ayrı-ayrılıqda araşdırılır.

Kitabın son 41 səhifəsində farsca-azərbaycanca lüğət verilir.

1-ci kurs dərsliyinin ardından iki il sonra N.Hatəminin 2-ci kurs tələbələri üçün «**Fars dili**» dərsliyi də çapdan çıxıb. O vaxta qədər H.Əlizadə və N.Hatəminin 1961-ci ildə çapdan çıxmış dərsliyindən istifadə edilsə də, həmin kitab 2-ci kurs proqramını tam əhatə etmirdi. Burada yalnız 20 dərs 2-ci kurs tələbələri üçün nəzərdə tutulurdu. Yeni dərslikdə isə 2-ci kurs proqramını tam əhatə edən 60 dərs təqdim olunur.

1986-cı ildə çapdan çıxmış bu dərslik 287 səhifə həcmindədir. Kitabda 60 dərs, lüğət və sonda redaktordan (M.Rəhimov) rəy təqdim olunur.

Dərslikdə fonetika, leksika, morfolojiya və sintaksis üzrə 2-ci kurs proqramında nəzərdə tutulmuş bütün nəzəri və praktiki məsələlər əhatə edilib və uzun illərin təcrübəsinə əsaslanan metodika əsasında öz şərhini tapıb. Qrammatika və leksikaya aid məsələlərlə mətnlər arasında tam uyğunluq və ardıcılıq gözlənilib. Hər mətn əvvəlki leksika və qrammatika materiallarını əks etdirir. Qrammatik qayda və qanunlar əhatəli planda, sadə və anlaşılıqlı tərzdə verilib. Dərslikdə verilən mətnlər İrənin tarixi, coğrafiyası, fars poetikası və fars dili və ədəbiyyatı haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Kitabda verilən tapşırıqlar da keçilən dərslərdə alınan biliklərin möhkəmləndilməsində əsaslı rol oynayıb.

Hər dərstdə qrammatik material verilir və bu sahəyə aid material ilk dərstdə ismi xəbərlərin nitq hissəsi ilə ifadəsilə başlanır. Sonrakı iki dərstdə leksik-fonetik və qrammatik-orfoqrafik izahat verilir. 4-cü dərstdə iradi feillər izah olunur. 5-6-cı dərstdə isə bağlayıcılarla əlaqədar qrammatik material təqdim olunur. Növbəti üç dərs feilin şərt və vacib şəkillərini əhatə edir. 10-cu dərstdə isə qrammatik material verilmir.

11-ci dərstdə öyrədilən məsələ tabesiz mürəkkəb cümlədir. Növbəti dərstdə feili xəbərdən bəhs olunur və müxtəlif zaman

formaları ilə ifadə olunan xəbərlərə aid misallar verilir. Sonrakı dərstdə cümlədə xəbər yerindən danışılır.

14-cü dərstdə feilin şəkilləri məsələsinə qayıdılır və bu dəfə bacarıq şəkli izah edilir. Bu dərstdə şühudi, nəqli, bitməmiş keçmiş zamana aid cədvəllər təqdim olunur.

15-ci dərstdə cümlədə sadə cümlədən bəhs edilir və mübtədanın nitq hissələri ilə ifadəsi məsələsi əhatə olunur. Bu sırada mübtədanın isim, isimləşmiş sifətlərlə, isimləşmiş saylarla, əvəzliliklərlə, məsdərlərlə ifadəsinə aid misallar verilir. Mübtədanın cümlədə yeri haqqında isə 16-cı dərstdə bəhs edilir. Sonrakı dərstdə mübtədanın qrammatik quruluşu məsələsinə də toxunulur. 16-cı dərstdə həmçinin kəsr saylarından danışılır və onların ərəb və fars sözləri ilə ifadə olunan variantları ayrı-ayrılıqda cədvəl şəklində təqdim olunur.

18-ci dərstdə leksik izahat verilir. Sonrakı dərslərdə sifətlərin isimləşməsi, inkar əlamətinin xəbər şəkilçisi ilə işlədilməsi, izafət zənciri barədə qrammatik məlumat verilir. 22-ci dərslə vasitəli tamamlığın nitq hissələri ilə ifadəsi və cümlədə yeri məsələlərini əhatə edir.

23-cü dərstdə ismin quruluşca növləri şərh edilir. Sonrakı dərslərdə isə düzəltmə isimlər barədə ətraflı məlumat verilir. Fars dilində kəmiyyət kateqoriyasından 27-ci dərstdə bəhs edilir. Burada düzgün və sınıq cəmdən söhbət gedir. Növbəti dərstdə isə fars dilində işlənən ərəb ünsürləri təhlil edilir.

29-cu dərstdən etibarən zərflərin növləri şərh edilməyə başlanır. Burada əvvəlcə sadə və düzəltmə, növbəti iki dərstdə isə mürəkkəb zərflərdən bəhs edilir. Daha sonra zərflərin mənaca növləri, o cümlədən zaman, məkan, kəmiyyət, tərz-i-hərəkət, inkar və oxşarlıq bildirən zərflərlə bağlı qrammatik material təqdim olunur.

Tamamlıq məfhumu ifadə edən nisbət şəkilçiləri 34-cü dərslin qrammatik mövzudur. 35-cidə isə tamamlıq məfhumu ifadə edən

nisbət şəkilçilərinin nitq hissələri ilə birləşməsindən bəhs edilir. Sonrakı üç dərsdə vasitəsiz tamamlıqlar və onların nitq hissələri ilə ifadəsindən və cümlədə yerindən söz açılır.

39-cu dərsdə ﴿ sonqoşmasının ifadə etdiyi qrammatik mənalardan bəhs edilir. 40-cı dərsdə isə verilən mətndə işlənən ərəb ünsürlərinə aid leksik-qrammatik izahat, eləcə də poetikaya dair bir neçə terminə dair şərh verilir. 41-42-ci dərslərin qrammatikası mürəkkəb isimləri əhatə edir. Sonrakı 5 dərsdə isə sifətin quruluşca növlərindən bəhs edilir.

Kitabın qalan dərsləri əsasən budaq cümlə növlərinə həsr edilib. Yalnız 51-ci dərs fars dilində qrammatik cəm şəxslərin tək yerində işlənməsinə, 52-ci dərs isə təqdim olunan mətndə ərəb ünsürlərinə həsr olunub. 53-cü dərsdə isə leksik-fonetik izahat təqdim olunub.

Budaq cümlə növlərinə gəldikdə, 48-49-cu dərslərdə təyin budaq cümləsinə, 50-ci dərsdə zaman budaq cümləsinə, 54-55-ci dərslərdə şərt budaq cümləsinə, 56-cı dərsdə məqsəd budaq cümləsinə, 57-ci dərsdə səbəb budaq cümləsinə, 58-ci dərsdə güzəşt budaq cümləsinə, 59-cu dərsdə isə tamamlıq budaq cümləsinə dair izahatlar verilir.

Sonuncu – 60-cı dərsdə qrammatik material verilmir.

Kitabın sonundakı farsca-azərbaycanca lüğət 32 səhifə həcmindədir.

N.Hatəminin Şərqşünaslıq fakültəsinin 1-2-ci kurs tələbələri üçün çap edilmiş dərsləklərinin ardınca 1992-ci ildə 3-cü kurs tələbələri üçün də «**Fars dili**» dərsliyi işıq üzə görüb. Müasir və klassik fars dilinin tədrisi üçün nəzərdə tutulan bu dərsləkdə klassik dil müasir fars dili ilə müqayisəli şəkildə tədris edilir. N.Hatəmi klassik mətnlərin əsas fərqli cəhətlərini – orfoqrafik, fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri müvafiq mətnlərdəki misallar əsasında izah edir ki, bu da tələbələrin həm klassik fars dili ilə tanış olmasını, həm də müasir fars dilini daha yaxşı qavramasını asanlaşdırır.

Dərslik tək tələbələr üçün deyil, ümumiyyətlə fars dili və ədəbiyyatı, eləcə də klassik ədəbiyyatımızın bu dildə yazılması səbəbindən orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün faydalıdır.

Dərslik istər mətnlərin tematikasına görə, istərsə də qrammatik mövzuların xarakterinə görə iki ümumi hissədən ibarətdir:

A) Müasir fars dilinə aid mətnlər və leksik-qrammatik şərhlər;

B) Klassik fars dilinə aid mətnlər və leksik-qrammatik şərhlər.

Bu dərslikdə Azərbaycanda ilk dəfə olaraq klassik fars dilinin müasir fars dilindən fərqlənən cəhətləri dilin bütün sahələri – fonetika, morfologiya, sintaksis və leksika üzrə sistemli şəkildə şərh olunur, onların hər biri müasir dildəki qarşılığı ilə müqayisə edilir. Hər bir fərqli xüsusiyyəti əks etdirən konkret mətnlər və misallar verilir.

Dərsliyin müasir fars dilinə aid hissəsində 1-ci və 2-ci kurslara aid dərsliklərdə öz əksini tapmamış, ya da müəyyən səbəblərdən qısa planda əks olunmuş məsələlər (feilin iltizam şəkli, bir sıra budaq cümlələr, ərəb dilindən alınmış məsdərlər, feili sifətlər və onlardan düzələn mürəkkəb feillər, neologizmlər və s.) verilmişdir. Bu dərsliyin qiymətli cəhətlərindən biri də odur ki, istər müasir fars dilinə, istərsə də klassik fars dilinə aid mətnlər elə seçilmiş və elə ardıcılıqla verilmişdir ki, həm qrammatik mövzuları fəal qavramağın asanlaşdırır, həm də fars ədəbiyyatı və tarixi haqqında ümumi təsəvvür yaradır.

312 səhifəlik kitabın 116 səhifəlik birinci hissəsi 23 dərsdən ibarətdir. Bu hissə müasir fars dilinə aid məsələləri əhatə edir.

Hər bir dərsdə qeyd etdiyimiz kimi, fars ədəbiyyatı və tarixinə həsr olunmuş mətnlər, mətndəki sözlərin lüğəti, qrammatik izahat və tapşırıqlar verilir.

Kitabda ilk təqdim olunan mətn böyük fars şairi Firdovsiyə həsr olunub. İlk təqdim olunan qrammatik məsələ isə fars dilinin

iltizam şəklinin indiki zaman formasının işlənmə yerləri ilə bağlıdır. Burada həmin formanın bacarıq, vaciblik, istək, arzu məfhumu ifadə edən feillərin gələcək zamanında, sadə cümlələrdə, müxtəlif budaq cümlələrin xəbərində işlənməsinə aid misallar verilir. Tapşırıqlar sırasında isə verilən sözlərin cümlələrdə işlədilməsi, məndə işlədilən bir sıra sözlərin quruluşunun təyin edilməsi, verilən əlavə mətnlərin fars dilindən Azərbaycan dilinə və Azərbaycan dilindən fars dilinə tərcüməsi və s. var.

İkinci dərstdə iltizam şəklinin indiki zaman formasında işlənmə yerləri ilə bağlı mövzu davam etdirilir və müxtəlif budaq cümlələrin xəbərlərində işlənmələrindən məlumat verilir. Sonrakı iki dərstdə ardıcıl olaraq mübtədə və nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr, 5-ci və 6-cı dərslərdə isə tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlələrin ardıcılığından bəhs edilir.

7-ci dərstdə əlavə sözlər, əlavə söz birləşmələri və əlavə cümlələr, 9-cu dərstdə isə ara sözlər, ara söz birləşmələri və ara cümlələr araşdırılır. Bu arada isə iltizam şəklinin keçmiş zaman formasının işlənmə yerləri göstərilir.

10-cu dərstdə qrammatik deyil, poetik izahat verilir. Burada şeirə aid izahat fars dilində təqdim olunur. Növbəti iki dərstdə fars dilində feilin təsrifi və paralel feillər araşdırılır, 13-14-cü dərslərdə isə fars dilində sinonimlər haqqında leksik-qrammatik izahat verilir. Müasir fars dilinə aid hissədə daha sonra fars dilində işlənən ərəb və ərəbləşmiş fars sözləri, fars dilində ərəb məsdərləri və babları, ərəb məsdərlərinin sözdüzəltmə prosesində rolu, fars dilində ərəb sifətləri, fars dilində məkan, alət bildirən ərəb isimləri, ərəb məsdərlərinin söz birləşmələrində işlənmə yerləri haqqında məlumat verilir. Bu dərslərdə ərəb sözlərinin müxtəlif bablarda işlənməsinə aid geniş sxemlər verilir.

Kitabın 265-ci səhifəyə qədər sonrakı hissəsində 25 dərstdə klassik fars dili qrammatikasına aid izahatlar verilir. 24-cü dərstdə

ilk öncə təqribən 1000 il ərzində yazılmış əsərlərin dilinin fonetik, orfoqrafik, leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən müxtəlif dövrlərdə bir sıra dəyişikliklərə məruz qalması səbəbindən ərəb istilasından sonra fars dilində yazılmış əsərlərin üslubuna görə 6 qrupa bölündüyü qeyd edilir:

1) Hicri 300-450-ci illər (IX əsrin əvvəllərindən X əsrin yarısına qədər).

2) Hicri 450-550-ci illər (X əsrin yarısından XI əsrin yarısına qədər).

3) Hicri 550-600-cü illər (XI əsrin yarısından XII əsrin yarısına qədər).

4) Hicri 600-1200-cü illər (XII əsrin yarısından XVIII əsrin axırlarına qədər).

5) Hicri 1200-1300-cü illər (XVIII əsrin axırlarından XIX əsrin axırlarına qədər)

6) Hicri 1300-cü ildən bu günə qədər.

Burada daha sonra klassik fars dilinin bəzi-leksik-fonetik xüsusiyyətləri, o cümlədən مجهول «ى»-un, معروف «ى»-un işlənmə yerləri və s.-dən bəhs edilir.

25-ci dərstdə verilmiş fonetik izahatda klassik fars dilində iki və daha artıq variantlı sözlərə təsadüf olunduğu və bunların yaranmasında dilin daxili fonetik qanunları, Pəhləvi dilinə mənsub olan sözlərin klassik dildə işlənməsi, müxtəlif dialekt sözlərinin ədəbi dilə daxil olması və ərəbləşmiş fars kəlmələrinin klassik dildə kök salmasının səbəb olduğu qeyd edilir. İki və daha artıq variantlı sözlərin əmələ gəlmə yollarından səs düşməsi halları qeyd edilir. Sonrakı dərsin leksik-fonetik izahatında isə sait səslərin yer dəyişməsi və samit səslərin yerdəyişməsi halları araşdırılır.

29-cu dərstdə verilmiş fonetik-orfoqrafik izahatda klassik fars dilinin bir sıra orfoqrafik xüsusiyyətləri göstərilir. O cümlədən klassik fars dilində durğu işarələrinin işlənməməsi, vahidlik və ya

qeyri-müəyyənlik bildirən artiklların və nəqli keçmiş zamanın ikinci şəxs tək xəbər şəkilçisinin «həmzə» işarəsi ilə göstərilməsi, inkar əlamətinin feildən həm ayrı, həm də bitişik yazılması, bir sıra sözlərdən hərflərin ixtisara düşməsi və s. hallar qeyd edilir.

30-cu dərstdə klassik fars dilində ərəb dilindən alınmış isimlərin cəmi ilə bağlı qrammatik izahat verilir. Sonrakı dərslərdə klassik fars dilində əvəzliliklər və şəxs sonluqları araşdırılır.

Daha sonra klassik fars dilində qoşmaların mətni mənaları göstərilir, از önqoşmasının 35, به önqoşmasının 29, در önqoşmasının 13, با önqoşmasının 15, بر önqoşmasının 10, لə sonqoşmasının 9 mətni mənası konkret misallarla qeyd olunur.

38-40-cı dərslərdə klassik fars dilində ön şəkilçili düzəltmə feillər haqqında məlumat verilir. 41-ci dərstdə klassik fars dilində هə hissəciyinin feillərlə işlənməsindən bəhs edilir. 42-43-cü dərslərdə klassik fars dilində indiki və keçmiş zaman feilləri izah olunur. Klassik fars dilində feil formalarının mətni mənaları 44-cü, feilin zaman formalarının əmələ gəlməsində tam məsdərlərin rolu isə 45-ci dərstdə göstərilir. Daha sonra klassik fars dilində نه və هə inkar əlamətləri, feilin əmr formasının qrammatik ifadə vasitələri və ifadə etdiyi mənalar haqqında məlumat verilir.

Kitabın son 45 səhifəsində farsca-azərbaycanca lüğət verilir.

N.Hatəmi orta məktəb dərslərlərinin hazırlanmasını da davam etdirib. Onun M.Rəhimovla birgə 1985 və 1992-ci illərdə 3-cü sinif şagirdləri üçün «**Fars dili**» dərsliyi nəşr olunub. 103 səhifəlik kitabda 35 dərslər verilir. Dərslərdə əvəzliliklər, miqdar sayları və s. qrammatik məsələlərə aid izahatlar, mətnlər, tapşırıqlar və lüğət verilir. Tapşırıqlar sırasında mükəllimlərin oxunması, yadda saxlamaq, suallara cavab, nöqtələrin yerinə müvafiq sözlər yazmaq, tərcümə və s. var.

N.Hatəminin 90-cı illərdə Ş.Şirəliyevlə həmmüəlliflikdə yuxarı siniflər üçün bir neçə dərsliyi çapdan çıxıb. 1993-cü ildə bu

müəlliflərin «**Fars dili**» dərsliyi 9-cu sinif şagirdlərinin istifadəsinə verilib. 143 səhifəlik kitab 30 dərstdən ibarətdir. Dərs ilinin əvvəli ilə bağlı ilk mətndən sonra bütün dərslərdə olduğu kimi yeni sözlərin lüğəti, qrammatik izahat və tapşırıqlar verilir.

Dərslərdə verilən qrammatik izahatlar sırasında feili bağlama, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlə, feilin əmr, iltizam, bacarıq, və-cib, şərt şəkilləri, davam forması, iradi feillər, zaman, tərzi-hərəkət, kəmiyyət zərfləri haqqında ətraflı məlumatlar yer alıb. Qrammatik izahatların geniş cədvəllərlə təqdim olunması dərsləyin diqqəti cəlb edən cəhətidir. Tapşırıqlarda isə suallara cavab, qrammatik tapşırıqlar, tərcümələr və s. verilir. Kitabın sonunda 30 səhifəlik lüğət verilir.

Eyni müəlliflərin 10-cu siniflər üçün «**Fars dili**» dərsliyi 1994-cü ildə işıq üzü görüb. 176 səhifəlik kitab 35 dərstdən ibarətdir. Dərslər 3-83-cü səhifələri əhatə edir. Kitabın ilk dərslində Həzrət Əlinin kəlamları verilir. Sonrakı dərslərdə müxtəlif mövzulu mətnlərlə yanaşı Xaqani, Firdovsinin həyat və yaradıcılığı, Sədinin «Bustan»ından parçalar və s. var. Dərsləyin 83-152-ci səhifələrində qrammatik izahatlar və müvafiq tapşırıqlar, tərcümələr və s. verilir. Kitabda toxunulan qrammatik məsələlər sırasında ismin növləri, stfətin növləri, say, əvəzlilik, məsdər, feilin şəkilləri, zamanları və növləri, zərf, önqoşmalar, bağlayıcılar və nidaya aid izahatlar var.

N.Hatəminin gərgin əməyi sayəsində 1999-cu ildə Tehrandə 60 min sözü əhatə edən 2 cildlik «**Farsca-azərbaycanca lüğət**»i çapdan çıxıb. Lüğətin 1-ci cildi 1038, 2-ci cildi 1101 səhifə həcmindədir.

Lüğətin 1-ci cildinin əvvəlində görkəmli şərqşünaslar Mübariz Əlizadə və Vasim Məmmədəliyevin lüğət haqqında rəyləri təqdim edilib.

Lüğətdə farsca sözlərin qarşısında transkripsiyası və tərcüməsi təqdim edilib. Digər analoji lüğətlərdən fərqli olaraq burada

çoxmənalı baş sözlər altında qrammatik ibarəli (nitq hissələri və tərkibləri, modal sözlər, mürəkkəb feil və bağlayıcılar) idiomatik ifadə və cümlələr işlənmişdir. Hər cildin sonunda həmin cilddə verilən hərflərə uyğun olaraq, lüğətdə işlənən transkripsiyasız idiomatik vahidlər və kinayələrin transkripsiyası verilib.

2-ci cildin sonunda 170 səhifəni əhatə edən fars dilinin qısa qrammatikası verilir. “Fonetika” bölməsində fars dilinin sait və samit səslərinin bəzi xüsusiyyətlərindən, o cümlədən danışq üzvlərinin iştirakına, həmçinin kəmiyyətə görə saitlərin bölgüsü aparılır, səs tellərinin iştirakına, əmələ gəlmə yerinə və üsuluna görə samitlər təsnif edilir. Daha sonra heca, vurğu, dissimilyasiya, metateza, proteza, eliziya izah edilir.

“Morfologiya” bölməsində ilk olaraq isim barədə məlumat verilir. Burada isimlərin mənə xüsusiyyətləri ilə bağlı abstrakt və konkret, ümumi və xüsusi, tək və toplu isimlərdən bəhs edilir. İsimlərin kəmiyyət xüsusiyyətlərindən bəhs edilərkən fars dilindəki iki cəm əlaməti barədə məlumat verilir. İsimlərin morfoloji xüsusiyyətlərinə aid hissədə ilk olaraq xəbərlik kateqoriyasından bəhs edilir. Daha sonra hal kateqoriyasının fars dilində ön və son qoşmalar vasitəsilə ifadəsinə dair izahlar verilir. İsimlərin qrammatik quruluşundan geniş bəhs edilir. Ayrı-ayrılıqda isim və sayda, sifətdən, feildən əmələ gələn düzəltmə isimlərə aid çoxsaylı nümunələr təqdim edilir. Mürəkkəb isimlərin izahında köməkçi vasitə ilə və köməkçi vasitə olmadan əmələ gələnələr ayrı-ayrılıqda diqqətə çatdırılır.

Daha sonra ismin qeyri-müəyyənlik və vahidlik kateqoriyası, ya-ye nəkərə və ya-ye vəhdət qəbul edən sözlərin tələffüz və imlası barədə məlumat verilir.

“Sifət” bölməsində ilk növbədə ümumi məlumat və sifətin dərəcələnməsi barədə izahdan sonra quruluşca növlərinə geniş yer ayrılır. Düzəltmə sifətlərdən isimdən və feldən düzələnələr ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilir. Mürəkkəb sifətlər də tərkibində iştirak

edən müxtəlif nitq hissələrinə görə qruplaşdırılaraq nəzərdən keçirilir.

“Say” bölməsində miqdar, sıra, kəsr sayları, onluq kəsrlər

Yataqda olarkən «Azərbaycanca-farsca lüğət» üçün 200 min söz-vərəqə hazırlamış mütəxəssis «A» hərfinə aid hissəni əlyazma şəklində bitirsə də, ömür ona bu işi davam etdirməyə imkan verməmişdir.

ƏHMƏD ŞƏFAİ

Fars dili sahəsində dərslük və dərs vəsaitləri hazırlanmasında Əhməd Şəfainin də böyük xidmətləri olmuşdur. Fars dilində tabeli mürəkkəb cümlələri tədqiq etmiş Ə.Şəfai 1954-cü ildə «Müasir fars ədəbi dilində tabeli mürəkkəb cümlə (təyin budaq cümləsi)» mövzulu namizədlik, 1967-ci ildə isə «Müasir fars dilində tabeli mürəkkəb cümlə» mövzulu doktorluq dissertasiyalarını müdafiə edib.

1959-cu ildə onun R.Sultanov və Q.Darabadi ilə birgə hazırladığı 630 səhifəlik «**Fars dilində oxu kitabı**» çapdan çıxıb. Bundan 16 il sonra Ə.Şəfai R.Sultanov ilə birgə 1-5-ci kurs tələbələri üçün daha bir «**Fars dilində oxu kitabı**» (208 səhifə həcmində) nəşr etdirib.

Bu arada da Ə.Şəfainin ali və orta məktəblər üçün bir neçə fars dili dərsliyi çapdan çıxıb. 1962-ci ildə onun A.Rzayeva (Ələkbərova) ilə birgə 6-cı siniflər üçün «**Fars dili**» dərsliyi işıq üzü görüb. 120 səhifəlik kitabın hər dərslində müxtəlif mövzulu mətn və mükəllimələr, yeni sözlərin lüğəti, qrammatik izahatlar və tapşırıqlar verilir. Sonda klassik və müasir fars ədəbiyyatından götürülmüş əlavə mətnlər və ümumi farsca–azərbaycanca lüğət verilir. 1966-cı ildə dərsliyin bəzi dəyişikliklərlə 2-ci nəşri çapdan çıxıb.

Elə 1966-cı ildə Ə.Şəfai H.Mahmudovla birgə Şərqsünaslıq fakültəsi qiyabi və axşam şöbələrini 2-ci kurs tələbələri üçün 47 səhifəlik «**Fars dili**» dərsliyini təqdim edib. Kitab 7 dərstdən ibarətdir. Hər bir dərstdə müəyyən mövzuda mətn, çətin sözlərin lüğəti, qrammatik izahat və tapşırıqlar verilir. Dərsliyin qrammatikası morfolojiyadan zərf və feil, sintaksisdən isə mürəkkəb cümləyə aiddir.

1972-ci ildə Ə.Şəfainin H.Mahmudovla birgə yazdığı 4-cü siniflər üçün «**Fars dili**» dərsliyi 302 səhifə həcmində çap olunub. Kitabda hər dərsin mətnlərindən sonra yeni və çətin sözlərin lüğəti, Sədi, Firdovsi, Nasir Xosrovun əsərlərindən parçalar verilir. Hər mətnə aid suallar, müxtəlif tapşırıqlar və izahatlar da dərslərdə təqdim olunur.

1964-cü ildə müdafiə etmiş F.Zülfüqarovanın «Fars dilində idiomatik ifadələr» mövzulu namizədlik dissertasiyasına rəhbərlik etmiş Əhməd Şəfai onunla birgə eyni mövzuda lüğət tərtib edib və «**Farsca-azərbaycanca müxtəsər idiomatik ifadələr lüğəti**» adı altında həmin lüğət 1978-ci ildə çapdan çıxıb. Lüğət F.Zülfüqarovanın dissertasiya mövzusunə uyğun olduğuna görə onun barədə məlumatı həmin tədqiqatçıya aid bölmədə veririk.

1982-ci ildə Ə.Şəfai, T.Rüstəмова, A.Ələkbərova və F.Zülfüqarovanın birgə hazırladığı «**Müasir fars ədəbi dilinin morfolojiyası**» kitabı çapdan çıxıb. Kitab ilk öncə 10-12 çap vərəqi həcmində nəzərdə tutulsa da, ADU nəşriyyatının çap imkanları ilə əlaqədar onun yarısı ixtisar edilmiş və kitab 108 səhifə həcmində çapdan çıxmışdır. Bu kitabda nitq hissələrindən isim, sifət, feil və zərf verilmiş, say, əvəzlik, qoşmalar, bağlayıcılar və s. öz əksini tapmamışdır. Verilən məsələləri də geniş təhlil etmək imkanı olmayıb. Burada isim, sifət, feil və zərf haqqında ən vacib məsələlər yığcam şəkildə təhlil edilmişdir.

Kitabın ümumi tərtibatında əsas rol oynamış Ə.Şəfai, feilə aid hissənin müəllifidir. Burada əvvəlcə feil haqqında ümumi məlumat və Şəfainin başqa tədqiqatçıların feilə verdikləri təriflərə münasibəti təqdim olunur. Daha sonra feilin müxtəlif kateqoriyaları təhlil edilir. Şəxs kateqoriyası haqqında ətraflı məlumatla yanaşı, şəxs sonluqlarının keçmiş və indiki zaman cədvəli də verilir. Zaman kateqoriyasında müəllifin keçmiş zaman formalarında «tərz» terminini istifadə etməsi diqqəti çəkir. O, burada keçmiş zamanın mütləq tərz, keçmiş zamanın davam tərz, keçmiş zamanın nəqli tərz və keçmiş zamanın əvvəlki (uzaq) tərz haqqında məlumat verir. Qeyd edək ki, müasir dilçilikdə bu zamanların aşağıdakı terminologiyası məqbul sayılır: mütləq keçmiş zaman, bitməmiş keçmiş zaman, nəqli keçmiş zaman və uzaq keçmiş zaman.

İndiki zamanı bildirmək üçün tədqiqatçı əsasən kontekstlərdən, « مضارع ملموس » adlanan formadan, hal bildirən feillərin mümkün olduqda keçmiş zaman nəqli tərzindən və s.-dən istifadə olunduğunu qeyd edir. Daha sonra gələcək zaman barədə də məlumat verilir.

Şəkil kateqoriyasında Ə.Şəfai ilk növbədə məsdər şəkli, iltizam şəkli və əmr şəklindən bəhs edir. İltizam şəklinin sadə cümlədə və tabeli mürəkkəb cümlədə işlənməsi halları da araşdırılır. Sonra digər semantik-qrammatik kateqoriyalar, o cümlədən tərz kateqoriyası, təsirlik kateqoriyası və növ kateqoriyası da təhlil edilir.

Əhməd Şəfainin 1984-cü ildə Tehrandə « مبانی علمی دستور زبان » (Fars dili qrammatikasının elmi əsasları) adlı kitabı çapdan çıxıb. 668 səhifəlik kitabın birinci fəslə fars dilinin morfolojiyasına həsr olunub. Burada ilk öncə əsas nitq hissələrindən – isim, sifət, əvəzlik, say, feil və zərfdən bəhs olunur. Əvəzlilər qismində şəxs əvəzliləri, işarə əvəzliləri, qayıdış əvəzliləri, sual əvəzliləri və qeyri-müəyyən əvəzlilərdən ayrıca bəhs edilir. Feil bəhsində feilin şəxs, zaman, şəkil kateqoriyalarından, məsdərlərdən, o cümlədə

ərəb məsdərlərindən, ismi məsdərlərdən, feili sifətlərdən ayrı-ayrı bəndlərdə söz açılır. Daha sonra köməkçi nitq hissələrinə – qoşma, bağlayıcı, nida və ədata yer ayrılır.

Kitabın ikinci fəslini sintaksis bəhşi təşkil edir. Burada ilk öncə söz birləşmələri və bu sırada izafət tərkibi, izafət zənciri izah edilir. Cümləyə aid hissədə təktərkibli cümlələrdən, şəxslı və şəxssız cümlələrdən, adlıq cümlələrdən, söz cümlələrdən, sadə və geniş cüttərkibli cümlələrdən, yarımçıq cümlələrdən, həmcins üzvlü cümlələrdən, nəqli cümlələrdən, sual cümlələrindən, əmr cümlələrindən, nida cümlələrindən söz açılır. Daha sonra cümlə üzvlərindən – mübtədə, xəbər və ikinci dərəcəli üzvlərdən bəhs edilir.

Kitabın üçüncü fəslı mürəkkəb cümləyə həsr olunub. Burada ilk növbədə mürəkkəb cümlə haqqında geniş ümumi məlumat verilir. Daha sonra tabesiz mürəkkəb cümlədə səbəb, zaman və digər əlaqələrdən bəhs edilir. Sonda tabeli mürəkkəb cümlənin təyin, tamamlıq, mübtədə, xəbər, zaman, məkan, səbəb, məqsəd, nəticə, şərt və s. budaq cümlə növləri izah edilir.

HƏSƏN MAHMUDOV

Azərbaycanda fars dilinin tədqiqi və tədrisi sahəsində böyük əməyi olan mütəxəssislərdən biri də Həsən Mahmudov olub. 1954-cü ildə «Müasir fars ədəbi dilində feilin tamamlıqlarla idarəsi» mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmiş H.Mahmudov fars dilinə aid bir çox dərslik və dərs vəsaitlərinin müəllifidir. Onun 1964-cü ildə R.Sultanov və Ə.Nəzərli ilə birgə 7-8-ci sinif şagirdləri üçün «**Fars dili**» dərsliyi çapdan çıxıb. 1966-cı ildə cüzi fərqlə dərsliyin ikinci nəşri işıq üzü görüb. Elə 1966-cı ildə H.Mahmudov Ə.Şəfai ilə Şərqsünaslıq fakültəsi qiyabi və axşam şöbələrinin 2-ci kurs tələbələri üçün «**Fars dili**» dərsliyini

nəşr etdirib. 1972-ci ildə bu iki müəllifin orta məktəbin 4-cü sinif şagirdləri üçün də «**Fars dili**» dərsliyi çapdan çıxıb.

Bu arada – 1967-ci ildə H.Mahmudov ADU Şərqsünaslıq fakültəsi tələbələrinin ixtiyarına namizədlik dissertasiyası mövzusunun müəyyən hissəsini əhatə edən «**Müasir fars dilində feilin tamamlıqlarla sintaktik əlaqəsi**» adlı dərs vəsaitini təqdim edib. 43 səhifəlik bu kitab rus dilindədir.

Kitabda cümlədə sözlərin tabelilik əlaqəsinin 4 növü olduğunu qeyd edən H.Mahmudov, onların hər biri haqqında ətraflı məlumat verir. Burada uzlaşma, yanaşma, izafət birləşmələri və idarə əlaqəsindən söhbət gedir. Onlar haqqında geniş məlumatdan sonra bu sahədə əldə olunan nəticələr açıqlanır.

Kitabın sonunda söz və söz birləşmələrini müxtəlif önqoşmaları vasitəsi ilə idarə edən feillərə aid cədvəllər təqdim olunur. Bu sırada به , ير , از , با , و در önqoşmaları vasitəsilə idarəyə aid nümunələr verilir.

Fars dilində sadə cümlə sintaksisinə dair bir çox məqalə yazmış Həsən Mahmudov onları bir yerə toplayaraq gözdən keçirmiş, bəzi düzəlişlər aparmış və kitab şəklində 1975-ci ildə 168 səhifə həcmində «**Fars dilində sadə cümlə sintaksisi**» adı altında çap etdirmişdir. Bu kitab Şərqsünaslıq fakültəsi tələbələri üçün bir dərs vəsaitidir. Kitabda müəllifin öncəki məqalələrinə əlavə olaraq, ilk dəfə təqdim etdiyi məsələlər məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növləri, cümlə üzvlərinin iştirakına görə cümlənin növləri, xəbər, zərflik, təyin, vasitəsiz tamamlıq, ara sözlər və s.-dir. Lakin kitabın həcmi müəllifə sadə cümlənin bir sıra məsələlərini (cümlə üzvlərinin əlaqəsi, cümlədə söz sırası və s.) əhatə etməyə imkan verməyib. Sadə cümlə sintaksisinin bəzi məsələlərinə isə müəllif bilərəkdən toxunmayıb.

Kitabın əvvəlində cümlə haqqında ümumi məlumat verən H.Mahmudov əsərdə sadə cümlənin məqsəd və intonasiyaya, cümlə

üzlərinin iştirakına görə növlərini, qrammatik cəhətdən cümlə üzləri ilə əlaqədar olmayan sözlər və sadə cümlənin üzlərini təqdim edir. Sadə cümlə sintaksisinə aid araşdırdığı bütün məsələlərə dair H.Mahmudov klassik və müasir fars ədəbiyyatından, müasir İran məcmuələrindən misallar gətirir.

Məqsəd və intonasiyaya görə fars dilində sadə cümlələr dörd növə ayrılır: nəqli cümlə, sual cümləsi, əmr cümləsi və nida cümləsi. Nəqli cümlə öz növbəsində bu və ya digər fakt, hadisə haqqında məlumatın, hökmün təsdiq və ya inkar edilməsinə görə təsdiq və inkari cümlələrə ayrılır. Fars dilində bəzən təsdiqi, cümlədəki fikri daha da qüvvətləndirmək üçün xəbər inkar şəklində işlədilir. Belə cümlələr mahiyyətə nida cümlələrinə yaxın olub, nitqin ifadə və təsir qüvvəsini artırır və bir qayda olaraq bədii dildə üslubi məqsədlə işlədilir.

İnkari cümlələr isə öz növbəsində tam inkari və qismən inkari cümlələrə ayrılır. Qismən inkari cümlələrdə inkarlıq bütün cümləyə deyil, cümlənin bir hissəsinə aid olur, daha doğrusu onlarda inkarlıq adətən cümlənin tərkibindəki üzlərdən birinə aid olur.

Cümlə üzlərinin iştirakına görə kitabda cüttərkibli və təktərkibli cümlələr, müəyyən şəxslı cümlə, qeyri-müəyyən şəxslı cümlə, ümumi şəxslı cümlə, adlıq cümlə, şəxssiz cümlə və söz-cümlələr təhlil olunur.

Hər iki baş üzvü olan cüttərkibli cümlələrin ikinci dərəcəli üzlərin iştirakına görə müxtəsər və geniş növləri, baş üzlərdən birinin olmadığı təktərkibli cümlələrin müəyyən şəxslı, qeyri-müəyyən şəxslı, ümumi şəxslı, adlıq və şəxssiz cümlə növləri verilir. Kitabda şəxssiz cümlələrdən daha geniş bəhs edilir və onların müxtəlif növləri göstərilir. Həmçinin söz cümlələr, yarımçıq cümlələr də konkret misallar əsasında araşdırılır. Yarımçıq cümlələrin ayrı-ayrılıqda mübtədasi, xəbəri, tamamlığı, zərfliyi və ya bir neçə üzvü buraxılmış düzəlmiş növləri təhlil olunur.

Daha sonra kitabda qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər araşdırılır. İlk olaraq xitabların xüsusiyyətli və işlənmə yerləri barədə məlumat verilir. Daha sonra ara sözlər iki qrupda təqdim edilir:

1. Başqa nitq hissələrindən yaranaraq, onlardan ayrılmış olan və bir qayda olaraq ara söz vəziyyətində işlədilər.

2. İsim, sifət, zərflər, say, bağlayıcı, nida və s. kimi nitq hissələri hesab edilən, lakin bəzən ara söz kimi də işlədilər bilirlər.

Ara söz birləşmələrinin kitabda 7 növü göstərilir. Sonra cümlələr barədə də məlumat verilir. Ara sözlər, ara söz birləşmələri və ara cümlələrin məna növləri də 7 bənddə təqdim olunur.

Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlərdən son olaraq əlavə sözlər, əlavə söz birləşmələri və əlavə cümlələr verilir.

Kitabın ən böyük bəhs sadə cümlə üzvləri ilə bağlıdır. Mübtədan danışıqlar bu cümlə üzvünün isimlər, əvəzlilər, isim mənası kəsb edə bilən nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadəsi halları təhlil edilir. Burada H.Mahmudovun, tanınmış rus İranşünas alimi, fars dili sintaksisinə aid ən fundamental «Вопросы синтаксиса персидского языка» kitabının müəllifi L.S.Peysikovun bir neçə məsələ ilə bağlı fikirləri ilə razılaşmaması diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, əsərin başqa bəhslərində də H.Mahmudov L.S.Peysikov və başqa rus alimlərinin əsərlərində olan nöqsanlı fikirləri diqqətə çəkir.

«Xəbər» bölməsində bu cümlə üzvünün ifadə vasitələrinə görə iki növü – feili xəbər və ismi xəbərdən bəhs olunur. Feili xəbərlərin növləri, müxtəlif feil formaları, o cümlədən xəbər (indiki, keçmiş, gələcək zaman) əmr, iltizam formaları ilə ifadəsi təhlil olunur. İsmi xəbərlərin isə isimlər, əvəzlilər, sifətlər, zərflər, saylar, məsdər və söz birləşmələri vasitəsi ilə ifadə olunması halları müfəssəl şəkildə araşdırılır.

Tamamlıqlar vasitəsiz və vasitəli bölmələrinə ayrılaraq geniş şəkildə təhlil olunur.

«Təyin» bölməsində əvəzliliklərin, sayların və sifətlərin təyin rolunda işlənməsi hallarına nəzər yetirilir.

Zərfliliklərin tərz-i-hərəkət, zaman, yer, kəmiyyət, səbəb və məqsəd növləri araşdırılır. Daha sonra tamamlıqla zərfliyin hüdudu haqqında da bəhs edilir.

Əlavələr bölməsində mübtədanın əlavəsi, xəbərin əlavəsi, tamamlığın əlavəsi və zərfliyin əlavəsi təqdim olunur.

Kitabın sonunda cümlənin həmcins üzvləri təhlil edilir.

H.Mahmudov 1982-ci ildə uzun illər üzərində işlədiyi tədqiqatını başa vuraraq SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqsünaslıq İnstitutunda “Fars dilində sadə cümlələrin struktur tipləri və cümlə üzvləri problemi” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edib və məhz bununla da iranşünaslıq tarixində fars dili sintaksisi üzrə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş ilk şərqsünas alim olub.

1982-ci ildə alimin rus dilində **“Müasir fars ədəbi dilinin sintaksisi (cümlə üzvləri)”** adlı monoqrafiyası dərc olunub. Kitabın əvvəlində müasir fars ədəbi dilində cümlə üzvlərinin təsnifatı məsələsinə münasibət bildirir.

Cümlə üzvlərindən danışarkən əvvəlcə mübtədə və xəbərin baş cümlə üzvləri kimi mövqeyindən bəhs edilir. İlk olaraq mübtədə barədə məlumat verilir. Müəllif L.S.Peysikovun mübtədanın ifadəsi ilə, həmçinin fars dilində mübtədanın spesifikasiyi ilə bağlı fikirlərinə münasibət bildirir. Eləcə də müxtəlif misallarla Y.A.Rubinçikin və P.Xanlərinin fikirlərini təhlil edir.

Mübtədanın əsas qrammatik mənası predikatın təyini və onun müstəqil mövqeyidir. Fars dilində subyektin müstəqil mövqeyi isə onun ön söz və postpozisiyasız işlədilməsi, həmçinin predikatın subyektlə uzlaşmasıdır.

Mübtədanın əsas qrammatik mənası barədə söz açan H.Mahmudov bu cümlə üzvünün ifadəsindən danışır və ismin mübtədə funksiyasında işlənməsindən bəhs edir. Mübtədə funksiyanın həm

tək, həm də cəmdə konkret və mücərrəd isimlər üçün tipik olduğu qeyd edilir, həmçinin xüsusi isimlərə, coğrafi adlara, titul, vəzifə və s. bildirən sözlərə xas olduğu bildirilir.

Sonra əvəzliyin mübtədə funksiyasında işlənməsindən bəhs edilir. Şəxs əvəzliliklərinin müstəqil şəkildə mübtədə funksiyasında çıxış etməsi qeyd edilir, eləcə də qeyri-müəyyən əvəzliliklərin, qayıdış əvəzliliklərinin, sual əvəzliyinin və s.-nin cümlədə mübtədə funksiyasında işlənməsindən danışılır.

Əsərdə həmçinin sayların və sifətlərin də mübtədə funksiyasında çıxış etməsinə toxunulur.

Müəllif həmçinin mübtədanın söz birləşməsi ilə ifadəsi məsələsinə də nəzər salır. Söz birləşmələrinin bir qisminin mübtədə funksiyasında ayrı götürülmüş söz kimi bütün tərkibi ilə çıxış etməsi göstərilir. Belə söz birləşmələrinə təşkilatların adlarını bildirən mürəkkəb adlar, ölkə adları kimi sabit birləşmələr aiddir.

Mübtədə funksiyasında substantiv işlənən cümlələrin də çıxış etdiyi bildirilir

Növbəti olaraq cümlə üzvü kimi xəbər təhlil edilir. Cümlədə predikativliyin ifadəsində əsas rolun xəbərə aid olduğu vurğulanır. Müəllif fars dilində ifadə üsuluna görə xəbərin 3 növünün olduğunu bildirir: feili xəbər, ismi xəbər, feili-ismi xəbər. Onların hər birinin təhlili aparılır. Tədqiqatda feili xəbərin feilin müxtəlif şəkilləri ilə ifadəsindən bəhs edilir. Bu sırada xəbər şəkli, əmr şəkli, iltizam şəkli ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilir.

Daha sonra kitabda cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən bəhs edilir. Müəllif bununla bağlı V.Vinoqradov, V.Rastorquyeva, Y.Rubinçikin fikirlərinə münasibət bildirir və bu sahədə bölgünün təyin, tamamlıq, zərflik şəklində apanların fikirlərini dəstəkləyir.

Vasitəli tamamlıq və vasitəsiz tamamlıqlar ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilir. Daha sonra təyin və zərflərdən bəhs edilir.

H.Mahmudov T.Seyidov və R.Axundovayla birgə 1991-ci ildə 6-cı siniflər üçün «**Fars dili**» dərsliyi nəşr etdirib. 223 səhifəlik kitab

97 dərstdən ibarətdir. Dərslər rüblər üzrə ayrılıb. Dərslərdə kiçik mətnlər, mükəllimələr, tərcümə, qrammatik və s. tipli tapşırıqlar və qrammatik izahatlar verilir. Toxunulan qrammatik məsələlər sırasındada işarə, sual əvəzlilikləri, xəbər şəkilçisi, mənsubiyyət şəkilçiləri, izafət birləşməsi, qoşmalar, ismin cəm şəkli, miqdar sayları, feilin zamanları, əmr şəkli və s. var. Kitabın sonunda farsca – azərbaycanca lüğət verilir.

Həsən Mahmudovun T.Rüstəmovla birgə hazırladığı BDU filologiya, tarix fakültələri və şərqşünaslıq fakültəsinin türk və ərəb şöbələrinin tələbələri üçün «**Fars dili**» dərsliyi 1998-ci ildə çapdan çıxıb. Kitabın 13-26-cı dərsləri, eləcə də oxu materialları H.Mahmudov, qalan hissəsi isə T.Rüstəmovla tərəfindən hazırlanıb.

H.Mahmudova aid dərslərdə verilən qrammatikada toplu isimlər, mürəkkəb feillər, feil köklərinin alınması, indiki zaman, sifətin müqayisə dərəcəsi, səbəb budaq cümləsi, vasitəsiz tamamlıq, təyin budaq cümləli mürəkkəb cümlə, feilin arzu, bacarıq, vacib şəkilləri, təsirli və təsirsiz feillər, izafət birləşməsi və zənciri və s. barədə izahlar verilir. Feil kökünün alınması barədə məlumat verilən 14-cü dərstdə 3 səhifə həcmində ən çox işlənən sadə feillər və onların kökləri təqdim olunur.

TƏHMİNƏ RÜSTƏMOVA

Şərqşünaslıq fakültəsi müəllimləri sırasından həm tədris sahəsindəki nailiyyətləri ilə, həm də nəzəri kitablar, dərslər və dərslər vəsaitləri yazmaqda məhsuldarlığı ilə xüsusi seçilənlərdən biri də Təhminə Rüstəmovadır. T.Rüstəmovla 1954-cü ildə «Müasir fars ədəbi dilində feili sifət və feili bağlamaların morfoloji xüsusiyyətləri» mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib.

1965-ci ildə T.Rüstəmovanın 9-11-ci sinif şagirdləri üçün «**Görüş**» adlı oxu kitabı çapdan çıxıb. 85 səhifəlik bu kitabda

müxtəlif mövzulu kiçik hekayə və nağıllar, sonda isə klassik fars və Azərbaycan şairlərinin əsərlərindən parçalar verilir. Kitabın sonunda 14 səhifəlik farsca-azərbaycanca lüğət təqdim olunur.

T.Rüstəmovanın 1965-ci ildə N.Hatəmi ilə həmmüəlliflikdə 9-11-ci siniflər üçün «**Fars dili**» dərsliyi də çapdan çıxıb. Bir il sonra kitabın ikinci nəşri işıq üzü görüb.

1966-cı ildə T.Rüstəmovanın fars dilini öyrənməyə başlayan ibtidai sinif şagirdləri üçün «**Əlifba**» kitabını təqdim edib. 136 səhifəlik kitabda hərflər müxtəlif şəkillərin köməkliliyi vasitəsilə öyrədilir. Əlifba öyrədildikcə onların sözlərdə və cümlələrdə istifadəsinə aid misallar da verilir. Burada müxtəlif tapşırıqlar da təqdim olunur.

Həmin il T.Rüstəmovanın H.Əlizadə ilə birgə qiyabi və axşam şöbələri 1-ci kurs tələbələri üçün «**Fars dili**» dərsliyi də nəşr olunub. T.Rüstəmovanın kitabın əlifba hissəsinin müəllifidir.

Yenə də 1966-cı ildə T.Rüstəmovanın «**Oxu kitabı**» da işıq üzü görüb. 64 səhifəlik kitabda müxtəlif şeirlər, hekayələr verilir. Kitabın əvvəlində yazılar nəstəliq xətti ilə verilir. Mətnlərdən sonra müvafiq suallar da verilir. Mükəllimələr də mətnlər arasında xüsusi yer tutur. Burada Əhməd Şəfəinin tərcüməsi ilə Azərbaycan şairlərinin əsərlərindən parçalar da verilir.

T.Rüstəmovanın Şərqişnaslıq fakültəsinin tələbələri üçün dərs vəsaiti kimi nəzərdə tutulmuş «**Fars dilində feili sifət və feili sifət tərkibləri**» kitabı 1977-ci ildə 92 səhifə həcmində çapdan çıxıb. Namizədlik dissertasiyası əsasında yazılmış kitabda feili sifətin feillə, eləcə də sifətlə müştərək və fərqli xüsusiyyətləri, feili sifətin və onun yaratdığı tərkiblərin cümlədə vəzifəsi və s. haqqında məlumat verilir, həmçinin fars dili feili sifətlərinin bu dilin söz yaradıcılığı prosesində rolu, ərəb mənşəli feili sifətlərin xüsusiyyətləri, fars dili söz yaradıcılığında onların iştirakı və s. geniş izah edilir. Bu dərs vəsaiti tələbələrə fars dilindəki tək cə feili sifət və feili sifət tərkibləri haqqında məlumat verməklə məhdudlaşmır, onları bu

dilin qrammatikası və söz yaradıcılığı prosesi ilə əlaqədar bir sıra məsələlərlə də tanış edir.

Kitabın 1-ci fəslində fars dilində feili sifətlərdən bəhs edilir. Burada feili sifət haqqında ümumi məlumat verildikdən sonra feili sifətlərin morfoloji xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Feili sifətin feillə və sifətlə müştərək xüsusiyyətləri var. Əsərdə fars dilində feili sifətlərin feillə aşağıdakı müştərək xüsusiyyətləri göstərilir:

1. Feili sifətlər feilin zaman kateqoriyasını əks etdirir.

2. Feili sifətlər də əmələ gəldikləri feillərin təsirli və ya təsirsiz xarakter daşımalarından asılı olaraq həm təsirli, həm də təsirsiz ola bilər.

3. Feili sifətlər əmələ gəldikləri feilin növünü də müəyyən dərəcədə özlərində əks etdirirlər. Fars dilində feili sifətlər əsas etibarilə feilin məlum və məchul növlərini əks etdirə bilirlər.

4. Feili sifət də əmələ gəldiyi feilin idarə əlaqələrini saxlayaraq ətrafına topladığı sözləri ifadə edə bilər.

Feili sifətlərin sifətlə müştərək cəhətləri isə bunlardır:

1. Feili sifətlər də sifətlər kimi əlamət və keyfiyyət bildirir, lakin bunlar sifətlərdən fərqli olaraq əşyanın əlamətini hərəkətdə müəyyən zamanla əlaqədə ifadə edirlər.

2. Feili sifətlər də sifətlər kimi dərəcə şəkilçisi qəbul edərək dərəcələyə bilirlər.

3. Feili sifətlərin də sifətlər kimi, başlıca sintaktik vəzifəsi cümlədə bilavasitə təyin olmalarından ibarətdir.

4. Feili sifətlər də eynilə sifətlər kimi, aid olduğu sözlərlə həm izafət, həm də yanaşma əlaqəsində işləyə bilər.

Birinci fəsilə daha sonra qısa feili sifətlər, feili sifətin digər nitq hissələrinə keçməsi halları (substantivləşmə, adyektivləşmə və adverbiallaşma) araşdırılır.

Fəslin sonunda feili sifətin sintaktik vəzifələri təhlil edilir. Bu sırada feili sifətlərin mübtədanın, tamamlığın, xəbərin, zərfliyin

təyini və zərflik vəzifəsində, eləcə də isimləşmiş feili sifətlərin mübtədə, xəbər vəzifəsində işlənməsi halları nəzərdən keçirilir.

Kitabın 2-ci fəslində fars dilində feili sifət tərkiblərini əhatə edir. Burada da feili sifətlər haqqında ümumi məlumatdan sonra onların komponentləri arasında qrammatik əlaqələrdən söhbət açılır:

a) *İzafət əlaqəsi ilə düzələn tərkiblər.*

b) *İdarə əlaqəsi ilə düzələn tərkiblər.*

c) *Yanaşma əlaqəsi ilə düzələn tərkiblər.*

Tərkib üç və daha çox komponentdən ibarətdirsə, əlaqə növləri də eyni tərkibdə müxtəlif ola bilər. T.Rüstəmovə izafət-izafət, izafət-yanaşma, yanaşma-izafət, yanaşma-yanaşma, izafət-idarə, yanaşma-idarə, idarə-yanaşma, idarə-izafət və idarə-idarə əlaqələri vasitəsilə yaranan çoxkomponentli feili sifət tərkiblərindən misallar gətirir.

Fəslin 3-cü hissəsi feili sifət tərkiblərinin sintaktik vəzifələrinə həsr olunub. Burada feili sifət tərkiblərinin mübtədənin təyini, tamamlığın təyini, xəbərin təyini, zərfliyin təyini, mübtədə, vasitəli və vasitəsiz tamamlıq, xəbər (ismi xəbər), zərflik, xitab, mübtədənin əlavəsi, xəbərin (ismi xəbərin) əlavəsi, vasitəli və vasitəsiz tamamlığın əlavəsi, zərfliyin əlavəsi, təyinin əlavəsi vəzifəsində işlənmə halları təhlil olunur.

3-cü fəsildə fars dilindəki ərəb mənşəli feili sifətlər nəzərdən keçirilir. Ərəb mənşəli feili sifətlər haqqında ümumi məlumatdan sonra bu cür feili sifətlərin quruluş modellərindən bəhs edilir. Quruluş modellərindən fael, məful, mofəel, mofəəl, mofael, mofaəl, mofel, mofəl, motəfəel, motəfael, motəfaəl, monfəel, monfəəl, moftəel, moftəəl, mostəfel və mostəfəl modelləri üzrə düzələn feili sifətlər araşdırılır. Daha sonra ərəb mənşəli feili sifətlərin fars dili söz yaradıcılığında rolu və bu sahədə morfoloji və sintaktik yolla iştirakından bəhs edilir. Sonra ərəb mənşəli feili sifət tərkiblərinin

bəzi xarakterik xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. *Ərəb mənşəli feili sifətlər həmişə yaratdıqları tərkiblərin əvvəlində prepozitiv şəkildə işlənir. Fars dilinin özünə məxsus feili sifətlərdə isə bu qayda pozula da bilər.*

2. *Fars dilində işlənən ərəb mənşəli feili sifətlərdən bir qrupu yalnız tərkib şəklində işləyə bilər.*

3. *Ərəb mənşəli feili sifətlər əmələ gəldikləri feillərin idarə xüsusiyyətlərini saxlayaraq fars dilində də həmin əlaqə əsasında tərkib əmələ gətirirlər.*

4. *Ərəb mənşəli feili sifət tərkiblərinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri budur ki, həmin feili sifətlər fars mənşəli feili sifətlərdən fərqli olaraq, tərkib əmələ gətirən zaman özlərindən sonrakı birinci asılı sözlə yanaşma əlaqəsində işləyə bilmirlər; bunlar ya izafət, ya da idarə əlaqəsində birləşirlər.*

5. *Ərəb mənşəli feili sifətlərin yaratdıqları tərkiblərdə müşahidə olunan başqa bir xarakterik xüsusiyyət onların tərkib daxilində ərəb-fars mənşəli mürəkkəb feili sifətlərlə sinonimlik təşkil etməsidir.*

6. *Bəzi ərəb mənşəli sifətlərin qadın cinsi (müənnəs) formaları da kişi cinsi (müzəkkər) formaları ilə yanaşı tərkib əmələ gətirə bilər.*

Feili sifət və feili sifət tərkiblərinə aid xüsusiyyətlər yalnız kitabda göstərilənlərlə bitmir. Müəllif əsərin dərs vəsaiti mahiyyəti daşdığını nəzərə alaraq, onlardan ən başlıcalarını əhatə etməklə məhdudlaşmağı məqsədəuyğun hesab edib.

1982-ci ildə Ə.Şəfai, T.Rüstəmov, A.Ələkbərova və F.Zülfüqarovanın birgə nəşr etdirdikləri «**Müasir fars ədəbi dilinin morfolojiyası**» kitabında Təhminə Rüstəmovə sifətə aid hissənin müəllifidir. Burada ilk öncə sifət haqqında ümumi məlumat verilir. Daha sonra sifətlərin quruluş və tərkib hissələrinə görə sadə (əsli),

düzəltmə və mürəkkəb növləri təhlil edilir. Tədqiqatçı düzəltmə sifətlər düzəldən vasitələri, şəkilçi+söz, söz+şəkilçi modelləri ilə düzələn sifətləri araşdırır. Sonra mürəkkəb sifətlərin yaranması yollarından, o cümlədən eyni və ya müxtəlif nitq hissələrinin yanasması yolu ilə, təkrarlanma yolu ilə və müxtəlif nitq hissələrinin müəyyən qrammatik vasitə ilə birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlərdən bəhs edir.

T.Rüstəmovanın 1992-ci ildə 4-cü siniflər üçün «**Fars dili**» dərsliyi çapdan çıxıb. 170 səhifəlik dərslikdə 29 dərs var. Dərslərdə müxtəlif tipli mətnlər, tapşırıqlar, qrammatik izahatlar verilir. Qrammatik məsələlərdən xəbər şəkilçiləri, ön və sonqoşmalar, feilin zamanları, kökü, sıra sayları, sifətin dərəcələri, cəm isimlər və s. izah olunur. Tapşırıqlar sırasında isə tərcümələr, mətnlərin suallarına cavablar və müxtəlif tipli qrammatik tapşırıqlar və s. var. Kitabın sonunda əlavə oxu mətnləri, sadə feillər, onların kökləri və mənaları, eləcə də lüğət təqdim olunur.

Təhminə Rüstəmovanın fars dilinin tədrisinə dair dərslik və dərs vəsaitləri İran nəşirlərinin də marağına səbəb olub və nəticədə 1997-98-ci illərdə bu alimin Tehranda həmin sahəyə aid iki fundamental kitabı çapdan çıxıb. Bu kitablar İranda Azərbaycan dilində çıxdığından və azərbaycanca sözlər İran nəşriyyatı üçün xarakterik olmayan Kiril əlifbası ilə verildiyindən onlarda bir sıra çap qüsurlarına rast gəlmək olur. Lakin kitabların məzmun və əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onların fars dilçiliyi və fars dilinin tədrisi sahəsində ən önəmli yerlərdən birini tutmasını söyləmək olar. Qeyd edək ki, hər iki kitab İranın görkəmli azərbaycanlı alimi, bu dövlətin mədəniyyət nazirinin müavini olmuş, elmlər doktoru Əli Əsgər Şeirdustun redaktəsi altında çıxıb.

1997-ci ildə işıq üzü görən «**Fars dili**» kitabı nəfis şəkildə 822 səhifə həcmində nəşr edilmişdir. Kitabın əvvəlində müəllifin və redaktorun ön sözü verilir.

Kitab fars dilinin səslər sisteminə aid məlumatlarla açılır. Yeri gəldikdə fars dilindəki danışiq səsləri Azərbaycan dilinin səsləri ilə müqayisədə izah edilir. Bunun ardınca fars dilindəki vurğu, onun xüsusiyyətləri, heca və s. haqqında yığcam məlumatlar verilir. Kitabda fars dilində işlənən bir sıra ərəb mənşəli sözlərin, söz birləşmələrinin düzgün oxunuşunu öyrətmək məqsədilə şəmsi və qəməri hərflər haqqında qısa məlumat vardır. Ərəb-fars əlifbasının xarakterik cəhətləri və hərflərin hər birinin ayrılıqda qrafik və orfoqrafik xüsusiyyətləri göstərilməklə yanaşı, konkret nümunələr əsasında onların yazılışı haqqında izahatlar verilir.

Dərsləyin əlifba hissəsində ayrı-ayrı sözlərlə yanaşı, sadə cümlələr, kiçik həcmli mətnlərdən və öyrədici, düşündürücü tapşırıq və çalışmalardan da istifadə edilib.

Kitabın bütün məzmunu əlifba hissəsindən, 26 dərstdən, oxu materiallarından, farsca-azərbaycanca və əksinə, azərbaycanca-farsca lüğətdən, ən işlək qrammatik qaydalara aid cədvəllərdən ibarətdir.

Hər bir dərstdə verilmiş müəyyən qrammatik, leksik qaydalar müvafiq mətn və tapşırıq-çalışmalar əsasında öyrədilir.

İranda ən geniş dairələrdə yayılmış fars danışiq dilinin işləkliyində görə yazılı ədəbi dildən qat-qat üstünlük təşkil etməsi nəzərə alınaraq kitabda verilmiş hər bir dərstdə fars danışiq dilinin ən işlək sözləri ədəbi dillə qarşılıqlı şəkildə öyrədilir.

Kitabdakı dərslərin hər birinə aid verilmiş tapşırıq, çalışma və oxu materiallarının məzmunca rəngarəngliyinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Kitabın, xüsusən «əlifba» və «dərslər» hissələri elə qurulmuşdur ki, fars dilini müstəqil öyrənmək istəyən hər bir şəxs heç bir çətinlik çəkmədən öz məqsədinə nail ola bilər.

Qeyd edildiyi kimi, kitab fars dilinin səslər sistemi haqqında məlumatla açılır və burada ilk növbədə fars dilindəki sait və samit

səslərin xarakteristikası öz əksini tapmışdır. Daha sonra fars dilində vurğu, heca haqqında məlumat verilir, fars əlifbasının xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Fars əlifbasının hər bir hərfi yazılış qaydaları, misallar və tapşırıqlar verilməklə öyrədilir.

Kitabın ilk dərində است xəbər şəkilçisi və işarə əvəzlilikləri öyrədilir. 2-ci dərində sual cümlələri, şəxs əvəzlilikləri, xəbər şəkilçiləri haqqında məlumat verilir. 3-cü dər xəbər şəkilçilərinin qısa forması və onların yazılışını əhatə edir. 4-cü dərində fars dilində söz birləşməsi, 5-cidə mənsubiyyət şəkilçiləri və saylardan bəhs edilir. Feillər, onların quruluşu, feil əsası, şühudi keçmiş zaman, qayıdış əvəzliyi, qeyri-müəyyən əvəzlik barədə 6-cı dərində məlumat verilir. 7-ci dərində qoşmalar, 8-cidə ismin cəmlənməsi, qeyri-müəyyənlik və vahidlik bildirən artıqlar, 9-cuda bitməmiş keçmiş zaman və yenə də qoşmalar nəzərdən keçirilir. Keçmiş zaman feili sifəti, nəqli keçmiş zaman, qoşma kimi işlənən sözlər haqqında məlumatı 10-cu dərində almaq olar. Fars dilində sıra sayları, vaxtın saat və dəqiqələrlə ifadə qaydaları, feilin uzaq keçmiş zamanı və bəzi bağlayıcılar haqqında məlumat 11-12-ci dərslərdə verilir. Feili bağlamalar, numerativ sözlər, İranda işlənən təqvim ili barəsində 13-cü, izafət zənciri, enklitik əvəzliliklər, feilin kökünün alınması qaydaları, tam feillər (ən işləklərinin siyahısı ilə), feilin əmr şəkli və onun inkarı barəsində isə 14-cü dərində bəhs edilir. 15-ci dər feilin indiki zamanı və onun inkarını, 16-cı dər qiyasi feillər, sifət, nisbi sifətlər, sifətin müqayisə dərəcələrini, 17-ci dər isə feilin qəti gələcək zamanı və onun inkarı, mücərrəd isim düzəldən ى şəkilçisi, səmai feillər və feilin vacib şəklini əhatə edir. İndiki zamanın davam forması, qeyri-qəti gələcək zaman, feilin bacarıq şəkli və onun inkarı, mürəkkəb isimlər haqqında 18-ci, feilin arzu şəkli, düzəltmə isimlər və sifətlər, indiki zaman feili sifəti haqqında 19-cu, مضارع التزامی, ismin cəmlənməsi, mürəkkəb isimlər və düzəltmə isimlər haqqında əlavə məlumatları isə 20-ci dərində almaq olar. Keçmiş

zaman iltizam forması, yenə də düzəltmə isimlər və düzəltmə sifətlər 21-ci, feilin şərt şəkli, təsirli və təsirsiz feillər, təsirsiz feillərdən təsirli feillər əmələ gəlməsi isə 22-ci dərstdə nəzərdən keçirilir. Feilin məlum və məchul növləri, düzəltmə sifətlər haqqında məlumatın ardı, zərf, zərfin quruluşca növləri 23-cü, düzəltmə isimlər və cəm isimlər haqqında məlumatın davamı 24-cü dərstdə verilir. Və nəhayət, 25 və 26-cı dərslərdə fars dilində mürəkkəb cümlələr, təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə, zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən bəhs edilir, eləcə də cəm isimlər və düzəltmə isimlər haqqında məlumatlar tamamlanır.

Kitabın 600-dan yuxarı səhifəsini əhatə edən bu dərslərin hər birində qrammatik materiallarla yanaşı, işlənən sözlərin lüğəti, tapşırıqlar, kiçik mətnlər verilir.

Kitabın sonrakı hissəsində qiraət üçün müxtəlif mətn və şeirlər (lüğətçiklərlə), daha sonra isə qrammatik qaydalara aid əyani vəsaitlər verilir. Burada şühudi keçmiş, bitməmiş keçmiş, uzaq keçmiş, nəqli keçmiş, indiki, qəti gələcək zamanlar, bitməmiş keçmiş və indiki zamanların inkarı, şühudi, nəqli və uzaq keçmiş zamanların inkar forması və yazılış qaydaları, keçmiş zamanın davam forması, indiki zaman davam forması, feilin bacarıq şəkli, arzu, istək bildirən tərkibi feillərə aid cədvəllər verilir.

Kitabın sonunda 154 səhifəlik farsca-azərbaycanca və azərbaycanca-farsca lüğət verilir.

1998-ci ildə T.Rüstəmovanın Tehranda daha bir kitabı çıxıb. «**Fars və Azərbaycan dillərinin müqayisəli qrammatikası**» adlanan bu kitab 294 səhifə həcmindədir. Bu əsər mənşə və morfoloji quruluş baxımından müxtəlif olan dillərin müqayisəli-tipoloji tədqiqi olduğundan çox dəyərlidir. Fars dilini öyrənənlər üçün bu dili öz ana dillərinin qaydaları ilə müqayisəli şəkildə mənimsəmək daha asan və faydalıdır. Bu baxımdan kitabın fars dilinin tədrisində əvəzsiz rolu danılmazdır.

Bu kitabda müqayisə olunan hər iki dilin öyrənilməsində əhəmiyyətli olan dil hadisələrinə xüsusi diqqət yetirilib. Kitab «Fars və Azərbaycan dillərinin müqayisəli qrammatikası» adlansa da, ənənəvi qrammatikalarda olduğu kimi fonetika bəhsinə də müəyyən yer ayrılıb, fars və Azərbaycan dillərinin fonetik quruluşundan istər elmi, istərsə də metodik baxımdan gərəkli olan məlumat verilib. Bu məlumat fars dilini öyrənənlər üçün azərbaycanlılarda, Azərbaycan dilini öyrənmək üçünsə farslarda həmin dillərin fonetik tərkibi və sistemi barədə aydın təsəvvür yaradır. Kitabın bu bölməsində fars dilinə aid dil nümunələrindəki səsləri, səs birləşmələrini, hecaları, vurğunu və onun işlənmə məqamlarını oxuculara dəqiq çatdırmaq məqsədilə T.Rüstəmovla istifadə olunmuş dil faktlarını fars hərfli ilə deyil, transkripsiya ilə verib.

«Fonetika» bölməsində müəllif ilk növbədə fars və Azərbaycan dillərinin səs sistemi barədə ümumi qeydlər verir. Sait səslərdən bəhs edilərkən Azərbaycan dilində olan saitlərin üçünün fars dilində olmaması diqqətə çəkilir və bu dillərdə uzun və qısa saitlərin müqayisəsi verilir. Burada səslərin qrafik işarələnməsi prinsiplərində də olan fərq, yəni Azərbaycan dilindən fərqli olaraq fars dilində heç də bütün sait səslərin ayrıca qrafik işarələrlə göstərilməməsi nəzərə çatdırılır.

Samitlərə aid hissədə hər iki dildə bu sistemin əsasən bir-birinə uyğun gəlməsi qeyd edilir və mövcud olan bir neçə fərqli xüsusiyyətlər göstərilir. Samitlərin təsnifi isə hər iki dildə eynidir: əmələ gəlmə yerinə, əmələ gəlmə üsuluna, səs tellərinin iştirakına və tərkibinə görə. Bütün bu bölgülər üzrə fars və Azərbaycan dillərinin samit səsləri barədə məlumat verilir. Daha sonra fars və Azərbaycan dillərində bəzi samitlərin xarakterik cəhətlərindən bəhs edilir və hər bir dilin özünə xas olan samitləri barəsində məlumat verilir. «Fonetika» bölməsində müqayisə olunan dillərdə heca və vurğu məsələlərinə də toxunulur.

«Fonetika» bölməsi kitabın yalnız 25-ci səhifədək hissəsini əhatə edir. Kitabın qalan hissəsi morfolojiyaya həsr olunub. Nitq hissələrinin təhlilinə keçməzdən öncə burada sözün kökü və şəkilçilər məsələsinə toxunulur.

Nitq hissələrindən ənənəvi olaraq, ilk növbədə isim nəzərdən keçirilir. Hər iki dildə isim müstəqil nitq hissəsi olmaq etibarilə eyni cür başa düşülür. Quruluş növləri də bir-birinə uyğun olaraq, sadə, düzəltmə və mürəkkəbdir. Azərbaycan və fars dillərində düzəltmə isimlərin əmələ gəlməsi yollarından bəhs edilərkən onların müştərək işlənən sözdüzəldici şəkilçilər və hər dilin öz sözdüzəldici şəkilçiləri vasitəsi ilə yaranmasından bəhs edilir. Daha sonra hər iki tədqiq olunan dildə belə isimləri yaratmaq üçün əsas prinsip və üsullardan bəhs edilir.

İsmin kəmiyyət kateqoriyasından bəhs edilərkən iki dildə isimlərin tək forması və cəmlənməsində uyğun və fərqli cəhətlər göstərilir. Fars dilində, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ərəb dilindən alınma sözlərdə olan düzgün və sınıq cəmlər, eləcə də fars sözlərinin özünəməxsus təklik, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası var və bunların hər biri haqqında kitabda ətraflı məlumat verilir.

İsmin mənsubiyyət kateqoriyasında əsasən uyğunluq olsa da, şəxs əvəzlilikləri ilə işlənən hallarda fars dilində mənsubiyyət şəkilçilərinin düşməsi və bunun səbəbləri göstərilir.

Azərbaycan dilində olan ismin hal kateqoriyası fars dilində mövcud deyildir. Lakin Azərbaycan dilində olan halların hər birinin fars dilində ifadə formaları var. Onlar müxtəlif qrammatik və ya başqa təsviri şəkillərdə ifadə olunur. Azərbaycan dilinə məxsus hər bir hala uyğun formanın fars dilində ifadəsi barədə kitabda ayrı-ayrılıqda bəhs edilir.

Sifət bölməsində ilk növbədə sifətin mənaca növlərindən bəhs edilir. Hər iki dildə sifətin mənaca aşağıdakı növlərinə aid misallar

gətirilir: rəng bildirənlər, həcm və məsafə bildirənlər, dad bildirənlər, insan və digər canlılarda cismani (təbii) xüsusiyyət və keyfiyyətlərini bildirənlər, vərdiş, keyfiyyət və daxili keyfiyyət bildirənlər, ümumi keyfiyyət bildirənlər.

Sifətin quruluşca növlərindən düzəltmə sifətlərin müqayisəsi xüsusilə geniş şəkildə aparılır. Azərbaycan dilindəki sifət düzəldən şəkilçilər və onların fars dilində qarşılıqlarından bəhs edilərkən isimdən və feildən düzələn sifətlər nəzərdən keçirilir. Daha sonra fars dilindəki sifət düzəldən şəkilçilərin Azərbaycan dilindəki qarşılıqları verilir. Sifətin düzəltmə növü ilə bağlı son olaraq, fars və ərəb dillərindən Azərbaycan dilinə keçənlər araşdırılır.

Mürəkkəb sifətlərlə bağlı bu növə aid fars və Azərbaycan dillərində misallar gətirilir.

Sifətin dərəcələnməsində fars və Azərbaycan dillərində fərqlər var. Adi dərəcə hər iki dildə eyni olsa da, digər dərəcələr hər dildə fərqli bölgü ilə aparılır. Azərbaycan dilində azaltma və çoxaltma dərəcələri var. Fars dilində isə müqayisə, üstünlük və şiddətlənmə dərəcələri üzrə bölgülər aparılır. Kitabda onların hər birinin yaranmasına digər dildə mümkün qarşılıqları verilir.

Say bəhsində ilk növbədə onların quruluş növləri (sadə, düzəltmə və mürəkkəb) nəzərdən keçirilir və iki dildə fərqli olan yeganə cəhətin fars dilində mürəkkəb sayların iki və daha artıq sözün adi yanaşmasından əlavə bitişdirici vasitənin rolu qeyd edilir.

Sayın mənaca növlərinə gəldikdə isə hər iki dildə miqdar sayı, sıra sayı, qeyri-müəyyən say və kəsr sayları var. Kitabda tədqiq olunan dillərdə onların hər birində oxşar və fərqli cəhətlər göstərilir. Miqdar sayına aid numerativ sayların fars dilində daha zəngin olması qeyd edilir. Kəsr saylarından isə adi kəsr sayları, onluq kəsr sayları və kəsr sayları mənasında işlənən sözlər araşdırılır.

Əvəzlilərdən ilk araşdırılan şəxs əvəzliyidir. Bu növdə hər iki dildə bənzər cəhətlər olsa da, bir neçə fərqli xüsusiyyətlər də

göstərilir. Bunlardan ən əsası fars dilində üçüncü şəxsin təkli və cəmində müvafiq olaraq iki və üç variantın mövcudluğu, eləcə də üçüncü şəxsin cəminin ifadəçisi olan əvəzlilərdən biri - ايشان-ın üçüncü şəxsin təkində də işlənməsidir.

İşarə əvəzliyinə gəldikdə burada xüsusiyyətlərin əsasən üst-üstə düşdüyü müşahidə olunur.

Əvəzlilər bölməsində hər iki dilə xas olan sual əvəzliləri, təyini əvəzlilər, qayıdış əvəzliləri, qeyri-müəyyən əvəzlilər və inkar əvəzlilərinin də oxşar və fərqli cəhətləri göstərilir.

Sadalanınlardan əlavə fars dilinin özünə xas enklitik əvəzlilər də mövcuddur. Bitişik əvəzlilər də adlandırılan bu əvəzlilər formaca mənsubiyyət şəkildələri ilə eyniyyət təşkil etsələr də, kitabda onların bir neçə fərqli tərəfləri də verilir. Bunlardan biri enklitik əvəzlilərin istisnasız olaraq bütün nitq hissələrinə artırılmasıdır və T.Rüstəmovə həmin əvəzlilərin bütün nitq hissələrinə artırılmasına aid misallar gətirərək şərh edir.

Feil nitq hissələri arasında ən geniş və şəxəli bəhs olduğundan bu kitabda da ona böyük yer ayrılıb. Bu bəhsin əvvəlində Azərbaycan və fars dillərindəki feillərin malik olduğu qrammatik xüsusiyyətlərdən ən başlıcaları kimi qrammatik zaman bildirmələri, növ kateqoriyasını bildirmələri, təsirlilik və təsirsizlik bildirmələri, şəkil kateqoriyasını əks etdirmələri, feili birləşmələrin feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkibi əmələ gətirmələri, şəxs bildirmələri, təsdiq və inkar bildirmələri göstərilir və onların hər birinin növlərinə aid misallardan ibarət ikidilli cədvəl verilir.

İlk olaraq hər iki dildə feilin quruluş növləri (sadə, düzəltmə, mürəkkəb), eləcə də feil kökü və əsası barədə məlumat verilir və müqayisə olunan dillərdə onların eyni və fərqli cəhətləri göstərilir.

Feilin növlərinə həsr edilmiş hissədə əvvəlcə hər iki dildə onların müəyyənləşdirilməsi üçün əsasən hansı meyarlara nəzər salınması göstərilir və hər iki dilin özündə növ kateqoriyasına aid

xüsusiyyətlərdən bəhs edilir. Müasir Azərbaycan dilində feillərin həm morfoloji əlamətlərinə, həm leksik mənalарına görə, əsasən, beş növü müəyyən edilib: məlum növ, məchul növ, qayıdış növü, qarşılıqlı-birgəlik bildirən növ və icbar növü. Fars dilində də bu növlərin qarşılıqlı ifadələri var. Lakin bunlar Azərbaycan dilində olduğu kimi morfoloji üsulla - şəkilçilər vasitəsilə deyil, əsasən, sintaktik və qrammatik vasitələrlə ifadə olunur. T.Rüstəmovə məlum növün hər iki dildə digər növlərin yaranmasında başlanğıc-çıxış nöqtəsi rolunu oynadığını qeyd edir və bu növün, eləcə də adları çəkilən digər növlərin yaranma yolları və ifadə formaları barədə müqayisəli şəkildə ətraflı məlumat verir.

Daha sonra Azərbaycan və fars dillərində feillərin təsirlik və təsirsizlik kateqoriyası müqayisəyə cəlb edilir.

Feil daxilində ən böyük yer feilin şəkillərinə ayrılıb. Xəbər şəkli hər iki dildə özünəməxsus məna xüsusiyyətlərinə malik olduğu üçün zaman kateqoriyası adı altında şərh edilir. Hər iki dildə üç zaman formasının – keçmiş, indiki və gələcək zamanın hər birinin daxili bölgüləri də mövcuddur. T.Rüstəmovə hər iki dildə zamanların daxili bölgüsünə görə növlərinin Azərbaycan dilindəki qəti-gələcəkli keçmiş zaman istisna olmaqla, demək olar ki, birbirinə uyğun gəlməsini qeyd edir. İlk öncə şühudi keçmiş zaman, onun inkarı və bu zaman formasında vurğunun yeri, eləcə də şühudi keçmiş zamanın məna xüsusiyyətləri şərh edilir. Daha sonra bitməmiş keçmiş zaman, onun inkarı və vurğu yerindən bəhs edilir. Eyni qaydada nəqli keçmiş zaman, uzaq keçmiş zaman və davamlı keçmiş zaman, onların inkarı və vurğunun yeri barədə, eləcə də nəqli keçmişin bəzi məna xüsusiyyətlərindən məlumat verilir. Bu qayda ilə keçmiş zamanın Azərbaycan dilinə xas qəti gələcəkli keçmiş zaman və qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman formaları da şərh olunur ki, bunlardan birincisi fars dilində mövcud deyil, digəri isə bitməmiş keçmiş zamana da uyğun gələn ماضى استمرارى vasitəsi

ilə verilə bilər. Fars dilində həmin feillərin yalnız kontekstdən bitməmiş keçmiş zaman və ya qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zamana uyğun gəlməsi müəyyənləşdirilə bilər. Göstərilən keçmiş zaman formaları ilə yanaşı, fars dilində lazımlıq, şərt, şəkk-şübhə, arzu mənalərini bildirən və ماضى التزامى adlanan formanın da olduğu qeyd edilir və bu zaman forması barədə də məlumat verilir.

Daha sonra indiki zaman, onun inkarı, bu zaman formasında vurğunun yeri, indiki zamanın məna xüsusiyyətləri və üslubi xüsusiyyətləri barədə məlumat verilir, fars və Azərbaycan dillərindəki indiki zaman formalarının əmələ gəlməsində zahiri gözə çarpan ən başlıca fərqlərdən, eləcə də davamlı indiki zamandan söz açılır.

Gələcək zamanın hər iki dildə iki növünün olması qeyd edilir: qəti gələcək zaman və qeyri-qəti gələcək zaman. Gələcək zamanın bu iki növü həm Azərbaycan dilində, həm də fars dilində istər məzmun, istərsə də forma etibarilə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. T.Rüstəmovə həmin fərqlər barədə məlumat verir.

Daha sonra hər iki dildə həm məna zənginliyinə, həm də qrammatik formasına görə feilin digər şəkillərindən fərqlənən əmr şəkli, eləcə də vacib, arzu, şərt, lazım və bacarıq şəkilləri müqayisə olunur. Bütün bu şəkillərdə də onların inkar formaları və həmin şəkillərdə olan feillərdə vurğunun yeri barəsində də məlumat verilir.

Bu ana qədər haqqında bəhs olunan feilin təsriflənən formaları idi. Feil bəhsinin son hissəsi isə bu nitq hissəsinin təsriflənməyən formalarına həsr olunub. Bunlar məsdər, feili sifət və feili bağlamadır.

İlk öncə Azərbaycan və fars dillərində məsdərlərin hansı xüsusiyyətlərə malik olması konkret misallar əsasında göstərilir. Bundan sonrakı hissə T.Rüstəmovanın əvvəllər geniş tədqiqat apardığı və kitab şəklində çap etdirdiyi bir mövzuya – feili sifətə həsr olunub. Burada feili sifətlərin hər iki dildə əks etdirdiyi feilə mənsub zaman, növ, təsir, inkarlıq kateqoriyalarından və sifət kimi əlamət, keyfiyyət bildirərək təyin vəzifəsini daşması və subs-

tantivləşə bilməsindən bəhs edilir. O cümlədən fars dilinə məxsus qısa feillərdən də danışılır.

Feili bağlamaya gəldikdə, Azərbaycan və fars dillərində bu sahədə fərqi böyük olması açıq-aşkardır. Elə onu demək kifayətdir ki, Azərbaycan dilində 15-ə yaxın feili bağlama forması olduğu halda, fars dilində yalnız bir feili bağlama forması var ki, o da zahirən keçmiş zaman feili sifəti ilə üst-üstə düşür. Bu cür sözlərin nə vaxt feili sifət, nə vaxt feili bağlama mənasını bildirməsi yalnız mətn daxilində müəyyənləşdirilə bilər. Azərbaycan dilində olan feili bağlamaların qarşılığı isə fars dilində həm morfoloji, həm də sintaktik yolla ifadə olunurlar. Belə ki, bunların bir qismi fars dilində feili bağlama ilə, bir qismi həm müvafiq budaq cümlə, həm də məsdər birləşmələri ilə ifadə olunur. T.Rüstəмова bütün bu hallara aid misallar gətirir.

Nitq hissələrindən zərf haqqında ümumi məlumat verildikdən sonra onun quruluşca növləri araşdırılır. Hər iki dildə mövcud olan sadə, düzəlmə və mürəkkəb zərflərdən bəhs edilir. Mürəkkəb zərflərin həm sintaktik, həm də sintaktik-morfoloji üsulla əmələ gəlməsi göstərilir. Zərflərin mənaca növlərinə gəldikdə, Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid son vaxtların kitablarına uyğun olaraq tərz-i-hərəkət zərfləri, zaman zərfləri, kəmiyyət zərfləri, yer zərfləri, səbəb zərfləri, eləcə də bunlardan əlavə fars dilinin özünə xas inkar bildirən zərflər və oxşarlıq bildirən zərflər verilir. Zərf barədə son məlumat onun dərəcələnməsinə aiddir. Zərflərin dərəcələnməsini daha aydın şəkildə göstərmək məqsədilə onun hər bir növünün necə dərəcələnməsi ayrı-ayrılıqda izah edilir. Burada tərz-i-hərəkət, zaman, kəmiyyət, yer zərflərinin dərəcələnməsinin morfoloji və sintaktik üsulları göstərilir.

Kitabın sonunda köməkçi nitq hissələri, o cümlədən qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlər haqqında məlumat verilir.

Qoşmaların hər iki dildə quruluşca sadə və mürəkkəb, etimologiyaya görə sabit və qeyri-sabit növləri, eləcə də mənaca məkan münasibəti, zaman məzmunu, məqsəd, bənzətmə, istisnalıq, ziddiyyət, kəmiyyət bildirən zərflər müqayisə olunur. T.Rüstəmovanın məşhur İran dilçisi Humayun Fərruxun *دستور زبان فارسی* kitabında fars dilindəki qoşmaların qoşulduğu sözlərlə işlənmə xüsusiyyətlərini, qeyri-sabit qoşmaların nə vaxt qoşma, nə vaxt isə müstəqil nitq hissəsi kimi çıxış etməsini nəzərə alaraq, onları beş qrupa bölməsini xatırladır:

- 1) *Özündən sonra gələn sözlərlə izafətsiz birləşən qoşmalar;*
- 2) *Yalnız izafət əlaqəsində işlənən qoşmalar;*
- 3) *Həm izafətlə, həm də izafətsiz işlənən bilən qoşmalar;*
- 4) *Digər nitq hissələri kimi məna daşıya bilənlər;*
- 5) *İki yanaşı işlənən qoşmalar.*

Bağlayıcıların fars və Azərbaycan dillərində quruluşca sadə və mürəkkəb növləri, sintaktik vəzifəsinə – cümlə üzvləri və cümlələr arasında yaratdıqları əlaqələrin növünə görə tabesiz bağlayıcılar və tabeli bağlayıcılar, eləcə də tabesiz bağlayıcıların vəzifələrinə görə növləri olan birləşdirmə-bitəşdirmə bağlayıcıları, şəriklik (iştirak) bildirən bağlayıcılar, inkarlıq bildirən bağlayıcılar, qarşılaşdırma bağlayıcıları, bölüşdürmə bağlayıcıları müqayisə edilir.

Ədatlar Azərbaycan dilçiliyində son 50 ildə tədqiq olunmağa başlanmış və köməkçi nitq hissələri kimi nitq hissələri sırasına daxil edilmişdir. Fars dilçiliyində isə (tək-tək hallarda bəzi kitablarda adı çəkilsə də) bu günə qədər pərakəndə şəkildə müxtəlif söz qruplarının tərkibində əridilmiş vəziyyətdə qalmaqdadır. Fars dilinin qrammatika kitablarında və dərsliklərində ədat adlı söz qrupu özünə yer tapmamışdır. Azərbaycan dilində ədatların növünə uyğun olaraq, T.Rüstəmovanın fars dilində də müvafiq sözləri eyni növlərə ayıraraq təhlil edir. Mənşə və yaranma prosesinə görə ədatlar öz mənşəyindən tam ayrılmış-uzaqlaşmış və öz mənşəyindən

tam ayrılmayan qruplarına ayrılır. Nitqdə yaratdıqları mənə çalarlarına görə isə kitabda işarə ədatları, dəqiqləşdirici ədatlar, məhdudlaşdırıcı ədatlar, qüvvətləndirici ədatlar, emosionallıq və ekspressivlik bildirən ədatlar, sual ədatları, əmr ədatları, təsdiq ədatları və inkar ədatları verilir.

Nəhayət, kitabda araşdırılan son məsələ modal sözlərdir. Bu köməkçi nitq hissəsi də Azərbaycan dilçiliyində əvvəllər zərf bölməsində «əridilmiş» və yalnız son onilliklərdə tədqiqata cəlb olunmuş, fars dilçiliyində də bir qismi zərf, bir qismi isə bağlayıcı bölməsində verilmişdir. T.Rüstəmovanın kitabında modal sözlərin modallığı ifadəsi baxımından üç növü qeyd edilir: həqiqiliyi, reallığı bildirən modal sözlər, ehtimal bildirən modal sözlər, zəruriyyət bildirən modal sözlər. Quruluşca isə sadə və mürəkkəb növləri verilir. Sonda modal sözlərin ədatlardan fərqiindən bəhs edilir.

1998-ci ildə Bakıda da T.Rüstəmovanın H.Mahmudovla birgə hazırladığı ali məktəb tələbələri üçün «**Fars dili**» dərsliyi çapdan çıxıb. Bu dərslik BDU-nun filologiya, tarix fakültələri, eləcə də Şərqsünaslıq fakültəsinin türk və ərəb şöbələrində fars dilini öyrənən tələbələr üçün nəzərdə tutulub. Fars dilini müstəqil öyrənənlər də bu dərslikdən istifadə edə bilərlər.

Qeyd edək ki, 211 səhifəlik bu dərsliyin əlifba hissəsi, 1-12-ci dərslər və farsca-azərbaycanca lüğəti T.Rüstəmov, 13-26-cı dərslər və oxu materialları isə H.Mahmudov tərəfindən hazırlanıb.

Kitabın əvvəlində girişdən sonra fars əlifbasının xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilir. Burada hərflərin adı, yazı şəkilləri və ifadə etdikləri səsləri əhatə edən əlifba cədvəli də təqdim olunur. 8-40-cı səhifələrdə hərflər ayrı-ayrılıqda izah olunur və onların sözün əvvəlində, ortasında, axırında və ayrılıqda yazılışına dair müxtəlif misallar verilir. Hərflər öyrədildikcə onlara aid lüğət və tapşırıqlar da verilir. Bu bölmənin sonunda əlavə işarələr də öyrədilir.

Daha sonra müxtəlif mətnlər, onlara aid lüğət, tapşırıqlar və grammatik izahlar verilən dərslər başlanır. İlk dərstdə است xəbər şə-

kilçisi, sual əvəzliyi, işarə əvəzliyi barədə məlumat verilir. T.Rüstəmovaya aid ilk 12 dərstdə sual cümləsi, şəxs əvəzliyi, izafət birləşməsi, qoşmalar, miqdar sayları, cəm isimlər, feilin məsdər forması, şühudi keçmiş zaman, bitməmiş keçmiş zaman, nəqli keçmiş zaman, uzaq keçmiş zaman, keçmiş zaman feili sifəti və s. qrammatik məsələlər izah olunur.

Kitabın 177-209-cu səhifələrində isə T.Rüstəmovanın tərtib etdiyi farsca-azərbaycanca lüğət təqdim olunur.

ANYA ƏLƏKBƏROVA

1963-cü ildə «Müasir ədəbi fars dilində zərflər (morfoloji xüsusiyyətləri)» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş Anya Rzayevanın ilk işləri bu, sonrakı dövrdə isə Ələkbərova soyadı ilə imzalanıb.

1962-ci ildə A.Rzayeva Ə.Şəfai ilə birgə 6-cı siniflər üçün «**Fars dili**» dərsliyini nəşr etdirib. 1966-cı ildə dərsliyin bəzi dəyişikliklərlə 2-ci nəşri çapdan çıxıb.

A.Ələkbərovanın növbəti dərsliyi N.Hatəmi ilə həmmüəlliflikdə hazırlanıb. 2-ci sinif şagirdləri üçün «**Fars dili**» dərsliyi 1968-ci ildə çapdan çıxıb.

Bu arada A.Ələkbərova Ə.Zeynalovla birgə 1966-cı ildə orta məktəbin 5-7-ci sinif şagirdləri üçün «**Dostluq**» adlı fars dilində hekayələr kitabını hazırlayıb. 88 səhifəlik bu kitabda mətnlər ilk 69 səhifəni, farsca-Azərbaycanca lüğət isə sonrakı hissəni əhatə edir. Müxtəlif mövzulu hekayələr verilən bu kitabda bəzi mətnlərdən sonra çətin söz və ifadələrin Azərbaycan dilində tərcüməsi də verilir.

Anya Ələkbərova 1982-ci ildə Ə.Şəfai, T.Rüstəmov və F.Zülfüqarova ilə birgə çap etdirdiyi «**Müasir fars ədəbi dilinin morfolojiyası**» kitabında zərfə aid hissənin müəllifidir. Həmin hissənin əvvəlində zərf haqqında ümumi məlumat verilir. Sonra

zərfin digər nitq hissələri ilə müştərəkliyindən bəhs edilir. Bu sıradada zərflərin keyfiyyət bildirən sifətlərlə, indiki zamanı bildirən feili sifətlərlə, bir sıra hal-vəziyyət bildirən keçmiş zaman feili sifətləri ilə, saylarla müştərəkliyindən söz açılır. Daha sonra zərflərin quruluşca növləri və müstəqil yolla düzələn, qeyri-müstəqil ünsürlərlə düzələn zərflər təhlil edilir. Quruluş növlərindən düzəltmə zərflərə daha geniş yer ayrılır. Onların yaranmasına gəldikdə isə isimlərdən, sifətlərdən, saylardan, feillərdən, zərflərdən əmələ gələn düzəltmə zərflər ətraflı araşdırılır.

Mürəkkəb zərflərdən isə iki kökdən düzələn mürəkkəb zərflər: tərkib hissələrini ümumi isimlərin təkrarı təşkil edən mürəkkəb zərflər, tərkib hissələrini sifətlər təşkil edən mürəkkəb zərflər, tərkib hissələri sadə zərflərin təkrarından ibarət olan mürəkkəb zərflər, sayların təkrarından düzələn mürəkkəb zərflər və tərkib hissələri bəzi sadə, yaxud mürəkkəb feil kökünün təkrarından təşkil olunan mürəkkəb zərflər ayrı-ayrılıqda təhlil edilir.

Qeyri-müstəqil ünsürlərin iştirakına gəldikdə, kitabda tərkibi eyni sözün təkrarı və bir son şəkilçidən ibarət mürəkkəb zərflərdən, tərkibi iki müxtəlif sözdən və bir son şəkilçidən ibarət mürəkkəb zərflərdən, tərkibi bir kökün təkrarı və bir son şəkilçidən düzələn mürəkkəb zərflərdən, tərkibi iki sözlə bağlayıcıdan ibarət mürəkkəb zərflərdən, نه və لا inkar əlamətlərinin iştirakı ilə düzələn mürəkkəb zərflərdən və tərkibi iki kök, ön şəkilçi və bağlayıcılardan ibarət mürəkkəb zərflərdən bəhs olunur.

Sonda zərflərin mənacə növləri, o cümlədən kəmiyyət, zaman, yer bildirən zaman zərfləri nəzərdən keçirilir.

A.Ələkbərovanın S.Hüseynli ilə həmmüəlliflikdə 8-ci siniflər üçün «Fars dili» dərsliyi 1993-cü ildə çapdan çıxıb. Dərslikdə 34 dərs 149 səhifədə təqdim olunur. Dərslərdə müxtəlif tipli mətnlər, şeirlər, mükəllimələr, Nizami, Şəhriyar, Nəvəni, Səməd Vurğun kimi şairlərin həyatları və s. təqdim olunur. Kitabda qrammatik material azdır və yığcam şəkildə verilir. Bu sıradada önqoşmalar,

feilin əmr şəkli, indiki zaman davam forması, qeyri-qəti və qəti gələcək zaman, sual əvəzliyi və s. qrammatik məsələlər izah olunur. Dərslərdə tərcümələr, qrammatik və başqa tipli tapşırıqlar verilir. Kitabın sonunda əlavə oxu mətnləri və lüğət var.

ŞULAN ŞİRƏLİYEV

BDU Şərqsünaslıq fakültəsinin təcrübəli müəllimlərindən biri Şulan Şirəliyev 1966-cı ildə «Müasir fars dilində modal sözlər» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edib. BDU Şərqsünaslıq fakültəsində müxtəlif vəzifələrdə, eləcə də dekan vəzifəsində çalışmış Ş.Şirəliyev müstəqillik dövründə bir sıra özəl ali məktəblərdə də müxtəlif vəzifələrdə işləyib.

1969-cu ildə Ş.Şirəliyevin Şərqsünaslıq və filoloji fakültələrin tələbələri üçün **“Müasir fars dilində modal sözlər”** dərs vəsaiti çap olunub. 42 səhifəlik dərs vəsaiti mühazirələr formasında qurulub. Kitabda ilk olaraq “Modallıq və modal sözlər məsələsinin tədqiqi tarixinə dair” mövzusu təqdim edilir. Burada ilk növbədə əsasən sovet dilçiliyində ümumiyyətlə modallıq probleminin tədqiqi tarixi nəzərdən keçirilir. Bu mövzuda müxtəlif fikirləri nəzərdən keçirən Ş.Şirəliyev həmin icmala əsasən qrammatik modallığın tərifini verir. Daha sonra fars dilində modal sözlərin tədqiqi tarixindən bəhs edilir. Qeyd edilir ki, o dövrdə İrandakı dillərinə həsr edilmiş dilçilik ədəbiyyatında modal sözlərin tədqiqinə dair xüsusi elmi tədqiqat əsəri, məqalə və s. təsadüf edilmir. Yalnız bəzi sözlər haqqında başqa adlarla da olsa, öləri mülahizələr yürüdüür.

Xüsusən tacik dilinə həsr edilmiş əsərlərdə ara söz, bəzən zərf, modal söz və bəzən də ədat termini altında izah edilir. Ş.Şirəliyev bu sahədə yürüdüən fikirlərdəki ziddiyyətlərə diqqət çəkir. Vəsaitdə bir sıra fars və avropalı müəlliflərin bir sıra modal sözləri,

modal birləşmələri və modallıq ifadə edən başqa leksik vahidləri zərf kimi səciyyələndirməsi qeyd edilir. Sovet şərqşünaslığında bəzi müəlliflərin bir çox modal söz və söz birləşmələrini bağlayıcı kimi səciyyələndirməsi müşahidə edilir.

Növbəti mövzu “Modal sözlərin əmələ gəlməsi prosesinə dair” adlanır. Burada nitq hissələrinin biri digərinə qarşılıqlı keçid prosesinin məhsulu olan modal sözlərin yaranması və təşəkkülü barədə danışan müəllif ilk növbədə feldən tədricən ayrılıb modal funksiya kəsb edən modal sözlərdən bəhs edir. Daha sonra müasir fars dilində adlardan təşəkkül tapmış modal söz və söz birləşmələri haqqında bəhs edən müəllif əsasən zərflərdən yaranmış modal sözlər və eləcə də isim, sifət və s.-nin önqoşma ilə birləşməsindən təşəkkül tapmış modal birləşmələrin modal sözə və birləşməyə keçid sxemini təqdim edir.

İranda sovet mütəxəssislərinin elevator tikinti təşkilatı yaradıldıqda üç il orada mütərcim işləmiş Ş.Şirəliyev, burada topladığı təcrübə əsasında Tehranda rotoprint üsulu ilə iki lüğət çap etdirib. 1971-ci ildə İran paytaxtında onun «**Русско-персидский словарь по строительству**», bir il sonra isə «**Краткий русско-персидский технический словарь по монтажу технического и электротехнического оборудования**» lüğətləri işıq üzü görüb.

Bakıya qayıtdıqdan sonra BDU Şərqşünaslıq fakültəsində çalışan Ş.Şirəliyevi fakültə tələbələrinin bir qisminin sonradan İranda texniki sahələrdə mütərcim işlərkən qarşılarına çıxacaq çətinliklər düşündürüb. Bu problemin qarşısını almaq üçün onun 1976-cı ildə «**Fars dilində texniki mətnləri oxu kitabı**» çapdan çıxıb, 89 səhifəlik bu kitabda müxtəlif texniki sahələrə aid ən çox işlənən terminlər, ibarələrdən istifadə olunub. Verilən mətnlərin hamısı rəsmi idarələr tərəfindən icra olunmaq üçün təsdiq edilmiş orijinaldan götürülmüş, onların üzərində heç bir əməliyyat aparılmamış, fars dilinin özünə məxsus xüsusiyyətlər saxlanılmış-

dır. Kitabda əsasən tikinti materialları, tikinti-quraşdırma işləri, təhlükəsizlik texnikası, avadanlıq-quraşdırma, yol çəkilişi, abadlaşdırma, elektrotexnika və s. mövzulu mətnlər verilir. Mətnlər getdikcə azdan çoxa artaraq mürəkkəbləşir.

Şulan Şirəliyevin 1978-ci ildə «**Müasir fars dilində modal ara söz və söz birləşmələri**» adlı kitabı çapdan çıxıb. 90 səhifəlik kitab Şərqsünəslıq fakültəsinin fars şöbəsinin tələbələri üçün dərs vəsaiti kimi nəzərdə tutulub.

Kitabın əvvəlində fars dilində modal ara sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Burada ilk öncə modal sözlərin əsas semantik xüsusiyyətlərindən ümumi məlumat verilir. Daha sonra onların başqa nitq hissələri, o cümlədən zərf, feil, sifət, isim, köməkçi nitq hissələrindən önqoşma, bağlayıcı, ədatlarla fərqli və oxşar cəhətləri araşdırılır. Ardınca modal sözlərin əsasən müstəqil mənalı sözlərdən əmələ gəlməsindən də söz açılır. Burada isimlərdən təcrid olunan modal sözlər, sifətdən təcrid olunan modal sözlər, zərflərdən təcrid olunan modal sözlər, feildən təcrid olunan modal sözlər ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilir. Zərflərdən və feillərdən təcrid olunan modal sözlərə daha geniş yer ayrılır və burada belə sözlərin transkripsiya və tərcüməsi də verilməklə onlarla variantlarının siyahısı təqdim olunur.

Növbəti hissədə modal sözlərin mənacə bölgüsü və sintaktik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Burada modal sözlər məna bölgüsü üzrə qruplaşdırılaraq təhlil edilir.

Fikrin varlıqla əlaqəsinə danışanın ehtimal (şəkk, şübhə, güman, fərziyyə, təxmin, təqrib, tərəddüd, müqayisə, oxşarlıq, imkan, mümkünat, təsəvvür, təxəyyül, xəyal, zənn və s.) nöqtəyi-nəzərdən münasibətini ifadə edən modal sözlər özləri yarımqruplara ayrılır:

A) Fərziyyəyə əsaslanıb ehtimal (şəkk, şübhə, fikir, niyyət, ehtimal, zənn, fərziyyə, güman, təxmin, təqrib) ifadə edən modal sözlər;

B) Oxşarlıq, müqayisə, təxəyyülə əsaslanıb ehtimal (müqayisə, bənzəmə, ölçüb-biçmək, götür-qoy etmək, təxəyyül, təsəvvür, xəyal, təsvir) ifadə edən modal sözlər;

C) Bilavasitə ehtimal (ehtimal, imkan, yəqinlik, həqiqətə uyğunluq, ağılabatma, inamsızlıq, mümkünlük) bildirən modal sözlər;

Modal sözlərin ikinci məna qrupunda sözlər nisbətən azdır. Bu, fikrin varlıqla əlaqəsinə danışanın zəruriyyət (gərəklik, yəqinlik, vaciblik, lazımlıq və s.) nöqteyi-nəzərdən münasibətini ifadə edən modal sözlərdir.

Üçüncü qrupa fikrin varlıqla əlaqəsinə danışanın inam (gərəklik, düzlük, doğruluq, səhihlik, şübhəsizlik, şəksizlik, qətilik, qəti təsdiqlilik, mütləqlik, həqiqilik, uyğunluq, təbiilik və s.) nöqteyi-nəzərdən münasibətini ifadə edən modal sözlər daxildir.

Ş.Şirəliyev kitabda modallıq ifadə edən vasitələrin qarşılıqlı əlaqəsinə də araşdırır. Burada modallığın morfoloji və leksik ifadə vasitələrinin qarşılıqlı əlaqəsi və leksik ifadə vasitələrinin özlərinin birləşməsindən bəhs olunur. Bu sırada modal sözün modal sözlə və ya birləşmə ilə qarşılıqlı əlaqəsi, modal söz və modal ədatların qarşılıqlı təsiri, modal söz və modal feilin qarşılıqlı əlaqəsi, modal söz və modal birləşmələrin əlaqəsi nəzərdən keçirilir.

Kitabın üçüncü hissəsi modal sözlərin və söz birləşmələrinin sintaktik funksiyasına həsr olunub. Burada modal sözün cümlənin baş üzvlərinə, o cümlədən mübtədə və xəbərə aid olması, daha sonra modal sözlərin cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri, o cümlədən tamamlıq, təyin və zərfliyə aid olması təhlil edilir. Bundan əlavə modal sözlərin müxtəlif qəbil cümlələrdə, o cümlədən nəqli cümlədə, sual cümləsində, təhrik cümləsində və yarımçıq cümlədə işlənməsi də araşdırılır. Həmçinin tədqiqatçı modal ara sözlərin tabelsiz və tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənməsinə də münasibət bildirir.

Tədqiqat işində araşdırılan növbəti məsələ modal ara sözlərin söz-cümlə funksiyasında işlənməsidir.

Ş.Şirəliyev əsər boyu gəldiyi nəticələri ümumiləşdirərək kitabın sonunda qeyd edir. Axırda kitabda verilən 135 misalın mənbəyi qeyd edilir.

1983-cü ildə Ş.Şirəliyevin N.Hatəmi ilə həmmüəlliflikdə «**Farsca-azərbaycanca danışq kitabı**» çapdan çıxıb.

Ş.Şirəliyevin 90-cı illərdə N.Hatəmi ilə həmmüəlliflikdə yuxarı siniflər üçün bir neçə dərsliyi də çapdan çıxıb. 1993-cü ildə onların 9-cu siniflər üçün «**Fars dili**» dərsliyi nəşr olunub. Bir il sonra isə bu müəlliflərin 10-cu siniflər üçün də «**Fars dili**» dərsliyi işiq üzü görüb.

FƏXRƏNTAC ZÜLFÜQAROVA

1964-cü ildə «Fars dilində idiomatik ifadələr» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş Fəxrəntac Zülfüqarova sonralar tələbələrin və ümumiyyətlə fars dili ilə məşğul olan hər bir kəsin istifadəsi üçün bu mövzuda lüğət hazırlamağı planlaşdırıb. Onun dissertasiya işində rəhbəri olmuş Əhməd Şəfai ilə birgə söyləri nəticəsində 1978-ci ildə bu iki müəllifin «**Farsca-azərbaycanca müxtəsər idiomatik ifadələr lüğəti**» adlı kitab çapdan çıxıb.

96 səhifəlik bu kitab Şərqsünaslıq fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti kimi nəzərdə tutulub. Lüğətə 2500-ə yaxın idiomatik ifadə daxil edilib ki, bunlar da fars dilində daha çox işlənənlərdir. Bütün bu ifadələrin azərbaycanca qarşılığı da təqdim olunur.

Əvvəldə kitabın redaktorunun lüğətin əhəmiyyəti barədə fikirləri verilir. Daha sonra müəlliflərin ön sözü təqdim olunur. Burada lüğətin tərtib prinsiplərindən də bəhs olunur. Oxucularda fars dilinin idiomatik ifadələri haqda təsəvvür yaratmaq məqsədilə lüğət hissəsindən əvvəl F.Zülfüqarovanın müəllifliyi ilə «Fars

dilində idiomatik ifadələr» başlığı altında icmal xarakterli nəzəri hissə verilmişdir. Bunun ardınca lüğət gəlir.

Lüğətdə verilən idiomatik ifadələr əlifba sırası ilə düzülüb. Əlifba sırası ilə düzülüşündə idiomatik ifadələrin tamamlıq vəzifəsini yerinə yetirən və dəyişə bilən ünsürlərin özləri deyil, onların qrammatik göstəriciləri olan önqoşmalar və ۱) sonqoşması iştirak edir. Əgər idiomlar həm təsdiq, həm inkar şəklində işlənirsə, təsdiq variantından sonra mötərizədə onun inkarı verilir.

Məlum olduğu üzrə idiomlar bir dildən başqa dilə tərcümə edilə bilmirlər. Onların ya qarşılığını tapmaq, ya da məzmununu uyğun ifadələrlə vermək lazım gəlir. Ona görə də idiomların hərfi mənası itib gedir. Bu hal baş verməsin deyə lüğətdə idiomların hərfi mənası mötərizədə verilir.

Əgər ifadəni təşkil edən ünsürlərdən biri bir neçə variantda işlənirsə, onlardan biri verilir. O biri isə mötərizə içərisində yazılır.

İdiomlar çox vaxt müxtəlif tarixi hadisələr, coğrafi yerlər, əfsanə və hekayələr, şəxsi adlar, lətifə və situasiyalarla əlaqədar olaraq yaranır. Onların əksəriyyəti müəyyən yer və şəraitlə, əksərən isə həmin xalqın və dilin spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlı olur. Belə idiomların azərbaycancasını verərkən onların məzmununu oxucuya daha dəqiq çatdırmaq üçün idiomların tərkibindəki sözlərin bəziləri dilimizdə işlənən, ya işlənərsə, mənası daha aydın ola biləcək ifadələrlə verilir. Məsələn, «oğrunun əlindən qurtarıb falçıya rast gəlmək» əvəzinə «oğrudan qurtarıb quldura rast gəlmək», «öküzü və eşşəyi bir çubuqla vurmaq» əvəzinə «atla eşşəyi bir arabaya bağlamaq» verilir.

İfadənin tərkib hissəsinin lüğəvi mənası arasındakı uyğunluğu göstərmək üçün əvvəlcə mötərizə içərisində onun hərfi tərcüməsi verilir, sonra isə = işarəsi qoyulur, idiomun ya qarşılığı, ya da onun məzmununu əks etdirən ifadələr verilir. Bəzi ifadələrin hansı mənada işləndiyini aydınlaşdırmaq üçün onun azərbaycanca

qarşılığı verildikdən sonra məzmunu verilir. İdiomun qarşılığını verərkən bəzən onun bir neçə variantı verilir. Bu zaman onların arasında nöqtəli vergül (;) qoyulur.

1982-ci ildə dörd müəllifin (Ə.Şəfai, T.Rüstəmov, A.Ələkbərova, F.Zülfüqarova) hazırladığı «**Müasir fars ədəbi dilinin morfolojiyası**» kitabında nitq hissələrindən isimlə bağlı hissə F.Zülfüqarovaya məxsusdur. «Fars dilində isim» adlı hissə 5-29-cu səhifələri əhatə edir. Burada əvvəlcə hər hansı bir sözü isim adlandırmaq və onu isim adlanan nitq hissəsi qrupuna daxil etmək üçün üç əsas meyar verilir. Sonra ismin mənaca təsnifində 6 növü göstərilir. Burada xüsusi, ümumi, konkret, mücərrəd, təklik bildirən və toplu isimlər haqqında qısa məlumat və misallar təqdim olunur. Daha sonra ismin quruluşca növləri – sadə, düzəltmə və mürəkkəb isimlərdən bəhs edilir. Düzəltmə isimləri əmələ gətirən şəkilçilər yaratdığı mənaya görə aşağıdakı qruplara ayrılır: 1) *Sənət, peşə, vəzifə mənalı isimlər düzəldən şəkilçilər*; 2) *aşyanın mövcud olduğu və ya bir şeyin çox olduğu yeri bildirən isimlər düzəldən şəkilçilər*; 3) *kiçiltmə, təhqir, əzizləmə bildirən isimlər düzəldən şəkilçilər*; 4) *bənzəyiş ifadə edən isimlər düzəldən şəkilçilər*; 5) *mühafizə edən, qoruyan mənası verən isimlər düzəldən şəkilçilər*; 6) *mücərrəd mənalı isimlər düzəldən şəkilçilər*.

Sonra ismə, saya, feilə, sifətə artırılan şəkilçilər vasitəsilə yaranan düzəltmə isimlərə aid misallar verilir.

Kitabda mürəkkəb isimlərin isim-isim, isim-feil, sifət-isim, say-isim, əvəzlik-isim, feil-feil modelləri təhlil olunur.

«Fars dilində ismin qrammatik kateqoriyaları» adlı hissədə ilk öncə cins kateqoriyasının bu dildə olmaması və yalnız təbii cinsi bildirən sözlərin (məsələn: زن, مرد; دختر, پسر və s.) mövcudluğu barədə məlumat verilir. Heyvanlarda da cins fərqi bildirən ماده və نر sözlərinin işlənməsi qeyd edilir.

F.Zülfüqarova fars dilində hal kateqoriyasına aid söylənilən müxtəlif fikirlərə öz münasibətini bildirir. Müəllif isimlərin hal münasibətini üç üsulla ifadə etdiyini göstərir:

1) *İsimplərin əvvəlinə gətirilən müxtəlif önqoşmalar və sonuna əlavə edilən* ۱) *sonqoşmasının köməyilə;*

2) *İsimplərin ıza fət əlaqəsinə girməsi yolu ilə (sintaktik üsul);*

3) *Cümlədə sözlərin sırası ilə (sintaktik üsul).*

Bu üsulların hər biri haqqında ətraflı bəhs edilir.

Daha sonra isimlərin kəmiyyət kateqoriyası araşdırılır.

Fars dilində Azərbaycan və rus dillərindən fərqli olaraq mövcud olan ismin müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası da araşdırılır.

Müəllif isimlərin mənsubiyyət kateqoriyasından da bəhs edir. F.Zülfüqarova bu kateqoriyanı ifadə edən morfoloji və sintaktik üsulları qeyd edir.

İsmin xəbərlik kateqoriyasına və onun ifadə vasitələri olan xəbər şəkilçilərinə də kitabda yer ayrılıb. Fars dilində ismin xəbər vəzifəsini yerinə yetirməsi üçün iki üsuldən istifadə olunur: ismin sonuna qısa xəbər şəkilçiləri artırılır və ya xəbər şəkilçisindən əvvəl هست sözü artırılır.

MƏNZƏRƏ MƏMMƏDOVA

Şərqsünaslıq fakültəsinin dəyərli müəllimlərindən Mənzərə Məmmədova 1968-ci ildə “**XI-XVII əsr fars dili izahlı lüğətlərinin tərtib prinsipləri**” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib. İş giriş, 4 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslində XI-XVII əsrlər fars dili izahlı lüğətləri haqqında məlumat verilir. Fars dilində leksikoqra-

fiya sahəsində ilk işlər izahlı lüğətlər olub. Bu lüğətlərin coğrafiyası əsasən Azərbaycan, İran və Hindistanı əhatə edib. Bu fəsildə azərbaycanlı şair, filoloq, leksikoqraf Qətran Təbrizinin bu sahədə ilk lüğət olan «Təfasir fi lüğəti-l-furs» əsərinin müəllifi olduğu qeyd edilir və ümumiyyətlə fars dilinə aid 70-dən çox izahlı lüğət haqqında xronoloji məlumat verilir. M.Məmmədova həmin lüğətlərin əlyazma nüsxələrindən və onların müxtəlif ölkələrdə saxlanıldığı kitabxanalardan bəhs edir. Bu lüğətlərin bir qismi həm tanınmış, həm araşdırılmış lüğətlərdir, digər bir qismi az tanınan lüğətlərdir, bir qismi isə özləri əldə olmayan, haqqında müxtəlif mənbələrdə məlumat olan lüğətlərdir.

İkinci fəsildə XI-XVII əsrlər fars dili izahlı lüğətlərinin sözlüklərinin tərtib prinsiplərindən bəhs edilir. Burada izahlı lüğətlərin hazırlanmasının məqsəd və vəzifələrindən, sözlüklərin tərkib və strukturundan söz açılır.

XI-XVII əsrlər fars dili izahlı lüğətlərinin sözlükləri 3 kateqoriyada təsnif edilir:

1. Klassik fars poeziyasının leksikasını əhatə edən sözlüklər;
2. Ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərinin leksikasını əhatə edən sözlüklər;
3. Müxtəlif sahələrin terminlərini əhatə edən sözlüklər.

Sözlüklərdəki sözlərin hansı hərfə görə sıralanmasının təsnifi aparılır:

1. Sözlüyün tərtibi birinci və sonuncu həflərə əsaslanan lüğətlər;
2. Sözlüyün tərtibində sonuncu hərf əsas götürülən lüğətlər;
3. Sözlüyün tərtibində son, əvvəl və orta həflər əsas götürülən lüğətlər;
4. Sözlüyün tərtibində birinci hərf əsas götürülən lüğətlər;
5. Sözlüyün tərtibində birinci və ikinci həflər əsas götürülən lüğətlər;

6. Sözlüyün tərtibində ikinci və birinci hərflər əsas götürülən lüğətlər;

7. Sözlüyün tərtibində əlifbanın birincidən sonuncuya ardıcılıq sırası olan lüğətlər.

Lüğətdəki sözlüyün tərtib prinsipinə görə tematik, leksik, qrammatik prinsiplər qeyd edilir.

Üçüncü fəsildə XI-XVII əsrlər fars dili izahlı lüğətlərindəki sözlərin orfoqrafiya və orfoepiyasını əks etdirən vasitə və üsullardan bəhs edilir. Həmin dövr lüğətləri iki tərəfdən izah edilir – forma və məzmun.

Müəllif orfoqrafiya və orfoepiya məsələlərinin qoyuluşuna görə bu lüğətləri iki qrupa ayırır. Birincidə yazılış və tələffüz qaydaları nəzərə alınmır, ikincidə bu məsələlər dövrün tələbləri və şərtlərinə görə daha geniş ifadə edilir. Bu lüğətlərin tərtibçiləri əsasən 3 vasitədən istifadə edirdilər: sətiraltı və sətirüstü işarələr, şeir ölçüləri və təsvir vasitəsi. Bu fəsildə çoxlu misallardan istifadə etməklə fars dilində fonetik dəyişikliklərin baş verməsi faktorlarının yaranma səbəbləri əsaslandırılır, leksikoqrafların bu dəyişikliklərə münasibəti izah edilir və onların bu məqsədlər üçün istifadə etdikləri üslub vasitələri işıqlandırılır.

Dördüncü fəsildə XI-XVII əsrlər fars dili izahlı lüğətlərində sözlərin semantik təhlili üsulları nəzərdən keçirilir. Müəllif bu üsulları qruplara ayıraraq (təsviri, təsviri-ensiklopedik, sinonim, antonim, qrammatik, tərcümə), hər bir üsulu səciyyələndirilir, məqsəd və istifadə dərəcəsi barədə məlumat verir.

Dissertasiyanın sonunda əldə edilən nəticələr təqdim edilir.

Nizamişünas və leksikoqraf alim kimi tanınan M.Məmmədovanın 2000-ci ildən sonrakı illərdə bu sahələrdə kitabları, o cümlədən “Nizami Gəncəvi dilinin lüğəti” nəşr olunub.

ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA

Şərqsünaslıq fakültəsində zəngin və səmərəli tədris və elmi fəaliyyəti ilə seçilən müəllimlərdən biri Əsmətxanım Məmmədovadır. Fars dilində vurğu sahəsində dəyərli tədqiqatları ilə seçilən Ə.Məmmədovanın araşdırmalarında Leninqradda (indiki Sankt Peterburq) apardığı laborator tədqiqatlarına əsaslanması diqqəti çəkir. Ə.Məmmədovanın tədqiqatlarının kitab şəklində çapı 2000-ci ildən sonrakı dövrə təsadüf etdiyindən burada biz onun XX əsrə aid fəaliyyətindən bəhs edirik və əsasən namizədlik dissertasiyasını nəzərdən keçirir və bir neçə fundamental məqaləsinə diqqəti çəkirik.

Ə.Məmmədova 1972-ci ildə **“Müasir fars dili söz vurğusunun fonetik təbiəti və yeri”** mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib. Dissertasiya 2 cildə yerinə yetirilib və eksperiment- təcrübə işləri əsasında yazılıb. İkinci hissə aparılan eksperiment işlərinin nəticələrini, ossilloqraf yazılarını, “Görünən nitq” nümunələrini əks etdirir. Dissertasiya işinin eksperiment hissəsi A.A.Jdanov adına, o vaxtkı Leninqrad (indiki Sank Peterburq) Dövlət Universitetində fonetist professor Lev Zinderin rəhbərliyi ilə rus və xarici dillərin eksperimental fonetika laboratoriyasında yerinə yetirilib.

Dissertasiyanın özü 4 fəsildən ibarətdir. “Vurğu, növləri, fonetik təbiəti, yeri və qrammatik funksiyaları” adlı birinci fəsildə məsələnin fars, İran dilçiliyində və ümumi dilçiliyində qoyuluşu nəzərdən keçirilib. Vurğu nitqin ayrı-ayrı hissələrinin, eləcə də onlarda ifadə olunan məzmun və emosiya əsasında təsnif edilib. Daha sonra fonetik və morfoloji aspektlərdə vurğunun növləri müəyyənləşdirilib. Bu fəsildə həmçinin problemlə bağlı Azərbaycan, rus, türk, türkmən, özbək, əfqan, kürd, osetin, tacik dillərində olan ədəbiyyat da nəzərdən keçirilib.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “Təcrübə materiallarının toplanması, proqramların tərtibi və eksperimentin üsulları” adlanır. Tədqiqatın məqsədlərinə uyğun olaraq işdə müxtəlif metodlardan istifadə olunub. Fars dilində söz vurğusunun fonetik təbiətini müəyyən etmək, onun təbiətində hansı komponentin əsas və aparıcı rol oynadığını araşdırmaq və müəyyənləşdirmək məqsədi ilə iki fərqli sözün tərkibində eyni saıtlər, eyni sözdə vurğulu və vurğusuz hecalar qarşılaşdırılıb. Tədqiqat üçün 3300 fars sözünü əhatə etməklə 8 əsas və bir neçə yardımçı proqram tərtib edilib. Təhlil edilən material xüsusi aparatlarla yazılaraq nəzərdən keçirilib. Onların vasitəsilə saıtlərin keyfiyyət göstəriciləri öyrənilib. Dissertasiyada istifadə edilən aparatların iş prinsipləri barədə məlumat verilib.

“Söz vurğusunun funksiyaları və yeri” adlı üçüncü fəsildə fars dilində vurğunun yeri, hecalarda vurğunun yerdəyişməsi, eləcə də sözün tərtibində vurğunun rolu, vurğunun semantik-morfoloji xüsusiyyətləri kimi məsələlər nəzərdən keçirilib.

“Söz vurğusunun təbiəti” adlı dördüncü fəsildə müasir fars dilində söz vurğusunun fonetik təbiətini müəyyən etmək məqsədilə aparılan təhlilin nəticələri verilib. Burada vurğu, vurğu ilə bağı səs tonunun yüksəkliyi, söz vurğusunda intensivliyin rolu, vurğulu və vurğusuz saıtlərin müqayisəli spektral xarakteristikası nəzərdən keçirilib.

Sonda tədqiqat zamanı müəllifin əldə etdiyi nəticələr və aparılan araşdırma ilə bağı müxtəlif cədvəllər təqdim edilib.

Qeyd edək ki, dissertasiya işi 2007-ci ildə “Fars dilində söz vurğusu” adı ilə çap olunub.

Ə.Məmmədovanın heca vurğusuna dair təcrübələrinin və elmi araşdırmalarının nəticələrinin əksi kimi 1973-cü ildə Azərbaycan SR EA Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunun (indiki AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu) nəşri olan “İran filologiyası məsələləri” toplusunda dərc olunmuş geniş həcmli, 43 səhifəni əhatə edən “Müasir

fars dili söz (heca) vurğusunun təbiətinə dair” adlı məqaləsi xüsusi diqqətə layiqdir. Bu məqalə iranlı nəşirlər tərəfindən bir neçə dəfə tərcümə edilərək fars dilində çap edilib. “Vijegiha-ye təkəye dər zəban-e farsi” adlı məqalə Tehranda 1975 və 1980-ci ildə 59 səhifə həcmində “Məsəyel-e zəbanşenasi-ye İran”, 2000-ci ildə isə 50 səhifə həcmində “Məqalat-e iranşenasi” toplusunda dərc edilib.

TOFIQ CAHANGİROV

Tofiq Cahangirov 1984-cü ildə Tbilisi Dövlət Universitetində **“Fars dilində sözdüzəldici sinomorfemlər”** mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib.

Dissertasiya işi giriş, 2 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Girişdə mövzunun aktuallığı, dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodikası və mənbələri, elmi yeniliyi, elmi və praktiki əhəmiyyəti barədə məlumat verilir, sözdüzəldici sinomorfemlərin fars dilinin söz tərkibinin zənginləşməsindəki rolu müəyyənləşdirilir.

Dissertasiyanın birinci fəslində fars dilində sinomorfemlərin öyrənilməsi məsələsinə baxılır. Fars dilli linqvistik ədəbiyyatda “morfem” və “sinomorfem” terminlərinə rast gəlinmədiyini deyən müəllif müxtəlif sözdüzəldici affikslər vasitəsilə yaradılan bu və ya digər düzəltmə sözlərin sinonimliyi barədə ötəri qeydlərin olduğunu bildirir. Bunun daha çox fars dilinin izahlı lüğətlərində müşahidə edildiyini və bunlarda sözlərin, o cümlədən düzəltmə sözlərin sinonimliyinin lüğətdəki vahidlərin izahı məqsədilə istifadə edilən əsas üsul kimi istifadə edildiyini vurğulayır. Fars dilinə həsr olunmuş qrammatik kitablarda, məqalələrdə isə bəzi sözdüzəldici affikslərin sinonimliyi qeyd edilsə də, onların ayrıca nəzərdən

keçirilməsi müşahidə olunmur. Müəllif məsələ ilə bağlı Ə.Sədaqət, Ə.Sadeqi, M.İxtiyari, S.Nəfisi, Ə.Kəsrəvi, L.Peysovun fikirlərini misal gətirərək, onlara öz münasibətini bildirir.

Tədqiqatda qeyd edilir ki, fars dilində sinonim morfemlərin ayrı-ayrı qrupları bir-birindən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Onların müəyyənəşdirilməsi sözdüzəldici morfemlərin sinonimliyinin əmələ gəlməsi prosesini işıqlandırmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunda alınma sözlərin - sinonimlərin leksik-morfoloji tərkibi və onların struktur hissələrinin funksional-semantik əlaqəsi mühüm rol oynayır. Sinomorfemləri səciyyələndirərkən bu amili nəzərə almağın vacibliyi onunla əsaslandırılır ki, o, sözdüzəldici morfemlərin sinonimik fəaliyyət potensialı yaradan məqamlarına işıq salır.

Dissertasiyanın ikinci fəslə "Fars dilində sözdüzəldici sinomorfemlər adlanır". Bu fəsilə konkret sözdüzəldici morfemlər nəzərdən keçirilir. İlk olaraq həm klassik, həm də müasir fars dilində ən aktiv sözdüzəldici vasitələrdən olan گر sözdüzəldici morfeminin sinonimlərindən bəhs edilir. Buna misal olaraq ی، گر (ya-ye nesbət), چی، مند morfemləri müqayisəli təhlil edilir.

Fars dilində digər aktiv sözdüzəldici morfem olan بان-دار , , گير , سار , وور kimi morfemlərlə sinonimliyi göstərilir. Bunların bir qismi daha geniş yayıldığı halda, bir qismi yalnız bəzi müəlliflərdə müşahidə olunur ki, dissertasiyada da bunlara aid konkret misallar göstərilərək təhlil edilir.

مند , آلود , سار , -نده , گين kimi morfemi sinonimləri kimi , انگيز , اور , اميز , eləcə də müqayisə edilir.

نا morfeminin sinonimləri kimi بی , بدون və s.morfemlər göstərilir.

زار morfemi , ستان , سار morfemləri ilə qarşılaşdırılır.

Növbəti nəzərdən keçirilən məsələ انه morfemidir. T.Cahangirov bu morfemin quruluşu ilə bağlı alimlər arasında fikir fərqliliyini diqqətə çatdırır və bununla bağlı öz fikirlərini tutarlı şəkildə əsaslan-

dırır. Tədqiqatçı انه vasitəsilə yaranan sözlərdən yalnız عیدانه-nin klasik fars dilində عدى ilə sinonim təşkil etdiyini yazaraq, XV əsrdən başlayaraq birincinin tədricən istifadədən çıxarılməğa başladığını və müasir fars dilində yalnız عیدی-nin işləndiyini vurğulayır.

ار morfeminin müxtəlif mənalarda و مند , دار morfemləri ilə sinonimlik təşkil etdiyi qeyd edilir.

T.Cahangirov türk dillərindən alınma qeyri-məhsuldar لاخ morfeminin fars dilində müstəqil söz və ya affiks olması barədə alimlərin müxtəlif fikirlərini nəzərdən keçirir və onun yalnız سنگ sözü ilə birlikdə işlənmə halında ستان və سار morfemləri ilə sinonimlik təşkil etdiyini yazır.

Daha bir qeyri-məhsuldar morfemin – خوراک-in işləndiyi خوراک sözüə sinonimlər kimi خور , خوره , خورش , sözləri göstərilir.

Digər qeyri-məhsuldar morfemin - باره-nin sinonimi kimi شکم sözü ilə istifadədə و خوار morfemləri qeyd edilir.

Qərb dillərindən alınma بسم morfeminin sinonimləri kimi گرا və باز morfemləri göstərilir.

Sonda tədqiqat zamanı əldə edilən nəticələr diqqətə çatdırılır.

LEYLA MAHMUDOVA

Leyla Mahmudova 1997-ci ildə **“Fars və Azərbaycan dillərində təktərkiibli cümlələr”** mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edib.

Dissertasiya işi müqəddimə, 2 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Girişdə mövzunun aktuallığı, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, metodu və mənbələri verilir.

“Fars və Azərbaycan dillərində təktərkinli cümlələrin növləri probleminin qoyuluşu” adlı birinci fəsildə ilk olaraq müxtəlif rus müəlliflərin (A.Şaxmatov, T.Lomtev, N.Şvedova, İ.Valqina, E.Qalki-

na-Fedorçuk) məsələ ilə bağlı fikirləri nəzərdən keçirilir. Dissertasiya da dilçilik ədəbiyyatında mövcud olan bir sıra mülahizələr yekunlaşdırılır və qeyd edilir ki, cümlənin əsas əlaməti intonasiya və predikativlikdir. Bu əlamətlərin cümlənin cümlənin hüdudunu müəyyənləşdirərkən nəzərə alınmağının zərurəti qeyd edilir.

İran dilçilərindən Həbib İsfahani, Əbüləzim Qərib, Hüseyn, Səmi, Humayun Fərrux, doktor Xəyyampur, Rezadəyi Cavad, Məhəmməd Moin, Pərviz Natel Xanlərinin, Azərbaycan alimlərindən Ə.Cavadov, Ə.Abdullayev, Z.Budaqovanın araşdırmaları nəzərdən keçirilir.

Fars və Azərbaycan dillərində təktərkibli cümlələrin araşdırılması müəllifi belə bir nəticəyə gətirir ki, bu dillərdə təktərkibli cümlələrin müxtəlif tiplərinin spesifik cəhətləri olmaqla yanaşı, onları birləşdirən və hər iki dildə üst-üstə düşən tərəfləri də var. Öyrənilən problemlə əlaqədar olaraq fars və Azərbaycan dillərində belə yaxınlıq hər şeydən əvvəl təktərkibli cümlələrin tipləri məsələsində nəzərə çarpır. Təktərkibli cümlələrin müxtəlif tipləri bu iki dilin hər birində spesifik xüsusiyyətə malikdirsə də, onların ümumi mənzərəsində olan oxşarlıq hər iki dil üçün həmin cümlələri aşağıdakı dörd tipə ayırmağa imkan verir: qeyri-müəyyən şəxslı, ümumi şəxslı, şəxssiz və adlıq cümlələr.

“Fars və Azərbaycan dillərində təktərkibli cümlələrin növləri” adlı ikinci fəsildə qeyd edilən növlər müqayisəli şəkildə araşdırılır. Müəllif bu fəsildə Azərbaycan və fars dillərində təktərkibli cümlələrin dörd növünün olduğu qənaətinə gəlir və onların xüsusiyyətlərini şərh edir. İlk olaraq qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin fars dilində işlənmə halları nəzərdən keçirilir:

1) İş icra edən danışıqna da aydın olmur. Lakin cümlənin əsas kommunikativ vəzifəsi faktın, hadisənin baş verdiyini bildirmək olduğundan iş icraçısının göstərilməsi zərurəti meydana çıxmır.

2) Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin bəzısində işi icra edən şəxs nəinki ümumi şəkildə aydın olur, hətta onlar danışanın tanıyıb bildiyi konkret şəxslər olur. Lakin danışanın əsas məqsədi işin icrasını göstərmək olduğu üçün o, icraçını konkret bildirməyə ehtiyac hiss etmir.

3) Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin bəzilərində danışan iş icraçısını bir dəstə qeyri-müəyyən şəxs şəklində təsəvvür edir, amma bu icraçı ayrıca leksik vahidlə deyil, feilin sonundakı şəkilçi ilə qeyri-müəyyən şəkildə ifadə olunur.

4) Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin bəzilərində işi görən şəxslər məhdud dairədə təsəvvür olunan şəxslərdir. Lakin danışan şəxs işin icraçısını ön plana çəkir, icraçıları qeyri-müəyyən şəkildə III şəxsin cəmi kimi göstərir.

Dissertasiyada fars dilində qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin ən çox feilin xəbər şəklinin müxtəlif zaman formalarında, o cümlədən indiki zaman formasında, şühudi, nəqli, bitməmiş keçmişdə və “maziye nəqliye mostəmə” adlanan və mənasında rəvayət çaları olan zamanda, gələcək zaman formasında, eləcə də feilin şərt şəklində, arzu və vacib şəklində işlənməsi qeyd edilir.

Daha sonra Azərbaycan dilində qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin işlənmə şəkilləri qeyd edilir: xəbər şəklinin müxtəlif zamanlarında, feilin şərt, arzu, əmr şəkillərində.

Müəllif Azərbaycan və fars dillərində qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin müqayisəsində qrammatik forma, ifadə tərzı və tərkib cəhətdən nəzərə çarpacaq fərqli cəhətlərin olmadığını qeyd edir.

Fars dilində ümumi şəxslı təktərkibli cümlələrdən danışarkən müəllif onların xəbərinin feilin əmr şəklində II şəxsin təkı ilə, feilin əmr şəklində II şəxsin cəmi ilə, feilin əmr şəklində I şəxsin cəmi ilə, feilin xəbər şəklinin müxtəlif zamanlarında, feilin şərt şəklində v.s. şəkildə ifadə olunduğunu bildirir.

Daha sonra Azərbaycan dilində ümumi şəxsi cümlələrdən bəhs edilir və fars dili ilə müqayisəsi aparılır.

Dissertasiyada fars dilində şəxssiz cümlələri tədqiq edən müəlliflərdən A.Arendsin, L.Peysikovun, A.Belitsinin fikirlərinə münasibət bildirilir. Fars dilində şəxssiz cümlələr feili xəbərlə və ismi xəbərlə olmaqla iki qismə ayrılır. Azərbaycan dilində təktərkibli cümlələrin böyük bir qismini şəxssiz cümlələrin təşkil etdiyi qeyd edilir.

Fars dilində adlıq cümlələrdən danışan müəllif onların təktərkibli cümlələrin başqa növlərinə nisbətən az işləndiyini bildirir və onların aşağıdakı semantik funksional növlərini göstərir:

1) Predmet, hadisə, proseslərin adı çəkilən və beləliklə də onların mövcud olduğunu bildiren adlıq cümlələr.

2) Predmet, hadisə, proseslərin adlarının çəkilməsi ilə yanaşı onlara qarşı danışanın emosional münasibətini də bildiren cümlələr.

3) Şeirdə bədii təsvirlərdə adlıq cümlə şəklində işlənən ifadələr.

Azərbaycan dilində adlıq cümlələrdən danışılır və müqayisə edilir.

Nəticə hissəsində tədqiqat boyu aparılan araşdırmalar ümumiləşdirilərək, əldə edilən qənaətlər yığcam şəkildə verilir.

NİGAR MUSAYEVA

Nigar Musayeva 1997-ci ildə **“Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poemasında ərəbizmlər”** mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib.

Dissertasiya Nizami Gəncəvinin **“Sirlər xəzinəsi”** poemasında işlənmiş ərəbizmlərin tədqiqinə həsr edilib.

Əsər giriş hissəsindən, 4 fəsil, nəticə və istifadə olmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

“Giriş”də mövzunun aktuallığı, tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi və araşdırma metodu, habelə nəzəri və praktik əhəmiyyəti şərh edilir. Burada həmçinin fars dilindəki ərəb alınmalarına aid mövcud fikirlər təhlil edilir, onların müvafiq qiyməti verilir.

N.Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poemasında işlənmiş ərəb mənşəli sözlər fars dilinin söz yaradıcılığı baxımından araşdırılıb və onların leksik-semantik xüsusiyyətləri ətraflı izah edilib.

“Sadə ərəbizmlər” adlanan birinci fəsildə fars dilinin heç bir sözdüzəldici şəkilsini qəbul etmədən işlənmiş ərəb mənşəli sözlərin semantik təhlili verilib. Faktların müqayisəli təhlili əsasında hər bir ərəbizmin həm ümumi ədəbi, həm də mətni mənaları aşkar edilib. Tədqiqatçı sadə ərəbizmlərin əksər hissəsinin Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poemasında iki və daha çox mənada işləndiyini müəyyən edib və bu məsələni konkret nümunələr əsasında işıqlandırıb.

İkinci fəsildə ərəbizmlərin fars modeli əsasında düzəltmə və mürəkkəb sözlərin yaradılmasında iştirakı məsələsi nəzərdən keçirilir. Burada ad bildirən nitq hissələrinin (əsasən isim və sifətlərin) yaradılmasında iştirak etmiş ərəb mənşəli sözlər üç böyük bölmədə şərh edilir:

a) ərəbizmlərin fars sözdüzəldici şəkilsiləri ilə birləşməsindən yaranmış düzəltmə sözlər;

b) ərəb mənşəli sözlərlə fars dili sözlərinin birləşməsindən düzəlmiş mürəkkəb sözlər;

c) ərəb mənşəli sözlərlə fars feli köklərinin birləşməsindən düzəlmiş mürəkkəb sözlər.

Üçüncü fəsildə ərəb mənşəli sözlərlə fars dili köməkçi fellərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş mürəkkəb feillərin semantik təhlili verilir.

Bu fəsildə şərh olunan sözlərin hamısının mətni mənaları aşkar edilir, onların hər birinin fars ədəbi dilində işlənmə dairəsi müəyyən edilir.

“Sirlər xəzinəsi” poemasında müəyyən miqdarda (ərəb dili qrammatikası üzrə qurulmuş) sırf ərəbcə söz birləşmələri, cümlələr və kəlamlar işlənib ki, bunların nominal və mətni mənaları dissertasiyanın dördüncü fəslində öz izahını tapır. Bu sırada şairin müxtəlif mətni məqsədlərlə ayrı-ayrı beytlərdə istifadə etdiyi ərəb dilində olan kəlamlar üstünlük təşkil edir. Bu kəlamların bir qismi Qurandan götürülüb, bir qismi Nizami dövründə yayılmış ərəb dilində olan kəlamlar, aforizmlərdir. Onlar Nizaminin əsərində bir çox hallarda əsas mənalarını saxlamaqla yanaşı, bir sıra hallarda fərqli mənə çalarlarında da işlənir.

Dissertasiyanın sonunda tədqiqatdan alınmış nəticələr verilib.

ƏSƏD YƏQUBİ

Azərbaycanda fars dilinin tədrisinə aid ali məktəb dərsləkləri əsasən dövlət universitetinin şərqşünaslıq fakültəsi tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş, digər ali məktəblərin ixtisası fars dili olmayan tələbələri bu sahədə diqqətdən kənardan qalmışdı. Bu səbəbdən həmin tələbələr də fars dili ixtisaslıların proqramına uyğunlaşdırılmış dərsləklər əsasında hazırlaşmalı olurdular.

Bu problem fars dilinin ixtisas fənni kimi deyil, xarici dil kimi tədris olunduğu o vaxtkı Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun fars dili müəllimlərini də narahat etmiş və həmin ali məktəbin müəllimi Əsəd Yəqubi öz tələbələrinə fars dilinin öyrədilməsinin proqramına uyğun olaraq yeni dərsləyin hazırlanmasını qarşısına məqsəd qoymuş və ötən əsrin 80-ci illərində bu sahədə bir neçə dərsləklər hazırlayıb nəşr etdirmişdir.

Bu qəbildən ilk kitab 1980-ci ildə çapdan çıxmış ixtisası xarici dil olmayan pedaqoji institutların dil və ədəbiyyat fakültələrinin 1-2-ci kurs tələbələri üçün «**Fars dili**» dərsləyidir. Dərsləyin əsas

məqsədi tələbələrə sadə mətnləri düzgün oxuyub başa düşməyi öyrətmək və onlarda fars dili üzrə şifahi nitq vərdişlərini formalaşdırmaq olub.

115 səhifəlik dərslikdə ilk 19 dərslərin əksəriyyəti iki hissəyə bölünür. Bu dərslərdə müxtəlif tipli kiçik mətnlər, lüğət və tapşırıqlarla yanaşı, qrammatik izahlar da verilir. Son 29 dərs isə bir hissədən ibarət olmaqla yalnız mətn, lüğət və tapşırıqlardan ibarətdir.

Birinci dərs fars dilinin səslərinin öyrədilməsinə həsr olunub. Növbəti iki dərstdə sadə sözlər və onların tələffüzü öyrədilir. Qrammatik məsələlər isə 4-cü dərstdən etibarən başlanır. Burada ilk öncə sifət və sual cümləsi barəsində anlayışlar verilir. Sifət mövzusu sonrakı dərstdə də davam etdirilir. 6-cı dərslərin qrammatikası şəxs əvəzliliklərinə, 7-ci dərs isə isimlərin cəm şəkilçilərinə, nisbət şəkilçilərinə və miqdar saylarına həsr olunub. 8-ci dərstdə ismin cəm şəkilçiləri mövzusu davam etdirilməklə yanaşı, halları və qoşmalar da araşdırılır. 27-ci səhifədə fars əlifbasının cədvəli verilir. Burada hər bir hərfin tam və qısa şəkilləri, ifadə etdiyi səs və adı göstərilir.

9-cu dərstdə است xəbər şəkilçisi, ismi xəbər, sual əvəzliyi və qeyri-müəyyən əvəzlilik öyrədilir. Eləcə də sual cümləsi barədə əlavə məlumat verilir. 10-cu dərs bir hissədən ibarətdir və burada toxunulan qrammatik məsələ şəxs əvəzliyi ilə bağlıdır. 11-ci dərstdə isə izafət və izafət zənciri, yiyəlik anlayışı barədə məlumat verilir.

12-ci dərstdə خود qayıdış əvəzliyi və «ی» ilə نسبت «ی» 13-cü də isə feilin əsası, şühudi keçmiş zaman, sadə cümlə və sadə geniş cümlə ilə yanaşı, نکره «ی» və وحدت «ی» izah olunur. Feili sifət və feili bağlama barəsində məlumat 14-cü dərstdə təqdim olunur. 15-ci dərstdə zərflər, onların mənaca növləri, bitməmiş keçmiş zaman və feilin təsirlik kateqoriyası araşdırılır. 17-ci dərstdə feilin indiki zamanı və əmr formasından bəhs edilir və zərf mövzusu davam etdirilir. 18-ci dərstdə qəti gələcək zaman, 19-cuda isə miqdar və sıra sayları öyrədilir. Bununla da dərslərin qrammatik

məlumatları bitir və 20-ci dərsdən etibarən mətnlər və tapşırıqların köməyi ilə öyrənilmiş qrammatik biliklər möhkəmlədilir.

Dərsləyin sonunda bəzi feillərin əsasını və kökünü göstərən cədvəl təqdim olunur. Burada göstərilən hər bir feilin ilk öncə məsdər forması, onun tələffüzü və mənası verilir. Daha sonra feilin əsası və feilin kökü transkripsiya ilə verilir.

İxtisası xarici dil olmayan ali məktəblərin filoloji fakültə tələbələri üçün dərsləklərin hazırlanmasını davam etdirən Ə.Yəqubi 1984-cü ildə 1-2-ci kursların qiyabiçi tələbələri üçün də «**Fars dili**» dərsləyi təqdim edib. Bu kitab 166 səhifə həcmində çapdan çıxıb. Dərsləyin əsas məqsədi qiyabiçi tələbələrə fars dilində sadə mətnləri oxuyub başa düşmək və proqram tələbləri əsasında şifahi nitq vərdişləri aşılamaq olub.

Dərslək giriş kursu, əsas kurs və oxu materiallarından ibarətdir. Qeyd edək ki, dərsləkdə təqdim olunan qrammatik material əsasən bundan dörd il öncə çıxmış kitabın eynidir və hətta izahlar əksər hallarda sözbəsöz həmin kitabda verilənlərin təkrarıdır. Lakin qrammatikaya aid verilən misallar, mətnlər, tapşırıqlar fərqlidir və kitabın həcmi də daha böyükdür. Eyni zamanda ilk kitabdan fərqli olaraq, burada qrammatika 32 dərslin hamısında verilir və sonra ayrıca olaraq oxu materialları təqdim olunur.

Giriş kursu 13 dərslədən ibarətdir və burada əsasən fars dilinin səs-hərf sistemi, səslərin qrafik ifadə formaları, eləcə də qrammatika və leksikaya aid bir sıra məlumatlar verilir. Bu dərslərdə səs-hərf sisteminin lazımi qaydada təlimi və tədrisi üçün cədvəllər əsasında səslərin şərti və qrafik işarələri göstərilir. Burada oxu qaydaları haqda məlumat verilir, səslər, onların müvafiq qrafik ifadə formaları nümunə kimi verilmiş sözlər daxilində nəzərdən keçirilir və sözlərin düzgün oxunuşu öyrədilir. Ərəb qrafikasının çətinlikləri nəzərə alınaraq yazı və oxunuşu asanlaşdırmaq üçün hərf və sözlər düz xətt üzərində nəsx ilə yazılıb.

14-32-ci dərsləri əhatə edən əsas kursda nitq fəaliyyətinin müxtəlif növlər üzrə qazanılmış bilik, bacarıq və vərdişlərin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Dərslərin qrammatik materialları isə, qeyd etdiyimiz kimi, müəllifin 1980-ci ildə çapdan çıxmış «Fars dili» dərsliyi ilə eynilik təşkil edir və eyni ardıcılıqla təqdim olunur.

Kitabın 148-ci səhifəsindən etibarən oxu materialları təqdim olunur. Sonda üç səhifədə xətt nümunələri verilir.

Onu da qeyd edək ki, kitabdakı farsca yazılar əlyazma ilə təqdim edilir.

Ə.Yəqubi dərslərlərin hazırlanması sahəsində fəaliyyətini davam etdirib və 1990-cı ildə həmkarı P.Zindədillə birgə ixtisası xarici dil olmayan ali məktəblərin filologiya fakültəsi 2-ci kurs tələbələri üçün «**Fars dili**» dərsliyini təqdim edib.

141 səhifəlik bu dərslək 34 dərstdən ibarətdir. Bu dərsləyin tərtibat cəhətdən əsas fərqli cəhətləri kitabda verilən mətn və lüğətlərin çalışmaları daxilində olmasıdır. Yəni çalışmalarda verilən mətnlərin oxunması, tərcümə edilməsi və lüğət şəklində təqdim olunan sözlərə aid tapşırıqlar verilir.

Dərsləyin qrammatikası da çox qısa mətnlərdən ibarətdir. Bu qrammatikalar da əsasən çalışmaları tərkibinə daxil edilir və bir sıra hallarda qrammatikaya aid izahlar deyil, sadəcə müvafiq misallar burada yer alır. Burada təqdim olunan qrammatik məsələlərə dair verilən sxem və cədvəllər də diqqəti cəlb edir.

Dərsləkdə ilk təqdim olunan qrammatik mövzu isimlərin quruluş növləri ilə bağlıdır. İlk dərstdən başlanan bu mövzu növbəti iki dərstdə də davam etdirilir. 4-cü dərsl isə isimlərin cəminə həsr olunur.

5-ci dərstdə Azərbaycan və fars dillərində işlənən müştərək sözlərdən bəhs edilir. Sonrakı iki dərstdə sifətin quruluşca növlərindən danışılır. 8-ci dərstdə qrammatik məsələyə xüsusi olaraq toxunulmur.

Feillərin quruluş növləri 9-10-cu dərsləri əhatə edir. Növbəti iki dərslər isə məsdərlərə həsr olunub. 12-ci dərslərdə məsdərlərlə yanaşı, feilin əmr şəklindən də söz açılır. 13-cü dərslər də qrammatikasızdır.

Feil mövzusu 14-cü dərslərdə köməkçi feillərlə, 15-ci dərslərdə isə feil kökü ilə bağlı izahlarla davam etdirilir. 15-ci dərslərdə zərfin quruluş növlərindən də bəhs edilir. Zərflərin mənacə növləri isə 16-cı dərslərdə təqdim olunur. Burada zaman, yer, kəmiyyət, tərz-i-hərəkət, inkar və oxşarlıq bildirən zərflərdən bəhs edilir.

Daha sonra kitabda feilin şəkillərinə aid qrammatik məlumatlar verilən dərslər başlayır. Bu mövzu 17-ci dərslərdə feilin iltizam şəklinin izahı ilə başlanır. Sonrakı dərslər iltizam şəklinə həsr olunub. 19-cü dərslərdə isə vacib şəklinə aid çalışmalar verilir. Daha sonra 20 və 21-ci dərslərdə feilin şərt və arzu şəkillərindən də bəhs edilir.

22-ci dərslərdə feilin qarşılıq növü barədə məlumat verilir. 23-cü dərslərdə bağlayıcılardan bəhs edilir və burada zaman, məqsəd, səbəb, şərt, müqayisə və qarşılıq bildirən bağlayıcılara aid cədvəllər təqdim olunur. 24-cü dərslərdə ədatlara aid şərh verilir, sonrakı dərslərdə isə qrammatik mövzuya toxunulmur.

26-cı dərslər indiki zamanın davam formasına həsr olunub. 27-ci dərslərdə izafət üsulu ilə əmələ gələn söz birləşmələrindən söz açılır və bu mövzu qismən növbəti dərslərdə də davam etdirilir.

Kitabın 29-31-ci dərslərinin qrammatikası budaq cümlə növləri ilə bağlıdır. Bu dərslərdə ardıcıl olaraq məqsəd, şərt və səbəb budaq cümlələrindən bəhs edilir.

32-ci dərslərdə qrammatika yoxdur. 33-cü dərslərdə kəsr saylarının izahına yer ayrılıb. Sonuncu – 34-cü dərslərdə isə budaq cümlə növlərinə aid tapşırıqlar verilir.

1996-cı ildə ADPU-da Əsəd Yəqubinin Zakir Rəsulovla birgə ixtisası xarici dil olmayan pedaqoji universitetlərin humanitar fakültələrinin 1-ci kurs tələbələri üçün **“Fars dili”** dərsliyi nəşr olunub. 122 səhifə həcmində olan dərslərlik 13 dərslər giriş kursundan və 13 dərslər əsas kursdan ibarətdir.

Giriş kursunda - 1-13-cü dərslərdə fars dilinin səsləri, hərəkətlər, fars əlifbası öyrədilir. Dərslərdə səslərin qrafik ifadələri və oxu qaydaları öyrədilir, lüğət və tapşırıqlar verilir. 7-ci dərstdən etibarən səslərlə yanaşı, qrammatik materialın təqdimatı başlanır. Burada isim, əvəzlik, sifət barədə izahlar verilir.

Əsas kurs 14-cü dərstdən başlanır. Burada ardıcıl olaraq, qoşmalar, isimlərin cəm şəkilçisi, ismi xəbər, sual cümləsi, sual əvəzlilikləri, qeyri-müəyyən əvəzliliklər, şəxs əvəzlilikləri, feil, izafət, yiyəlik anlayışı, ismi xəbərin şəkilçiləri, ya-ye nesbət, feil əsası, şühidi keçmiş zaman, feilin inkarı, ya-ye məsdər, sadə müxtəsər cümlə, sadə geniş cümlə, ya-ye nəkərə, ya-ye vəhdət, feili sifət, nəqli keçmiş zaman, feil kökü, feili bağlama, zərf, zərflərin mənaca növləri, bitməmiş keçmiş zaman, uzaq keçmiş zaman barədə izahlar verilir. Dərslərdə mətnlər çalışmaları tərkibində verilir və onların oxunub tərcümə edilməsi tələb edilir.

DÜRDANƏ RƏHİMOVA

Azərbaycan Tibb Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi Dürdanə Rəhimovanın **“Müasir fars dilində Azərbaycan-türk sözləri”** kitabı 1998-ci ildə işıq üzü görüb. D.Rəhimova tədqiqatında fars dilində işlənən 200-ə qədər Azərbaycan-türk sözünün linqvistik-etimoloji təhlilini verib. Bunların çox hissəsi fars dilinə qədim dövrdə keçib. Əsərdə farscaya həm yazılı ədəbi dillə, həm də birbaşa danışiq, şifahi ünsiyyət yolu ilə daxil olan türkiyəmlər əhatə olunub.

Əsər giriş, iki fəsildən ibarətdir. Girişdə fars və Azərbaycan dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi tarixindən bəhs edilir, fars dilində Azərbaycan-türk sözlərinin işlənməsinin ümumi mənzərəsi verilir.

1-ci fəsil sadə sözlərin təhlilinə həsr olunub. Burada ilk olaraq türk dillərində isimlə feilin mənaca ayrılımadığı dövrə aid olan

sözlərdən bəhs edilir. Bu sırada انگ (əng - təxmin, fərz, güman), چک (çək – sillə, şillə), قورت (qurt – son, tamam olma, qurtarma), کس (kəs – qısa, kiçik), تخت (toxt – sakit, aram, asudə), سيق (siğ - qəm, qüssə, kədər), جر (cer – para, parça, cırıq), بغر (bəğor - bağırtı, çığırtı), کوچ (kuç – köç, köçmə, köç yeri, düşərgə), تير (tir – tir, dirək, şalban), ال (əl – məsxərə, istehza, rişğənd, ələ salma), تار (tar – dağıtma, ayırma, pərakəndə, pərişan) və s. bu kimi sözlərin fars dilində işlənmə yerləri və üsulları ilə bağlı ətraflı təhlillər aparılır.

Fəslin ikinci hissəsi feilin təsirlik-təsirsizlik və növ kateqoriyaları üzrə ayrılmadığı dövrə aid olan sadə sözlərə həsr olunub. Burada توكيدن (tukidən – zəifləmək, arıqlamaq, tökülmək), باق (bağ – bağ, park), سما (semma – rəqs, oynamaq), سر (sor – sürüşmək), تپیدن (təpidən - təpmək, soxulmaq, döyünmək), چاپیدن (çapidən – qarət etmək, çapmaq), جار زدن (car zədən – uca səslə xəbər vermək, hayküy salmaq, gizli bir işi hamıya bildirmək) kimi sözlərin fars dilində harada, necə, hansı mənada işlənməsi göstərilir.

Fəslin üçüncü hissəsində alınmaların anlayış mənsubiyyətinə görə təzahüründən bəhs edilir. Burada sözlər mənaca qruplaşdırılaraq təhlil edilir. İlk olaraq قاش (ğaş – qaş), بود (bud - bud), انگ (əng - əng), بغور (bəğur – bağır, qara ciyər) kimi bədən üzvlərini bildirən sözlər araşdırılır. Ev heyvanları və həşərat adları bildirən sözlərə aid bölmədə چپش (çəpeş – erkək keçi, keçi balası), تکه (təkə - erkək keçi), خچی (xeççi - keçi), تولى (toğli – üç illik dişi qoyun), ارو (erru - nisbətən zəhərli iynəsi olan sarı rəngli kiçik arı) kimi sözlərdən bəhs edilir. Yeyinti məhsullarından قیماق (ğeymağ – təzə qatığın üzündən düzəlmiş qaymaq), آقز (ağoz - təzə doğmuş qoyunun südü), یخنی (yəxni – yağlı ətdən hazırlanan, bozbaşa oxşayan xörək adı) kimi sözlərin təhlili aparılır. Müxtəlif məişət vasitələrinin adlarından bəhs edən bölmədə اجاق (ocaq – ocaq, bir şey bişirmək üçün qazanın qoyulduğu yer, xanədan, pir), قنداق (ğondağ – körpə uşaqları sarımaq üçün sarğı ləvazimatı, bələk,

tüfəngin ağac hissəsi), قبيش (ğeyiş – qayış, kəmər) kimi sözlərə rast gəlinir. Əlamət, keyfiyyət məzmunlu sözlərdən يالغوز (yalğoz – subay, ailəsiz, tək, tənha), دنج (denc – rahat, sakit, dinc, xəlvət), جلغوز (celğuz – axmaq, gic, yelbeyin, yüngül), کرپه (korpe – körpə, tər, təzə /göyerti/), كال (kal – dəyməmiş, yetişməmiş, kal) kimi sözləri qeyd etmək olar. Həmçinin səmt, istiqamət, mövqə anlayışı ifadə edən sözlərdən يخاری (yoxari - yuxarı), تب (teb – dib, alt), hal, vəziyyət mənasını bildirən sözlərdən آج (ac – pulsuz,), ساق (sağ – sağ, diri), دلو (dəlu – dəli, divanə), yaşayış yeri və məskən anlayışlı sözlərdən يرد (yord – qəbilə, tayfa, çadır /ev/), müxtəlif quş adlarını bildirən sözlərdən قوش (ğuş – qırğı, şahin), کرقا (kərğa - qarğa) və s. nəzərdən keçirilir. Fəslin sonunda bu qruplara daxil olmayan müxtəlif məna qruplarına aid sözlər də bir bölümdə təhlil edilir.

İkinci fəsil düzəltmə sözlərə həsr edilib. Burada ayrı-ayrı bölümlərdə -ma, -mə (أشرمه // aşorme – palanın arxa hissəsində yerləşən enli qayış); -aq, -ək, -k, -q (ديرک /dirək/ - çadırın saxlayan ağac); -ıq, -ik, -uq, -ük, -q, -k (قاتق /qateq/ - qatıq, çörəklə yeyilən xuruş); -ı, -i, -u, -ü (قاتی /ğati/ - qarışıq); -ır, -ir, -ur, -ür (قسر /ğeser/ - qısır); -ar, -ər (چپر /çəpər/ - çapar, qasid); -a, -ə (تله /tolə/ - böyük dolça); -çı, -çi, -çu, -çü (قيچی /ğeyçi/ - qayçı); -lıq, -lık, -luq, -lük (گوزلیک /qozlik/ - gözlük, eynək) şəkilçiləri vasitəsilə düzələn sözlər araşdırılır.

III FƏSİL

ELMLƏR AKADEMİYASINDA ÇALIŞAN ALİMLƏR TƏRƏFİNDƏN YAZILMIŞ ELMİ ƏSƏRLƏR

QULAM AZƏRİ DARABADI

İslam tarixinin ilk dövründən ərəb əlifbasına əsaslanan fars əlifbası müxtəlif inkişaf mərhələlərində dəyişikliklərə məruz qalmışdı. Farsca yazıların müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı xəttatların yaratdıqları bir neçə xətt əsasında yazılmasını müşahidə etmək olar. Müasir dövrümüzdə Azərbaycanda belə yazıların oxunmasında bir yardımçı vasitəyə böyük ehtiyac duyulurdu. Ötən əsrin 50-ci illərindən etibarən bu ehtiyacı Elmlər Akademiyasının Əlyazmaları İnstitutunda çalışmış, fars dilinin müxtəlif yazı xətlərinin həm bilicisi, həm də bu xətlərlə gözəl yazmağı bacaran mahir xəttat kimi tanınmış Qulam Azəri Darabadi ödəməyə nail oldu. Onun 1953-cü ildə işıq üzü görən 208 səhifəlik «**Kalliqrafiya**» kitabında müxtəlif xətlərin xüsusiyyətlərindən bəhs edilir, yaranması və istifadəsi tarixi haqqında məlumat verilir, eləcə də bu yazılara aid nümunələr təqdim edilir.

Kitabın əvvəlində Rəhim Sultanovun əsər barədə müqəddiməsi verilir. Daha sonra müəllifin də əsəri xarakterizə edən sözləri kiçik giriş yazısında təqdim olunur.

«Kalliqrafiya» kitabı Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsinin tələbələrinin öz üzərində işləyib təcrübələrini artırmaq məqsədi ilə yazılmışdır. Kitabda müasir fars ədəbiyyatında çox təsadüf edilən 4 xətt qaydalarından bəhs edilir. Bunlar nəsx, nəstəliq, şikəstə və şikəstə-nəstəliq xətləridir. Kitabdakı bütün yazı nümunələrini Q.Darabadi öz xətti ilə vermişdir.

Kitabın 11-ci səhifəsindən etibarən İranda işlənən xətlərdən bəhs edilməyə başlanılır. Burada İbn Nədimə istinadən islamın ilk dövründə 4 xəttin – xəttə-Məkki, xəttə-Mədəni, xəttə-Bəsri, xəttə-Kufinin işlənməsi qeyd edilir. İslamdan sonra İranda əsasən Kufi xətti yayılıb. Kitabda bu xəttə aid yazı nümunələri verilir.

Daha sonra kitabda haqqında ətraflı bəhs olunacaq dörd xətdən birincisi – nəsx xəttindən danışılır. Həmçinin bu xəttin əlifbası da təqdim olunur. Bu xətti əsas sabitləşdirən xəttat İbn-Müqlə olub. Lakin ondan öncə də həmin xətdən istifadə edilib. Kitabda nəsx xəttinə aid nümunələrlə yanaşı, sünbüli xəttin əlifbası da verilir.

27-ci səhifədən etibarən nəstəliq xətti haqqında məlumat verilir. Bu xətt nəsx və təliq xətləri əsasında düzəldilmişdir. Onu tərtib edən Təbrizdən Xacə Mir Əli adlı xəttat olub. Burada nəstəliq xəttinə aid yazı nümunələri təqdim olunur. Nəstəliq xəttinin yazı qaydaları hərflərin yazılışının bucaq ölçüləri, qələmi tutmağı nümayiş etdirən əl şəkilləri, müxtəlif cədvəllər, misallar və izahlarla göstərilir.

Məşq və nümunələrdən istifadə etmək üçün «nəzəri məşq» və «qələmi məşq» 59-cu səhifədən etibarən təqdim olunur. Sonra müxtəlif yazı nümunələri, şeir parçaları verilir. Bu sırada Xaqani, Nizami, Lahutidən yazılar var.

Kitabın şikəstə xətlə bağlı hissəsi 81-ci səhifədən başlanır. Bu xəttin yaradılmasına əsas səbəblərdən biri yazının sürətinə və qələmin dayanmadan işlənməsinə olan tələbat olmuşdur. Bu xətlə yazılan nümunələr də Darabadi tərəfindən təqdim olunur. Burada şikəstə xətlə ilk dəfə yazan xəttatlardan bəhs edilir. Şikəstə xəttinin yaradıcısı Murtuza xan Şamlı hesab olunur. Onun katibi Mirzə Şəfia bu xətti islah etməyə çalışıb. Səfəvilər dövrünün axırlarında Dərviş Əbdülməcid Taləqani şikəstə xətti mükəmməlləşdirib.

Şikəstə xəttin nöqsanları sırasında onun oxumağı çətinləşdirdiyi və mətbəədə yaramaması göstərilir.

113-cü səhifədən başlayaraq şikəstə-nəstəliq xəttindən bəhs edilir. Bu xətt çap üsulu inkişaf etdikcə ortaya çıxıb. Kitabda bu xəttə aid verilən nümunələrin ardınca əl yazmasında şikəstə ilə yazılmış sözləri oxumaq üslubu, sətirləri düzgün və gözəl yazmaq qaydaları barədə məlumat verilir və müvafiq mətn nümunələri təqdim olunur.

Bütün bu dörd xəttin hər biri haqqında geniş məlumat verildikdən sonra onların müqayisəsi aparılır. Bunun üçün Darabadi rus yazıçısı M.Qorkinin fars dilinə tərcümə edilmiş «Fırtına quşu» əsərinin bir parçasını nəsx, nəstəliq, şikəstə və şikəstə-nəstəliq xətlərində təqdim edir.

Kitabda qədim münşi yazılarının da müqayisəsi aparılır. Daha sonra fars dilində bu xətlərlə məktub yazmaq qaydalarından bəhs edilir. Burada məktublar yazılarkən istifadə edilən müxtəlif ifadələr, terminlər barədə məlumat verilir. Bu sırada adi və dustanə məktubun başlanğıcında, rəsmi məktubun başlanğıcında, məktubun müqəddiməsində, məktuba cavabda yazılan müqəddimədə, məktubun axırında yazılış qaydalarına aid nümunələr təqdim olunur. Eləcə də bütöv məktub nümunələri də verilir.

Kitabın son bölməsi isə «Səyaq» adlanır. Burada pul hesabında işlənən rəqəmlər və çəki hesabında işlənən rəqəmlərdən bəhs edilir. Onların hər ikisinə aid cədvəllər və yazı nümunələri təqdim olunur.

1959-cu ildə Q.Darabadi Şərqsünaslıq fakültəsinin tələbələri üçün R.Sultanov və Ə.Şəfai ilə birgə 630 səhifəlik «**Fars dilində oxu kitabı**»nı təqdim edib. Kitabdakı farsca yazılar Q.Darabadinin xətti ilə verilmişdir.

1966-cı ildə Q.Darabadinin Məmmədağa Sultanovla birgə 1-3-cü sinif şagirdlərinə nəstəliq xəttinin öyrədilməsi məqsədi daşıyan «سر مشق نستعلیق» dərs vəsaiti çapdan çıxıb. 48 səhifəlik bu kitabda bütün hərflərin yazılış qaydalarına və onların söz və cümlələrdə

ifadəsinə aid nümunələr dama-dama səhifələrdə təqdim olunur. Burada verilən hər bir hərfin 5-10 dəfə təkrarən yazılması şagirdlərin onları təkrarən yazaraq dəqiq mənimsəməsini nəzərdə tutur. Öyrənilən hərflər artdıqca hərflər əvvəlcə sadə sözlər və daha sonra cümlələr tərkibində təqdim olunur. Daha sonra fars dilində sayların rəqəmlərlə və sözlərlə ifadəsinə aid nümunələr verilir.

Kitabda daha sonra sözlər müxtəlif mövzular üzrə qruplaşdırılaraq verilir. Bu sırada sinif, dərslər, oğlan və qız adları, vaxt, miladi və hicri-şəmsi ayları və s. qruplar var. Bundan əlavə müxtəlif mövzulu sadə mətnlər, o cümlədən ilin fəsilləri, Bakı, kitab, ailə üzvləri və s. mövzuda yazılar, eləcə də «Bahar», «Uşaq və buz» şeirləri təqdim olunur.

HƏSƏN ZƏRİNƏZADƏ

1955-ci ildə «Fars dilində Azərbaycan sözləri» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş Həsən Zərinəzadə Elmlər Akademiyasının Şərqsünaslıq İnstitutuna gəldikdə bu mövzuda əsərini çapa hazırlayıb və 1962-ci ildə onun «**Fars dilində Azərbaycan sözləri**» (**Səfəvilər dövrü**) adlı kitabı çapdan çıxıb. 436 səhifəlik kitabın əvvəlində müəllifin ön sözündən sonrakı girişdə H.Zərinəzadə Səfəvilər dövrü barədə ümumi məlumat verir, tədqiqatın əsas məqsədini və məhz bu dövrün götürülməsinin səbəbini, istifadə etdiyi əsas mənbələri açıqlayır. O, həmçinin əsərdə həm yalnız Səfəvilər dövründə işlənmiş, həm də o dövrdə işlənmiş və daha sonra da istifadədə qalmış fars sözlərini ayrı-ayrılıqda xronoloji qaydada tədqiq etdiyini vurğulayır.

Bundan sonra müəllif əsərdə farsca verilən sözlərin transkripsiyasını təqdim edərkən Azərbaycan və fars dillərinin fonetik tərkibindəki fərqləri nə cür nəzərə aldığı qeyd edir. Həmçinin

əsərin həcmninin böyüməsinin qarşısını almaq üçün istifadə edilən şərti işarələr, durğu işarələri və ixtisarlar barədə məlumat verir.

25-ci səhifədən etibarən «Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə dair» adlı birinci fəsil başlanır. Burada ilk növbədə məsələnin qoyuluşu açıqlanır. Fars dilində alınmalardan bəhs edən müəllif bu sahədə orta əsrlərdə söylənilən bəzi fikirlərin nöqsanlı olmasını qeyd edir və bütün bunları o vaxtlar dilçilik elminin hələ çox səthi olması, müqayisəli-tarixi metoddan istifadə edilməməsi, dillərin inkişafının daxili qanunlarının öyrənilməməsi və s. səbəblərlə izah edir. Daha sonra dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və alınmanın əhəmiyyəti barədə söz açan tədqiqatçı bu sahəni işləyərkən götürülməli olan əsas məsələ və prinsiplərə toxunur. Bu sırada tarixilik prinsipi, tədqiq edilən dillərin daxili inkişaf qanunlarından istifadə etmək prinsipi və müqayisəli-tarixi metoddan istifadə etmək prinsipi ətraflı şəkildə təhlil edilir. H.Zərinəzadənin növbəti araşdırdığı dilin tərkib hissələri və başqa dilin təsiri məsələsidir. Daha sonra tədqiqatçı alınmanın müxtəlif yollarından bəhs edir, vasitəsiz və dolaylı alınmaları nəzərdən keçirir. Yazı dili vasitəsi ilə fars dilinə keçmiş sözlərə aid məsələni araşdıran müəllif, bu sahədə farsca əsər yazmış azərbaycanlıların rolunu və azərbaycanca bilən və farsca əsər yazmış fars, kürd, və başqalarının rolunu ayrılıqda təhlil edir. Bütün bunlarla yanaşı, bu fəsildə alınma sözlərin forması haqqında, onların mənaca dəyişilməsi və belə sözlərin müəyyənləşdirilməsinin meyarı barəsində də dəyərli fikirlər söylənilir.

İkinci fəsil alınma sözlərin fonetik dəyişilməsinə həsr olunub. Burada ilk növbədə alınma sözlərin fonetik dəyişməsi ilə fonetik qanunlar, fonetik tərkib, fonetik təsir və yazı arasındakı münasibətlərdən bəhs edilir. Bununla bağlı mövzu ilə əlaqədar olan və onu işıqlandırmğa xidmət edə bilən üç məsələ haqqında qeydlər edilir. Bu məsələlər aşağıdakılardır:

1) *Alınma sözlərin fonetik dəyişməsində fonetik qanunların roluna dair;*

2) *Dillər arasında qarşılıqlı fonetik təsir ilə alınma sözlər arasında olan münasibətə dair;*

3) *Alınma sözlərin fonetik dəyişməsi ilə dilin yazısı arasında olan münasibətə dair.*

İkinci fəsildə daha sonra fars dilində işlənən Azərbaycan sözlərinin konkret cəhətlər üzrə təhlili aparılır. Əvvəlcə fars dilində işlənən azərbaycanca sözlərin fonetik dəyişməsi səbəbləri araşdırılır. Sonra ayrı-ayrılıqda Azərbaycan və fars dillərindəki səslilərin və səssizlərin keyfiyyətcə fərqlənməsi nəticəsində fars dilində işlənən azərbaycanca sözlərin fonetik dəyişməyə uğraması məsələsinə toxunulur. H.Zərinəzadə Azərbaycan və fars dillərində səslilərin kəmiyyətcə fərqlənməsi nəticəsində fars dilində işlənən azərbaycanca sözlərin fonetik dəyişməyə uğramasından da bəhs edir.

Araşdırılan növbəti məsələ isə fars dilində işlənən azərbaycanca sözlərdə ahəng qanununun pozulması hadisəsidir. Burada ayrı-ayrılıqda fars dilində işlənən Azərbaycan sözlərində səslilərin və səssizlərin ahənginin pozulması və həmçinin səslilərlə səssizlər arasındakı uyuşmanın pozulması təhlil edilir. Bu fəsildə son olaraq fars dilində fonetik hadisələr və Azərbaycan dilindən fars dilinə keçmiş sözlərin fonetik dəyişməsində bu hadisələrin rolu nəzərdən keçirilir.

Kitabın 112-418-ci səhifələrini tutan üçüncü fəsildə Səfəvilər dövründə fars dilində işlənmiş azərbaycanca sözlərin bəzilərinə aid lüğət verilir. Burada verilən sözlərin ətraflı izahı və onlar haqqında digər məlumatlar da təqdim olunur.

Sonda tədqiqatın gedişində əldə olunan nəticələr və istifadə olunmuş ədəbiyyatın, eləcə də parçalarından misal üçün istifadə edilmiş əsərlərin siyahısı verilir.

MƏMMƏDAĞA SULTANOV

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxtəlif elmi müəssisələrində çalışmış, Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutu əlyazmaları şöbəsinin müdiri, Əlyazmaları fondunun direktoru, şöbə müdiri, Yaxın və Orta Şərq xalqları İnstitutunun Şərq ölkələri ilə ədəbi əlaqələr şöbəsinin müdiri, Əlyazmaları İnstitutunda baş elmi işçi vəzifələrində işləmiş görkəmli alim Məmmədağa Sultanov fars dilinə aid bir sıra dərslik və dərs vəsaitinin müəllifidir.

1966-cı ildə M.Sultanovun Q.Darabadi ilə birgə hazırladığı 1-3-cü sinif şagirdlərinə nəstəliq xəttinin öyrədilməsi üçün «سرمشق نستعلیق» dərs vəsaiti çapdan çıxıb. M.Sultanov R.Axundova ilə birgə 3-cü siniflər üçün «**Fars dili**» dərsliyini hazırlayıb və bu kitab 1971-ci ildə 300 səhifə həcmində çapdan çıxıb. Kitabın mətnləri sırasında Şəhriyar, Səməd Vurğun, Nizami Gəncəvi, Abdulla Şaiq kimi şairlərin şeirləri də var. Dərslərdə müxtəlif səpkili tapşırıqlar, mükəllimələr və qrammatik qeydlər də verilir. Dərsliyin sonunda qiraət üçün mətnlər də təqdim olunur.

Bu müəlliflərin 2-ci sinif üçün «**Fars dili**» dərslikləri bir neçə dəfə işıq üzü görüb. Dərslik 1983-cü ildə 162 səhifə həcmində nəşr olunub, 1990 və 1993-cü illər nəşrlərinin həcmi isə 168 səhifə olub.

CƏMİLƏ SADIQOVA

Şərqsünaslıq İnstitutunun fars dili mütəxəssisləri sırasında bu elm ocağında ən çox çalışmış alim Cəmilə Sadıqovadır. 1959-cu ildən Şərqsünaslıq İnstitutunda çalışmış C.Sadıqova 1965-ci ildə «Fars dilində şəxs əvəzlilikləri (Tarixi aspektdə)» mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib və alimin həmin mövzuda 1975-ci ildə kitabı çapdan çıxıb. 180 səhifəlik «**Fars dilində şəxs**

əvəzlilikləri (Tarixi aspektdə)» kitabında fars dilində şəxs əvəzlilikləri tarixi-müqayisəli şəkildə araşdırılıb.

Fars dilində şəxs əvəzlilikləri bir qrammatik kateqoriya kimi ümumi dilçilik nöqtəyi-nəzərdən XVI-XVII, onun tarixi formaları isə XIX əsrdən etibarən tədqiq edilməyə başlanıb.

Bu kitaba qədər fars dilində şəxs əvəzliliklərinin müasir və tarixi dövrlərdəki mövcud formaları, qrammatik və fonetik xüsusiyyətləri ayrı-ayrı qrammatikalarda ümumi şəkildə təsvir olunmuş, lakin onların inkişaf yolları, dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq baş vermiş dəyişikliklər və onların səbəbləri tədqiq edilməmişdi. Bu məsələni ayrıca öyrənməyə çalışan bəzi fars və qərb alimləri isə şəxs əvəzliliklərinin mənşəyi haqqında tamamilə səhv nəticələrə gəlmişdilər.

Bütün bunlar C.Sadıqovani həmin məsələnin dərin və ətraflı tədqiqinə cəlb edib. Tədqiqat işinin əsasını fars dilindəki şəxs əvəzliliklərinin müxtəlif dövrlərdəki mövcud formalarını vermək, dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq həmin əvəzliliklərdə baş vermiş fonetik dəyişiklikləri, arxaikləşən və yeni yaranan əvəzlilik formalarını, onların qrammatik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq kimi məsələlər təşkil edir.

Kitab giriş, iki fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. 1-ci fəsildə ilk olaraq şəxs əvəzlilikləri haqqında ümumi məlumat verilir. Burada müxtəlif tarixi qrammatik mənbələrdə fars dilinin şəxs əvəzliliklərinə verilən təriflərdə, şəxs məfhumlarını ifadə edən əvəzliliklərin qrammatik şəxslərdə fərqləndirilməsində, onların məna və quruluşca növlərinə aid fikirlərdə olan ziddiyyətlər misal çəkilərək təhlil edilir və kitabın müəllifi mövcud vəziyyətdən düzgün çıxış yollarını göstərir. Eyni zamanda fars dilində şəxs əvəzliliklərinin müstəqil şəxs əvəzlilikləri və şəxs şəkilçiləri olmaqla iki qrupa ayrılması fikri əsaslandırılır. Bu fəsildə məhz həmin qruplardan birincisi, yəni müstəqil şəxs əvəzlilikləri tarixi aspektdə təhlil edilir.

C.Sadıqova burada müstəqil şəxs əvəzliliklərinin tarixən keçdiyi çox mürəkkəb və maraqlı yoldan bəhs edir.

Müasir dildən fərqli olaraq, qədim fars dilində hal kateqoriyası olduğundan bu dövrdə əvəzliliklər də müxtəlif hal münasibətləri bildirmək üçün hallanmış və onların adlıq hal formaları fonetik tərkibinə görə qeyri-adlıq hal formalarından fərqlənmişdir.

Qədim fars dilindən orta fars dilinə keçid dövründə fleksiyanın dağılması, qrammatik hal şəkilçilərinin dildən çıxması və qrammatik quruluşda baş vermiş digər dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq, qədim fars dilindəki müstəqil şəxs əvəzlilikləri orta fars dilində, 1-ci şəxsin təkinin adlıq forması istisna olmaqla, öz adlıq hal formalarını itirmiş və yiyəlik halı formalarını saxlamışdır.

Müstəqil şəxs əvəzliliklərinin orta fars dilindəki formaları fonetik cəhətdən bəzi dəyişikliklərə uğrayaraq yeni fars dilinə daxil olub. C.Sadıqova tədqiqat nəticəsində müstəqil şəxs əvəzliliklərinin müasir fars dilindəki formalarının tarixən yiyəlik hal əvəzliliklərindən təşəkkül tapması qənaətinə gəlir. Fikirlərini aydınlaşdırmaq üçün tədqiqatçı müstəqil şəxs əvəzliliklərinin inkişaf yollarını ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirir. 1-ci şəxsin təkində qədim fars dilində şəxs əvəzlilikləri «adam» (adlıq hal), «mana» (yiyəlik və yönlük halda), «mam» (təsirlik halda) şəkillərində mövcud olub. Kitabda bu əvəzliliklər qədim Avesta, ved, sanskrit və başqa dillərdə olan şəxs əvəzlilikləri ilə də müqayisə olunur. Həmçinin onların işlənməsinə aid qədim abidələrdən müxtəlif misallar gətirilir. Qeyd edək ki, eyni hal, yəni qədim İran və hind dilləri ilə müqayisə və qədim abidələrdən gətirilən misallar əsasında verilən izahlar digər şəxs əvəzliliklərinin təhlilində də geniş yer alır. Bu hissədə isə müasir dildə من şəklində işlənən əvəzliyin 1-ci şəxsinin təkinin tarixi inkişaf yolu qeyd edilir.

1-ci şəxsin cəminin qədim fars dilində yalnız «vayam» (adlıq hal) və «amaxam» (yiyəlik hal) ilə ifadə olunmasına təsadüf edilir. Bu əvəzlik tarixi inkişaf prosesində müasir dildə ما şəklini alıb.

2-ci şəxsin tək qədim fars dilində «tuvam» (adlıq hal) və «thuvam» (təsirlik hal) şəklində işlənib, müasir dildə تو şəklini alıb. Qədim fars dilinə aid olan abidələrdə 2-ci şəxs əvəzliyinin cəminə rast gəlinmədiyindən tədqiqatçı onun barəsində Avesta və sanskrit dillərində olan nümunələrə əsasən mühakimə yürüdü. Bu ətrafda aparılan təhlillər nəticəsində bu formanın qədim fars dilində «xşmaxam» kimi işlənməsi, orta fars dilində «am» elementinin düşməsi və «xş»-nin «ş»-ya çevrilməsi nəticəsində «şmax» şəklini alması, müasir dildə isə شما kimi istifadə edilməsi müəyyən edilir.

Fars dilinin qrammatikasında şəxs əvəzlilikləri sırasında üçüncü şəxs ən çox mübahisə doğuran məsələlərdən biridir. Bunu doğuran əsas səbəb isə onun işarə əvəzliyi ilə qarışdırılmasıdır. Bu ətrafda geniş təhlil aparan C.Sadıqova 3-cü şəxsin tək qədim fars dilində «ava», «huva» (adlıq hal) və «avahya» (yiyəlik hal), orta fars dilində «avay» və «oy», müasir fars dilində isə əsasən او , bir sıra hallarda isə وى şəklində işlənməsini göstərir.

3-cü şəxs cəmi ilə bağlı bu sahədə fikir ayrılıqları daha qabarıq nəzərə çarpır. Müxtəlif alimlər ايشان , آنها , آنان , اويشان , اينها , ايشانان , ايشانها , اينان kimi variantlarından birini və ya bir neçəsini qəbul edir. C.Sadıqova apardığı tədqiqat nəticəsində bu şəxs formasının qədim fars dilində «avaiy» (adlıq hal) və «avaişam» (yiyəlik hal) kimi işlənməsi və inkişaf prosesində müasir dildə ايشان şəklini alması qənaətinə gəlir.

Fars dilində şəxs əvəzliliklərini tarixi aspektdə təhlil edən müəllif müstəqil şəxs əvəzlilikləri ilə bağlı aşağıdakı nəticələrə gəlir:

1. *Müstəqil şəxs əvəzlilikləri fars dilinin hər üç mərhələsində işlənmişdir.*

2. *Qədim fars dilində müstəqil şəxs əvəzlilikləri müxtəlif hal münasibətini bildirmək üçün hallanmışdır, fleksiyanın dağılması və qrammatik hal şəkilçilərinin dildən çıxması ilə əlaqədar olaraq həmin əvəzlilər orta fars dilinə keçid dövründə öz adlıq formalarını itirmiş və yiyəlik hal formalarını saxlamışdır.*

3. *Qədim fars dilindəki «adam», «tuvam», «amaxam», «xşmaxam», «avişam» əvəzliliklərinin ikinci tərkib hissəsini təşkil edən «am» elementi dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq düşmüş və orta fars dilində «az», «tu», «amax» (ama), «şmax» (şma), «avişan» formalarında işlənmişdir.*

4. *Orta fars dilində müstəqil şəxs əvəzlilikləri müxtəlif hal münasibətlərini ön və son qoşmaların köməyi ilə ifadə etmişdir.*

5. *Şəxs əvəzliliklərinin müasir fars dilindəki formaları tarixən qədim fars dilindəki müstəqil şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik hal formalarından təşəkkül tapmışdır.*

6. *Müstəqil şəxs əvəzlilikləri fars dilinin tarixi inkişaf dövrlərində bəzi fonetik dəyişikliyə uğrayaraq, fars ədəbi dilinin formalaşdığı dövrdən etibarən dildə sabitləşmişdir.*

Kitabda müstəqil şəxs əvəzliliklərinin tarixi dəyişmələrini göstərən cədvəl də verilir.

1-ci fəslin sonunda müstəqil şəxs əvəzliliklərinin qrammatik xüsusiyyətlərindən, o cümlədən hal, şəxs və kəmiyyət kateqoriyalarından bəhs edilir.

Kitabın 2-ci fəslə şəxs şəkilçilərinə həsr olunub. Bu sahədə də istər Sovet, istər İran, istərsə də Avropa müəllifləri müxtəlif mövqelərdən çıxış ediblər. Burada mübahisəli olan əsas məsələ şəxs şəkilçilərinin qrammatik mənaya görə qruplara ayrılması ilə bağlıdır. C.Sadıqova bu məsələni dərinlən təhlil edərək onun həllində optimal yolu tapmağa çalışır. Müəllif bu mövzu ilə bağlı bütün deyilən fikirləri araşdıraraq, fars dilində şəxs əlamətləri şəxs məfhumu ifadə edən qrammatik şəkilçilər olduqlarına görə, onları «şəxs şəkilçiləri» adlandırmağı daha məqsəduyğun hesab edir. Müəllif şəxs şəkilçilərini qrammatik mənaya görə üç yerə ayırır və onlardan subyektə bildirən formaların subyekt şəkilçiləri, obyektə ifadə edən formaların obyekt şəkilçiləri, aidyyət və mənsubiyyət bildirən formaların mənsubiyyət şəkilçiləri adlandırıldığını qeyd edir. Şəkilçilərin bu qrupları kitabda ardıcıl olaraq təhlil edilir.

İlk olaraq subyekt şəkilçiləri ilə bağlı məsələ təhlil olunur. Onlar kitabda bütün şəxs formalarına görə ardıcıl olaraq ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilir. 1-ci şəxsin tək və cəmində subyekt şəkilçiləri bütün tarixi inkişaf dövrlərində olub. Bu şəkilçilərdə qədim fars dilində əsas şəxs morfemləri 1-ci şəxsin təkində «m», cəmində «ma»dır. Onlar indiki zaman ünsürləri qəbul edərək qədim dildə müvafiq olaraq «miy» və «mahu» şəklində işlənib. İnkişaf yolu keçərək müasir dildə isə müvafiq olaraq ام və ایم formalarını alıblar.

2-ci şəxsin tək qədim dildə «h» və ya «hy»-dan müasir dildə ای şəkilçisinə qədər inkişaf yolu keçib. Bu şəxsin cəminə isə əldə olan mənbələrdə təsadüf edilmədiyindən C.Sadıqova qohum dillərlə müqayisə nəticəsində onun «ta» şəklində işlənməsini güman edir. Müasir fars dilində isə 2-ci şəxsin cəminin subyekt şəkilçisi ای -dir.

3-cü şəxsin təkini qədim dildə əsas şəxs elementi və indiki zaman ünsüründən ibarət «tiy», cəmini isə keçmiş zamanda a/n/ta, indiki zamanda a/n/tiy ifadə edib. Müasir dildə müvafiq olaraq د - və ند - şəkilçiləri işlədilir.

Daha sonra xəbərlilik kateqoriyasının təşəkkülündə subyekt şəkilçilərinin rolu nəzərdən keçirilir.

Kitabda araşdırılan növbəti məsələ م , ت , ش , مان , تان , شان - şəxs şəkilçilərinin keçdiyi tarixi yolla bağlıdır. Bunlar qədim fars dilində müvafiq olaraq təkdə «maiy», «m» (1-ci şəxs), «taiy» (2-ci şəxs), «şaiy», «şim» (3-cü şəxs) ilə ifadə olunub, 1 və 2-ci şəxsin cəmində qədim abidələrdə təsadüf edilmir, 3-cü şəxsin cəmində isə «şam» və «şiş» işlənib.

Yuxarıda qeyd edilən şəkilçilər fars dili tarixində 4 funksiya daşıyıb ki, bunlar barəsində də kitabın sonrakı hissəsində ardıcıl olaraq bəhs edilir. Kitabda obyekt şəkilçilərinin tarixi dövrlərdə nitq hissələri ilə birləşməsinə dair gətirilən misallar əsasında bu şəkilçilərin bütün tarixi dövrlərdə müxtəlif nitq hissələri ilə

birləşməsinə görmək olar. Obyekt şəkilçilərinin subyekt şəkilçiləri ilə birləşməsi, yəni cümlədə xəbər rolunu oynayan feillərdən sonra gəlməsi xüsusiyyəti isə əsasən klassik fars dili üçün səciyyəvidir. Qədim və orta fars dillərində obyekt şəkilçilərinin belə bitişmə formalarına təsadüf edilmir. Kitabda obyekt şəkilçilərinin sintaktik xüsusiyyətləri də nəzərdən keçirilir.

Sonra mənsubiyyət şəkilçilərindən bəhs edilir. Onların müxtəlif nitq hissələri ilə birləşməsi hallarının qədim və orta fars dilində də mövcud olduğu və hətta qədim dövrdə daha çox təsadüf olunduğu qeyd edilir. Burada mənsubiyyət şəkilçiləri vasitəsilə əmələ gələn birləşmələrin xüsusiyyətlərindən də bəhs edilir.

Fəslin sonunda qeyd edilən şəkilçilərin subyekt və bitişdirici funksiyaları da nəzərdən keçirilir.

Sonda tədqiqat işi prosesində əldə olunan nəticələr 25 bənddə təqdim olunur. Kitabın sonunda 216 addan ibarət istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı verilir.

C.Sadıqova T.Ələsgərova ilə həmmüəlliflikdə fars dilinin Azərbaycan alimləri tərəfindən tədqiq edilməsinin zəngin çoxəsrlik tarixini araşdırıb. Fars dilçiliyi tarixində böyük bir dövrü əhatə edən tədqiqatda C.Sadıqova XI-XVII əsrləri öyrənib. XVIII əsrdən XX əsr Oktyabr inqilabına qədərki dövrü isə T.Ələsgərova tədqiq edib. Bu tədqiqat 1990-cı ildə Bakıda «Elm» nəşriyyatında «**Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri**» (XI əsr-XX əsrin birinci rübü) adı altında 225 səhifə həcmində nəşr edilib. Əsərin uğuru və böyük əhəmiyyəti İran nəşirlərinin də diqqətini cəlb edib və bu kitab İranda İbad Məmişadə tərəfindən fars dilinə tərcümə edilərək 1377-ci il hicri tarixində (m.1999-cu il) «Əlhudə» beynəlmiləl nəşriyyatında «تحقيقات دانشمندان آذربایجانی در باره زبان فارسی» adı altında 206 səhifə həcmində çapdan çıxıb.

Professor Rəhim Sultanovun redaktəsi altında çıxan Bakı nəşrində əsərin C.Sadıqovaya aid hissəsi 117-ci səhifəyə qədərini

əhatə edir. Buraya əsərin ilk dörd fəslə və XVI-XVIII əsrləri əhatə edən 5-ci fəslin bir hissəsi daxildir.

«Fars dili qrammatikasının yaranmasına qədər dilçiliyin vəziyyəti» adlı birinci fəslin ilk hissəsində fars dilçiliyinin meydana gəldiyi tarixi şərait nəzərdən keçirilir. Fars dilçiliyinin Azərbaycanda yaranması isə fəslin sonrakı hissəsində araşdırılır. Fars dilçiliyi tarixinə dair fikir söyləyən bir çox tədqiqatçılar orta əsr lüğətlərində adı çəkilən Əbu Həfs Soğdi (XI əsr) risaləsini bu sahədə ilk mənbə kimi qeyd etsələr də, C.Sadıqova fars dilçiliyinin ilk rüşeymlərinin Azərbaycanda meydana gəlməsini, onun öyrənilməsinə ilk təşəbbüsün Azərbaycan alimləri tərəfindən göstərilməsini tutarlı faktlarla əsaslandırır.

Fars dilçiliyi tarixində mövcud olan ən qədim mənbənin müəllifi, XI əsr fars alimi Əsədi Tusinin «Luğəti-fors»unda istifadə mənbəyi kimi məhz Qətran Təbrizinin adı çəkilir. Qətran Təbrizinin «Təfasir fi lüğəti-l-furs» izahlı lüğətində 300 çətin anlaşılan sözün şərhə verilir. Bu lüğət indiyə qədər əşkara çıxarılmayıb.

Sonrakı əsrlərdə böyük Azərbaycan alimi Hübeyş Tiflisi farsca «Kamil-ət-təbir» ensiklopedik, «Loğəte qəvafı», «Qaizne ərəb»ini, Hüsəməddin Xoyi «Töhfe-yi Hüsəmə» farsca-türkcə və türkcə-farsca mənzum lüğətini yazıblar.

«Fars dilçiliyi tarixində qrammatikanın yaranması» adlı ikinci fəsilə ilkin fars dili qrammatika mənbəyi kimi Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys Razinin «əl-Mocəm fi məairi əşəri-l-əcəm» əsəri göstərilir. Şəms Qeys Razinin əsərində fars dili qrammatikasına aid məsələlər, o cümlədən şəkilçilər, məsdər, feilin zamanları, kəmiyyət kateqoriyası və s. C.Sadıqova tərəfindən şərh edilir.

Kitabın 3-cü fəslində XIII-XIV əsrlərdə fars dili qrammatikasının Azərbaycanda öyrənilməsi vəziyyəti nəzərdən keçirilir. Şəms Qeys Razidən sonra fars dili qrammatikasına aid əsər yazan İbn Mühənnadır. İbn Mühənnə üç dilin – ərəb, monqol və fars dil-

lərinin sərf və nəhv qaydalarını yazıb və onun yazdığı əsər «Hilyətu-l-insən və həlbətu-l-lisən» adlanır. Bu əsərin adı XIX əsrin sonlarına qədər dəqiq müəyyənləşdirilməyib və onun bütün hissələri tam şəkildə, fars dilinə aid hissə də daxil olmaqla, türk alimi Kilisli Rūfət tərəfindən çap etdirilib və o, ilk dəfə əsəri əlyazma nüsxəsində olduğu kimi «Hilyətu-l-insən və həlbətu-l-lisən», müəllifini isə Cəmaləddin ibn Mühənnə adı ilə təqdim edib.

C.Sadıqova bu fəsildə fars dili morfoloqiyası məsələlərinin, o cümlədən feil, şəxs kateqoriyası, zaman kateqoriyası, məsdər, əmr şəkli, feil önlükləri, əvəzlilik, zərf, sifət, isim, say və köməkçi nitq hissələrindən qoşmalar, bağlayıcılar, ədatların «Hilyətu-l-insən və həlbətu-l-lisən»də nə şəkildə tədqiq edilməsini şərh edir.

İbn Mühənnənin fars dili qrammatikasına həsr edilən əsərində feil bəhsinə bəzi nəzəri şərhlər əlavə edilib, qalan nitq hissələri lüğətcik şəklində təqdim olunub. Əsəri quruluşuna görə qrammatik lüğətcik də adlandırmaq olar.

Fars leksikoqrafiyası tarixində farsca-türkcə yazılmış ikidilli lüğətlərdən biri Hinduşah Naxçıvaninin «əs-Sihahu-l-əcəmiyyə»sidir. Bu lüğət dövrümüzə qədər gəlib çatan ikidilli lüğətlər içərisində öz qədimliyi və quruluşunun orijinallığı ilə seçilir. Hinduşah Naxçıvani fars dili qrammatikasını yazan ilk azərbaycanlı müəllifdir. Onun əsəri ilk fars dilçilik məsələlərinin öyrənilməsi nöqtəyi-nəzərdən öz dövrü üçün böyük əhəmiyyəti olan qiymətli bir əsərdir. Bu əsərin təkcə fars dilçilik məsələlərinin deyil, həm də Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsində böyük rolu var. C.Sadıqova kitabın 4-cü fəslində XIII-XIV əsrlərdə fars dilçiliyi sahəsində fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan alimlərindən Hinduşah Naxçıvani və onun oğlu Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin əsərlərini araşdırır. Burada Hinduşah Naxçıvaninin «əs-Sihahu-l-əcəmiyyəsi»ndə ayrıca olaraq fonetika, şəxs kateqoriyası, feilin zamanları, məsdər, feilin şəkil və növləri, inkarlıq kateqoriyası, feili sifət,

kəmiyyət kateqoriyası, sözdüzəldici şəkilçilər, şəxs əvəzliliklərinə aid məsələlərin hansı şəkildə verilməsi nəzərdən keçirilir. Bu fəsilə daha sonra fars leksikoqrafiyası tarixində Qətran Təbrizinin «Təfasir» və Əsədi Tusinin «Loğətə fors»undan sonra zamanəmizə qədər gəlib çatmış üçüncü lüğət olan Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin «Sihahu-l-furs» izahlı lüğəti müxtəlif qrammatik kateqoriyalar üzrə araşdırılır. XV əsrdə daha bir azərbaycanlı alim Baba Nemətulla Mahmud Naxçıvaninin də fars dilinə aid izahlı lüğət yazması məlum olsa da, bu əsər indiyə qədər üzə çıxarılmayıb.

«XVI-XVIII əsrlərdə müxtəlif şərq ölkələrində fars dilçiliyi sahəsində fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan alimləri» adlı 5-ci fəsilə ilk öncə XVI əsrə aid Vəhid Təbrizinin əlyazma nüsxəsi dövrümüzə çatmayan «Miftahu-l-bə dai» lüğəti, eləcə də naməlum müəlliflərin «Risalə fi qəvaidi-l-furs» və «Əmsilətu-l-farsiyyə» adlı qrammatika kitablarından söz açılır.

XVII əsrdə fars dili lüğətləri və qrammatikalarının yaranması Hindistanda geniş vüsət alıb və burada da əsas rolunu azərbaycanlı alimlər oynayıblar. Kitabda Cəmaləddin Hüseyn İncunun «Fərhanğə Cahangiri», Mahmud bəy bin Abdulla Füsuni Təbrizinin «Miftahu-l-məani» və xüsusən də Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Bürhan Təbrizinin «Börhanə Qate»sindən geniş məlumat verilir. Sonuncu lüğət həm həcminə görə (20000 söz və frazeoloji birləşmə) əvvəlki lüğətlərdən üstündür, həm də sonrakı nəşrlərinin sayına görə. Həmin dövrdə Azərbaycanda yaradılan əsərlər sırasında Abdulla Unkutinin «Tuhfətu-l-əbvab» fars izahlı lüğəti xüsusi qeyd edilir.

Kitabın bu fəslinin davamı və növbəti iki fəslə – yəni XVIII-XIX əsrlərdə, eləcə də XX əsrin ilk rübündə fars dilini tədqiq edən azərbaycanlı alimlərlə bağlı araşdırmalar, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Təyyibə Ələsgərovaya məxsusdur.

C.Sadiqova və T.Ələsgərovanın birgə fəaliyyəti nəticəsində işıq üzə gərən ikinci kitab XIII əsr görkəmli Azərbaycan alimi,

şairi, dövlət xadimi Hinduşah Naxçıvaninin «əs-Sihah əl-əcəmiyyə» lüğətinin elmi-tənqidi mətni və transkripsiyasıdır. Bu kitab 1993-cü ildə çapdan çıxıb.

Son dövrlərə qədər tədqiqatçıların diqqətindən yayınmış «əs-Sihah əl-əcəmiyyə» lüğəti Azərbaycan ərazisində azərbaycanlı müəllif tərəfindən tərtib edilmiş, ilkin dövrlərdə dilimizin leksikası və nəsri haqqında məlumat verən qədim və hələlik yeganə abidə kimi diqqəti cəlb edir. Farsca-türkcə ikidilli lüğət olan «əs-Sihah əl-əcəmiyyə»də 5117 fars sözünün müqabili kimi verilmiş türk mənşəli sözlərin təxmini sayı 10000-ə yaxındır. Azərbaycan və fars dillərinin leksikasının geniş şəkildə cəlb edilməsi baxımından hər iki xalqın leksikoqrafiyası tarixində ilk təşəbbüs kimi qeydə alınıb.

Lüğətin tənqidi mətni Qərbi Berlin, Bratislava və Sankt-Peterburq Şərq əlyazmaları xəzinəsindən gətirilmiş əlyazma nüsxələri əsasında çapa hazırlanıb. 336 səhifəlik kitab hər iki tərəfdən tədqiqatçıların geniş müqəddiməsi ilə başlayır. Bunlardan biri Azərbaycan, digəri isə fars dilindədir. Bu müqəddimədə Cəmilə Sadıqova və Təyyibə Ələsgərova lüğətin adının müxtəlif tarixi mənbələrdə müxtəlif cür adlandırılmasını qeyd ediblər və lüğətin müxtəlif dövrlərdə üzü köçürülmüş əlyazmalarının müəllif müqəddiməsini əsas gətiriblər: «Kitab Cövhərinin «əs-Sihah əl-ərəbiyyə»sinin üslubunda olduğu üçün onu «əs-Sihah əl-əcəmiyyə» adlandırdım».

Tarix boyu əsərin müxtəlif müəlliflərə məxsus olması qeyd edilsə də, C.Sadıqova və T.Ələsgərova lüğətin məhz Hinduşah Naxçıvaninin qələminə aid olmasını əsaslandırırlar. Gətirilən faktlara əsasən, onlar «əs-Sihah əl-əcəmiyyə» adlı farsca-türkcə lüğətin Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvani tərəfindən yazıldığını, onun oğlu Məhəmməd ibn Hinduşahın isə «Sihah əl-furs» adlı farsca izahlı lüğət yazdığını qeyd edirlər.

Müqəddimədə ümumiyyətlə, Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvaninin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı ətraflı məlumat verilir. Daha

sonra «əs-Sihah əl-əcəmiyyə»nin əlyazma nüsxələri haqqında bəhs edilir və onların sırasında hazırda Sankt-Peterburqda saxlanılan əlyazma nüsxəsinin ən qədim olduğu əsaslandırılır. Burada əsərin quruluşu haqqında irəli sürülən fikirlərdə də qeyri-dəqiqliyin nəzərə çarpdığı qeyd olunur. C.Sadıqova və T.Ələsgərova əsərin müqəddimə (ərəb dilində), lüğət (farsca-türkcə), fars dilinin qrammatikasından (ərəb dilində) ibarət olduğunu göstərirlər. Hinduşah Naxçıvani farsca sözləri iki əsas hissəyə ayırır – adlar və feillər (məsdərlər). Cövhərinin «əs-Sihah əl-ərəbiyyə»sinin tərtib prinsiplərinə əsasən, lüğətdə fars sözləri axırıncı hərflərə görə düzülüb, onlar axırıncı hərflərə görə əlifba sırası ilə bablara, bablardakı sözlər əvvəlinci hərflər üzrə əlifba sırası ilə fəsillərə ayrılıb. Əsər 21 bab, 393 fəsildən ibarətdir. Müəllif əsərdə sözlərin asan qavranılması və tələffüzündəki çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün fonetik, leksik və qrammatik üsullardan istifadə edib.

Lüğətin türkcə sözlüyü dilimizin XIII əsrdə bir sıra əlamətdar xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir. Məsələn, şifahi danışiq dili nümunələrinə istinad edilməsi, cümlələrin dilimizin öz sözləri əsasında qurulması, «h», «f», «j», fonemlərinin dilimizə məxsus sözlərdə əks olunması, bu sözlərin yazılmasındakı bəzi qədim qaydaların mühafizəsi, ümumtürk mənşəli sözlərin verilməsi, sözlərin mənasının düzgün açılması üçün oxşar, eyni mənalı sözlərin yanaşı işlənilməsi və s.

Müqəddimənin sonunda «əs-Sihah əl-əcəmiyyə»nin əlyazma nüsxələrinin müqayisəsi və istifadə edilən ədəbiyyatın siyahısı verilir. Kitabda əsər barədə ingilis dilində də qısa məlumat verilir.

Bu kitabda lüğətin özü və qrammatikasının elmi-tənqidi mətni, eləcə də farsca sözlərin ilk hərfinə görə əlifba sırası ilə düzümü verilir. Lüğətdən öncə Hinduşah Naxçıvaninin müqəddiməsi təqdim olunur. Lüğətin 21 babı kitabın 206 səhifəsini tutur. Qrammatika hissəsi 27 səhifə həcmindədir. Kitabın 60 səhifəsində

isə farsca sözlərin siyahısı verilir. Buradakı sözlərin lüğətin özündə işlənmə yerlərini asan tapmaq üçün onların qarşısında lüğətdə işləndiyi səhifələr qeyd edilir.

C.Sadiqovanın T.Ələsgərova ilə birgə hazırladıqları daha bir əsər görkəmli Azərbaycan alimi Hüsəməddin Xəyinin «Töhfəyi Hüsəm» lüğətinin elmi-tənqidi mətni, transkripsiyası, türkçə sözlüyün əlifba sırası ilə düzümü və dil xüsusiyyətlərini əhatə edən kitabdır. Bu kitab 1996-cı ildə çapdan çıxıb. Təqdimatımızın prinsiplərinə uyğun olaraq, həmmüəlliflikdə hazırlanan əsərlərin adı birinci verilən müəllifə aid bölmədə təqdim edildiyindən, «Töhfəyi Hüsəm» lüğəti barədə ətraflı məlumatı T.Ələsgərovaya aid hissədə veririk.

TƏYYİBƏ ƏLƏSGƏROVA

Şərqsünaslıq İnstitutunda fars dilinin tədqiqi sahəsində böyük xidmətləri olmuş alimlərdən biri də Təyyibə Ələsgərovadır. 1959-cu ildən İnstitutda fəaliyyətə başlayan T.Ələsgərova ömrünün sonuna – 1995-cı ilə kimi burada elmi yaradıcılıqla məşğul olub. 1965-ci ildə «Fars dilində sözdüzəldici omomorfemlər» mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edən T.Ələsgərovanın bu işi dil vahidlərinin fonetik cəhətdən eyni, mənaca müxtəlifliyi kimi problemin vacib məsələlərindən birinə - sözdüzəldici omomorfemlərə həsr edilib və 1972-ci ildə 209 səhifə həcmində kitab şəklində çap edilib.

«**Fars dilində sözdüzəldici omomorfemlər**» kitabı üç fəsildən ibarətdir. Əsərin 1-ci fəslində əsas dil vahidlərindən – fonem, morfem, söz, söz birləşməsi və cümlənin fonetik cəhətdən eyni, mənaca müxtəlifliyindən bəhs edilir. Burada müxtəlif dil vahidlərinin eyni səs tərkibi ilə ifadə edilməsi və eyni fonetik tərkibdə bir dil vahidinə məxsus bir neçə müxtəlif mənanın mərkəzləşməsi fars dilindən gətirilən misallarla izah edilir.

Dil vahidlərinin fonetik cəhətdən eyni, mənaca müxtəlifliyinin yaranmasının əsas səbəbləri kimi dildə baş verən müxtəlif fonoloji hadisələr nəticəsində bəzi dil vahidlərinin dəyişilərək başqa bir dil vahidilə eyniləşməsi; polisemantizmin yaranması; başqa dillərdən bəzi dil vahidlərinin (söz, morfem) keçməsi; dialektlər hesabına fonetik eyniliyin yaranması göstərilir.

2-ci fəsildə sözdüzəldici omomorfemlərin əvvəlki tədqiqi xülasə edilərək, onlar haqqında ümumi nəzəri məlumat verilir, bu omomorfemlərin törəmə yolları, çoxmənalı morfemlərdən fərqli cəhətləri, fərqləndirilməsi, məhsuldarlıq və qeyri-məhsuldarlığı barədə bəhs edilir.

Sözdüzəldici omomorfemlərin törəmə yolları kimi əsərdə fonetik cəhətdən nisbətən yaxın, yaxud omomorfem-kökün tədricən leksik vahiddən qrammatik abstraksiyaya çevrilməsi vasitəsilə alınan sözdüzəldici omomorfemlər; çoxmənalı sözdüzəldici morfemlərdən törəyən sözdüzəldici omomorfemlər; başqa dillərdən (türk, ərəb) sözdüzəldici morfemlərin səs tərkibincə fars dilindəki sözdüzəldici morfemlərlə eyniləşməsi nəticəsində yaranan sözdüzəldici omomorfemlər; sözdüzəldici morfemin fonetik tərkibində müəyyən dəyişikliklərin yaranması və dildə mövcud olan başqa bir şəkilçinin fonetik variantına çevrilməsi nəticəsində yaranan sözdüzəldici omomorfemlər göstərilir. Sözdüzəldici omomorfemlərin törəmə yollarının müxtəlif olmasına baxmayaraq, onlarda ümumi cəhət hamısının leksik vahidlərdən alınaraq, sonradan şəkilçiyə çevrilməsidir.

Əsərdə müasir fars dilində işlədilən sözdüzəldici omomorfemlər tarixi inkişaf nöqteyi-nəzərindən dörd dövrə ayrılır: qədim İran dillərinə məxsus sözdüzəldici omomorfemlər; orta fars dilinə məxsus sözdüzəldici omomorfemlər; müasir fars dilinə məxsus sözdüzəldici omomorfemlər; müasir fars dilində leksik mənaya malik olmaqla bərabər tədricən qrammatik mənə kəsb etməkdə olan sözdüzəldici omomorfemlər.

3-cü fəsildə müxtəlif sözdüzəldici omomorfemlərdən və onların mənə xüsusiyyətlərindən, söz yaradıcılığında onların mövqeyindən, hansı söz qruplarına artırılmasından və s. bəhs edilir. Müəllif sözdüzəldici omomorfemləri əlifba sırası ilə verir.

Tədqiqat zamanı müasir fars dilində 20-yə qədər sözdüzəldici omomorfem müəyyən edilib. Bunlar isə 50-dən artıq sözdüzəldici morfemi əhatə edir.

İlk olaraq, $\bar{a}$ sözdüzəldici morfeminin 4 mənada işlənməsi nəzərdən keçirilir. Birinci halda o, bitişdirici kimi çıxış edərək, əsasən zərf (tərzi-hərəkət zərfi) və sifət əmələ gətirir (məsələn: (سراپای; لب لب). 2-ci mənada o, əkslik, inkarlıq bildirir (آکندن ; آرمیدن). Nisbətən məhsuldar olduğu 3-cü mənada indiki zamanın feili sifətini əmələ gətirməyə xidmət edir (گویا ; بینا). 4-cü mənada bu morfem qeyri-məhsuldar olub, sifətlərdən mücərrəd mənəli adlar əmələ gətirir (گرمای ; تنگای).

Növbəti təhlil edilən $\bar{a}$ sözdüzəldici omomorfeminin bir mənəsində o, feil köklərinə əlavə edilərək, feili sifət və feili bağlama (گریان ; خندان), ikincidə toponimik adlar (گیلان ; گرگان), orta fars dilindən az qalıqları qalan patronomik adlar (با بکان ; خسروان) və s. əmələ gətirir.

$\bar{a}$ sözdüzəldici omomorfemi bir mənada şəxs, yer cisim, heyvan adlarına artırılaraq, onlara kiçiklik, təhqir, nəvaziş mənalarını (آدمک ; خرک ; جوانک) və ya sadə zərflərə əlavə edilərək hərəkətin tərzini bildirir (نرمک). Digər mənada heyvan, cisim adlarına artırıldıqda, onlara bənzəyiş və oxşarlığı olan konkret adlar düzəldir (دستک), bəzi əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlərlə işlədilərək, həmin xüsusiyyətləri özündə əks etdirən konkret isimlər əmələ gətirir (زردک) və s.

$\bar{a}$ sözdüzəldici omomorfemi bir mənada atributiv adlar əmələ gətirir (پسرو), digər mənada kiçiklik, təhqir məzmunu verir (ترسو).

این sözdüzəldici omomorfem mənasında bəzi zərflərə əlavə edilərək, zaman mənasını ifadə edən adlar əmələ gətirir (امروزین), bəzən qoşma və saylarla işlədilərək zaman, məkan adları düzəldir (پسین) və s., digər mənada bəzi yer adlarının tərkibində işlənir (مارین).

بار sözdüzəldici omomorfemi vasitəsi ilə atributiv adlar (گوهر بار), su, dəniz sahilində yerləşən ölkə və yer adları (رودبار) və s. əmələ gəlir.

Bu qaydada kitabda باز ; دان ; سار ; سان ; گاه ; مان ; نا ; ه ; وا ; و ; و ان kimi sözdüzəldici omomorfemin də məna xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

Əsərin sonunda tədqiqat prosesində əldə edilən ümumi nəticələr göstərilir və mövzuya dair istifadə edilmiş geniş ədəbiyyat siyahısı verilir.

T.Ələsgərovanın elmi fəaliyyətinin mühüm hissəsi həmkarı C.Sadiqova ilə birgə apardığı araşdırmalarla bağlıdır və bu məhsuldar fəaliyyətin ilk bəhrəsi olan, 1990-cı ildə işıq üzü görmüş **«Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri»** kitabında XVIII-XIX əsrlər və XX əsrin birinci rübündə fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri barəsində araşdırmalar T.Ələsgərovanın qələminə məxsusdur. Bu hissə kitabın 118-ci səhifəsindən başlanır və 5-ci fəslin bir qismini, eləcə də 6-cı və 7-ci fəsilləri əhatə edir.

Əsərin 5-ci fəslinin XVIII əsrə aid olan hissəsində Firuzabadının «Qamus»una yazılan şərhərdən bəhs edilir, leksikoqrafik əsərlərin tərtibi sahəsində isə Məhəmməd Rəfi bin Məhəmməd Şəfi Qəzvininin «Miftahu-l-məfatih», Molla Məhəmməd Mömin ibn Hacı Kərim Təbib Təbrizinin «Məxzənu-l-xəzayin», Mehdiqulu Səfa pesərə Əliqulu xan pesərə Qaraçuxa xanın «Səmau-l-əsma» adlı ərəbcə-farsca, Məhəmməd Mehdi Təbrizinin «Qəvaede Əhmədiyye», Mirzə Mehdi xan Əstərabadinin «Sənglax» türkcə-farsca lüğətlərinin adları çəkilir.

«Azərbaycan və İranda yazılmış fars dili qrammatikaları (XIX əsr-XX əsrin birinci rübü)» adlı 6-cı fəsildə bu dövrdə yazılmış dəyərli qrammatikalar təfsilatlı şəkildə təhlil olunur.

Fars dilçiliyinin öyrənilməsində Əbdülkərim İrəvani Təbrizinin «Qəvaede sərf və nəhve zəbane farsı» əsərinin rolu barədə T.Ələsgərova geniş məlumat verir. Əbdülkərim İrəvaninin əsərində nitq hissələrinin morfoloji xarakteristikası nisbətən geniş planda verilib, sintaksis isə çox səthi işlənib. Əsərin morfoloqiyası və fonetikasını ilə bağlı geniş təhlil verən T.Ələsgərova Əbdülkərim İrəvaninin terminologiyaya dair xidmətlərini də xüsusi qeyd edir.

Daha sonra Azərbaycanın ictimai fikir tarixində görkəmli yer tutan Abbasqulu ağa Bakıxanovun «Qanune Qüdsi» əsərinin fars dilçiliyində mövqeyindən bəhs edilir. İlk öncə farsca işıq üzü görmüş bu əsərin Rusiya və Zaqafqaziyada fars dilini öyrənənlərə, tərcüməçilərə, hərbi işlərlə əlaqədar və dövlət idarələrində müəyyən vəzifələrdə işləyənlərə çox xeyir verəcəyini nəzərə alan çar hökuməti «Qanune Qüdsi»nin rusca çap edilməsi haqqında da qərar çıxarıb və bu əsərin hər iki nəşri uzun müddət Zaqafqaziya və Rusiyanın əksər gimnaziyalarında, digər tədris müəssisələrində əsas dərs vəsaiti olub. T.Ələsgərova müqəddimə və fonetika, nitq hissələri və cümləyə həsr edilmiş üç hissədən ibarət «Qanune Qüdsi»ni geniş təhlil edir, eləcə də fars və rus nüsxələrinin fərqli cəhətlərini verir.

Bu fəsildə Əbdülsəlam Axundzadənin «Meftahe lisane farsı» və Səfərəlibəy Vəlibəyovun «Üsule cədidə lisane farsı» əsərlərinin təfsiri verilib, eləcə də Əlimirzə Nərimanov, Mirzə Möhsün İbrahimi, Razi Məhəmmədzadə İrəvani, Sultanməcid Qənizadə və İsgəndər Cəfərzadənin fars dilinin tədrisi ilə bağlı yazdıqları əsərlərin adları çəkilir.

Kitabın sonuncu – 7-ci fəslində XIX əsrdən Oktyabr inqilabına qədər Rusiyada fars dilçiliyinin inkişafı sahəsində fəaliyyət

göstərmiş Azərbaycan alimlərindən bəhs edilir. Fəslin əvvəlində Rusiyanın müxtəlif universitetlərində fars danışığı dilini öyrədən lektorların əsasən azərbaycanlılardan ibarət olması qeyd edilir. Bunların sırasında Mirzə Cəfər Topçubaşov, İbrahim Bağirov, Mirzə Məhəmməd Şəfi, Mirzə Həsən Tahirov, Mirzə Cəfər İrani, Mirzə Piri Arslan xan, Rza xan Qulami, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Abdulla Qafarov, Mirzə Kazım Qafarov və Mirzə Kazım bəy Abdinovun adları qeyd edilir. T.Ələsgərova bu fəsildə fars dilinin Rusiyada tədrisi və tədqiqində mühüm rolları olan Mirzə Əbu Turab Vəzirov, Mirzə Cəfər Topçubaşov, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Kazım bəy Abdinov və Mirzə Abdulla Qafarovun fəaliyyətini ətraflı verib. Burada Mirzə Kazım bəyə xüsusi yer ayrılıb, onun fars dilçiliyi sahəsində mövqeyi, A.Xodzkonun fars dili qrammatikaları haqqında qeydləri, rus dilində fars sözlərinə dair tədqiqatı, islamiyyətdən qabaqkı İran dilləri və yazısı haqqında mühazirələri barədə ayrıca bəhslərdə məlumat verilir.

1993-cü ildə T.Ələsgərovanın C.Sadiqova ilə birgə hazırladığı Hinduşah Naxçıvaninin «**ƏS-SİHAH ƏL-ƏCƏMİYYƏ**» lüğətinin elmi-tənqidi mətni və transkripsiyasını əhatə edən kitab çapdan çıxıb. Bu lüğət barədə C.Sadiqovaya aid bölmədə ətraflı məlumat vermişik.

T.Ələsgərova və C.Sadiqovanın elmi yaradıcılığında XIII əsr görkəmli Azərbaycan alimi Hüsəməddin Xoyinin leksikoqrafiyamız tarixində ilk mənzum lüğəti «**TÖHFƏYİ HÜSAM**»ın elmi-tənqidi mətni, transkripsiyası, türkçə sözlüyün əlifba sırası ilə düzümü və dil xüsusiyyətlərini əhatə edən kitabı mühüm yer tutur. Əgər XIII əsrdə yazılmış «**ƏS-SİHAH ƏL-ƏCƏMİYYƏ**» dilimizin ilk nəsr nümunəsidirsə, «**TÖHFƏYİ HÜSAM**» şeir dilimiz haqqında geniş təsəvvür yaranan ilk nəzm əsəridir. Azərbaycan filologiya elminin – fonetika, qrammatika, leksikoqrafiya etimologiya, dialektologiya, mətnşünaslıq, üslubiyyat, əruzun tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz rolu olan farsca-türkçə bu mənzum lüğət kitabda dilimizin başqa türk

dilləri ilə sıx qohumluq əlaqəsini əsaslandırmaq məqsədilə XI-XVI əsrlərdə tərtib edilmiş digər ikidilli lüğətlərlə müqayisədə verilir. 1996-cı ildə 239 səhifə həcmində işıq üzü görmüş bu kitabın 1-ci fəslində ilk öncə XIII əsr Azərbaycan leksikoqrafiyasının inkişafından bəhs edilir. Burada XI-XIII əsrlərdə Azərbaycanda lüğətçilik ənənələrinin yaranması və onların inkişaf istiqamətləri haqqında məlumat verilir.

Fəslin «Mənzum lüğətlər («Töhfeyi Hüsam» örnəyi)» başlıqlı 2-ci hissəsində «Töhfeyi Hüsam»a qədərki və sonrakı yüzilliklərdə nəzmə çəkilmiş lüğətlərdən bəhs edilir. Tədqiqatçılar həmin lüğətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

1. *Dilin lüğət tərkibindəki işlək sözləri öyrətmək məqsədilə nəzmə çəkilmiş lüğətlər.*

2. *Qrammatikanın müxtəlif sahələrindən bəhs edən mənzum lüğətlər.*

3. *Poetik əsərlərin sözlüyündəki leksik vahidləri şərh edən mənzum lüğətlər.*

4. *Elmin müxtəlif sahələrini və onlara aid terminləri əzbərlətmək məqsədilə yazılmış mənzum lüğətlər.*

Fəslin sonunda «Töhfeyi Hüsam»ın materialları əsasında XIII əsrdə Azərbaycanda tərtib edilmiş farsca-türkcə lüğətlərin tekstoloji tədqiqi prinsiplərindən bəhs edilir.

Kitabın «Azərbaycan alim və şairi Hüsaməddin Xoyi və onun «Töhfeyi Hüsam» lüğəti» adlı 2-ci fəslində ilk öncə alimin həyat və yaradıcılığı verilir. Burada Hüsamın altı əsəri və bir divanı olduğu göstərilib. Bu əsərlərdən daha əhəmiyyətli olan «Töhfeyi Hüsam»ın dil xüsusiyyətləri və əsərdə alliterasiya fəslin 2-ci bölməsində araşdırılır. Fəslin son bölümündə isə lüğətin əlyazma nüsxələrinin müqayisəsi verilir. Burada «Töhfeyi Hüsam»ın tekstoloji tədqiqata cəlb edilmiş Berlin və Qahirə nüsxələri arasında oxşar və fərqli cəhətlər göstərilir.

3-cü fəsildə «Töhfeyi Hüsam»ın elmi tənqidi mətninin Kirill əlifbası ilə transkripsiyası və türkcə sözlük verilir. Lüğət 20 qitədən ibarətdir. Kitabda türkcə sözlüyün əlifba sırası ilə düzümü, onun orta əsrlərdə yazılmış abidələr, ikidilli, izahlı lüğətlərlə müqayisəsi, eləcə də sonda şərhlər verilir.

Nəhayət, 4-cü fəsildə «Töhfeyi Hüsam»ın orijinal ərəb əlifbası ilə elmi-tənqidi mətni təqdim olunur.

ŞƏFƏQ ƏLİBƏYLİ

Şərqsünaslıq İnstitutunda fars dilinin tədqiqi sahəsində xidmətləri ilə seçilən alimlərdən biri də Şəfəq Əlibəylidir. Ş.Əlibəyli 1973-cü ildə Şərqsünaslıq İnstitutunun İran filologiyası şöbəsində elmi fəaliyyətə başlayıb. Leksikologiyanın aktual məsələlərindən biri olan antonimləri tədqiq edən Ş.Əlibəyli 1985-ci ildə Gürcüstan Dövlət Universitetində «Fars dilində antonimlərin struktur-semantik təsnifatı» mövzusunda namizədlük dissertasiyasını müdafiə edib. 1991-ci ildə alimin həmin mövzuda rus dilində «**АНТОНИМЫ персидского языка**» adı altında kitabı çıxıb. 107 səhifə həcmində olan bu kitab müəllif ön sözü, üç fəsil, nəticə, əsərdə işlənən antonimlərin siyahısı və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

Ş.Əlibəyli bu işdə fars dilində antonimlərin inkişafı və istifadəsi dərəcəsini müəyyən etməyə, onların struktur, semantik, tipoloji təsnifatını aparmağa, fars dilində bədii ifadə vasitəsi kimi nəzərdən keçirməyə çalışıb.

«Fars dilində antonimlərin struktur-semantik təsnifatı» adlı 1-ci fəsildə ilk öncə antonimlərin öyrənilməsinin məntiqi-fəlsəfi aspekti nəzərdən keçirilir. Bunun ardınca isə antonimlərin semantik təsnifatı aparılır. Burada daxili əlaqə və mənaca antonimlərin

müxtəlif növləri araşdırılır. Onlar mənaca təzadlı istiqaməti olan antonimlər, pilləli qarşılaşdırılan antonimlər və komplementar antonimlər qruplarına ayrılıb.

Daha sonra antonimlərin tematik növlərindən bəhs edilir. İnsana aid olanlar sırasında cinsiyyətə, insanın psixoloji və fizioloji halına, fiziki keyfiyyətləri və xarici görünüşünə, hərəkətlərinə, xarakterini, bacarıqlarını bildirməsinə, insanların münasibətində sosial mənsubiyyətə görə fərqlənən antonimlərin təhlili müşahidə edilir. Əşyaya aid antonimlər əşyanın əşya ilə qarşılaşdırılmasına, onların fiziki keyfiyyətləri və sayına, əşyanın hərəkəti və dəyişikliyinə görə fərqləndirilir. 3-cü qrupda mücərrəd mənalı antonimlər araşdırılır. 4-cüdə nəzərdən keçirilən antonimlər flora və fauna ilə bağlıdır. Bunlardan əlavə, təbiət hadisələrini, zaman və məkan münasibətlərini, istiqaməti bildirən, eləcə də terminoloji səciyyə daşıyan antonimlər də ayrı-ayrı qruplarda təhlil edilir.

Fars dilində antonimlər quruluşuna görə eyni köklü və müxtəlif köklü növlərinə ayrılır. 1-ci fəslin qalan hissəsində eyni köklü antonimlər araşdırılır. Burada ilk olaraq fars dilinin öz antonomik xarakterli sözdüzəldici elementləri vasitəsilə yaranan eyni köklü antonimlər nəzərdən keçirilir. Bu cür antonimlər morfoloji və sintaktik yolla yaranır. Morfoloji yolla yarananlar sözlərə və ya sözlərin kökünə antonim səciyyə daşıyan ön qoşmaların, onlara inkar əlamətlərinin, əks mənalı ön qoşma və şəkilçilərin, əks mənalı ön qoşmalarla söz-elementlərin artırılması nəticəsində əmələ gəlir. Sintaktik yolla yarananlar isə morfoloji-sintaktik və leksik-sintaktik növlərinə ayrılırlar. Daha sonra antonim səciyyəli alınma sözdüzəldici elementlər vasitəsilə yaranan eyni köklü antonimlər təhlil edilir. Bu elementlər fars və ya ərəb mənşəli köklərə əlavə olunur və belə antonimlər əsasən terminoloji səciyyə daşıyır. Ş.Əlibəyli antonim cütlər yaradan 7 müxtəlif ərəb elementinin istifadəsinə aid misallar gətirir. Bəzən antonimlər ərəb dilindən bütövlükdə alınır.

Müxtəlif köklü antonimlər ikinci fəsildə araşdırılıb. Burada onlar nitq hissələrinə aidiyyətinə görə qruplaşdırılaraq təhlil edilir. İlk olaraq antonim isimlər nəzərdən keçirilir. Müəllif onların məna qruplarına görə fars dili üçün daha səciyyəvi olanlara geniş yer ayırır. Burada şəxs adları bildirən xüsusi isimlərin mənalarına görə güc və zəifliyə görə antonim qarşılıqlar təşkil etməsinə diqqət yetirilir. Daha sonra fars dilində geniş yayılmış insanların peşə, vəzifə, tutduğu ictimai və sosial mövqeyə görə adlandırılmasında antonimlikdən bəhs edilir. Bitki və heyvan adlarının da məna qarşılığı burada diqqətdən kənar qalmayıb. Antonim isimlər arasında, leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə isim olsalar da, semantik cəhətdən sifətə daha yaxınlaşanları da var.

Fəslin isimlərə aid hissəsində antonim sözlərin quruluş növlərindən də ayrıca bəhs edilir. Antonim isimlərin tərkib hissələri sadə, düzəltmə, mürəkkəb, sadə və düzəltmə, düzəltmə və mürəkkəb ola bilər.

Nitq hissələrindən ikinci olaraq, feillərin antonimliyi nəzərdən keçirilir. Feillərin də bu sahədə fars dilində səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, struktur qruplaşması da müşahidə edilir. Fars dilində hər iki tərəfi eyni quruluşlu olan antonimlərdən düzəltmə qarşılıqlara daha az təsadüf edilir. Bunlardan əlavə Ş.Əlibəyli düzəltmə-mürəkkəb antonim feillərdən, eləcə də məsdərlərin, feili sifətlərin və feili bağlamaların mənaca qarşılaşdırılmasından bəhs edir.

Antonim sifətlərdən əvvəlcə mənaca növlərinə görə keyfiyyət, xüsusiyyət, hal bildirən, ölçü bildirən, dad bildirən xarici görkəm bildirənlər təhlil edilir. Daha sonra onların da eyni və ya fərqli quruluşlu olan cütləri də nəzərdən keçirilir.

Ş.Əlibəyli antonim saylara, əvəzlilərə və zərflərə də bu fəsildə yer ayırır.

Daha sonra müxtəlif köklü antonimlərin yaranma yolları araşdırılır. Bu antonimlərdən fars mənşəli, alınmalardan ərəb, qərb

və rus, türk mənşəlilər, eləcə də müxtəlif mənşəlilərindən fars-ərəb və fars-türk cütləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilir. Fəslin sonunda antonimlərin söz yaradıcılığında rolundan və enantiosemiya hadisəsindən, yəni eyni bir sözün tərkibində antonim mənaların ifadəsindən bəhs edilir.

Üçüncü fəsildə antonimlər fars dilinin bir bədii vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir. Burada ilk toxunulan məsələ fars dilində antonimlərin sinonimliyi. Bu məsələnin təhlili də iki qola şaxələnir. Əvvəlcə bütöv antonim cütlərin sinonimliyindən bəhs edilir. Daha sonra antonim cütün komponentlərindən birinin sinonimlərə malik olması xüsusiyyəti diqqət mərkəzinə alınır.

Bu fəsildə antonimlərin üslubi funksiyalarından da söhbət açılır. Antonimlərin geniş istifadəsi ilə maraqlı antitezalı konstruksiyalar və yüksək bədilik əldə edilib. Klassik poeziyada bu özünü daha qabarıq büruzə verir. Klassiklər də, elə müasir fars ədibləri də antiteza konstruksiyalarından istifadə edərək çoxlu sayda üslubi fəndlər yaradıblar. Ş.Əlibəyli bunlardan mətndə belə konstruksiyaların və ya onun bir komponentinin təkrarı, antonomik cütün komponentlərinin yerlərinin dəyişməsi, antonim cütün komponentlərindən birinin sinonimindən istifadə olunması, antiteza yaratmaq üçün bir neçə antonim cütdən istifadə edilməsi və s. üsullardan bəhs edir.

Sonda müəllif apardığı tədqiqat nəticəsində əldə etdiyi nəticələri ümumiləşdirib. Kitabın sonunda əsərdə verilən antonim cütlərin, eləcə də istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı verilir.

Qeyd edək ki, Ş.Əlibəyli XXI əsrdə də dəyərli tədqiqatları ilə elmə öz töhfələrini verib, bu sahədə doktorluq dissertasiyası müdafiə edib.

ELMİRA ƏLİBƏYLİ

Elmira Əlibəyli 1974-cü ildə «**Müasir fars dili tabeli mürəkkəb cümlələrində qeyri-müstəqil üzvlər**» mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Dissertant girişdə tədqiq etdiyi mövzunun aktuallığını, tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələrini, elmi yeniliyini, metodologiyasını, nəzəri və praktiki əhəmiyyətini göstərir.

Dissertasiyanın birinci fəslində tabeli mürəkkəb cümlələrdə tabelik əlaqəsinə həsr olunub. Burada ilk növbədə rus dilinin tarixi inkişaf prosesi izlənərək, məsələyə münasibət izlənir, daha sonra Azərbaycan, özbək və fars dillərində mürəkkəb cümlənin mahiyyəti konsepsiyası nəzərdən keçirilir. Fars dilində tabeli mürəkkəb cümlələr Əhməd Şəfainin «Müasir fars dilində tabeli mürəkkəb cümlələr» adlı doktorluq dissertasiyası əsasında izlənilir. Fəslin ikinci bölümündə tabelik və tabelsizlik anlayışlarının mahiyyəti, onların qarşılıqlı əlaqəsi, ümumi və fərqli cəhətləri izah edilir. Fəslin üçüncü bölümündə tabeli mürəkkəb cümlələrlə bağlı əsas məsələlərdən biri – onların komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi qısa şəkildə işıqlandırılır. Dissertasiyanın mövzusunə uyğun olaraq, dissertantı ilk növbədə qrammatik əlaqə maraqlandırır. Bu aspektdə bir tərəfdən diqqəti tabelik əlaqəsinin qrammatik əlaməti, digər tərəfdən budaq cümlənin baş cümləyə münasibətdə yerinə yetirdiyi funksiya cəlb edir. Müəllif bu funksiyanın son 140 il ərzində rus dilçiliyində tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifat meyarı olduğunu qeyd edir.

Dissertasiyanın ikinci fəslində müasir fars dili tabeli mürəkkəb cümlələrində qeyri-müstəqil üzvlər araşdırılır. Fəslin əvvəlində tabelik əlaqəsinin qrammatik əlamətlərinin tarixi şərhə verilir, qədim dövrdən bu qrammatik əlamətlərin ifadə vasitələrindən bəhs edilir. Sonra əsas məsələyə – tabelik əlaqəsinin əsas qrammatik əlaməti olan qeyri-

müstəqil üzvlərə müraciət edən dissertant əvəzlilər və 50 adlıq tipli başqa sözlərdən ibarət bu qrammatik vasitənin komponentlər arasında sıx tabelik əlaqəsi yaratmasını göstərir. Bu bölümün sonunda güclü ekspressiv vasitə olan intonasiyadan bəhs edilir və onun da tabelik əlaqəsinin xüsusi vacib əlaməti olduğu qeyd edilir. Fəslin sonrakı bölümündə qeyri-müstəqil üzvlərin səciyyələndirilməsi aparılır. Bu anlayışın müxtəlif dillərə aid fərqli mənbələrdə müxtəlif terminlərlə ifadə olunması qeyd edilir. Farsdilli ədəbiyyatdan kifayət qədər nümunələri təhlil edən dissertant bir yandan morfoloji kateqoriya, digər yandansa sintetik xüsusiyyətlərə uyğun olaraq, qeyri-müstəqil üzvləri əvəzlik tipli və adlıq tipli növlərinə ayırır və daha sonra onların əsas xüsusiyyətlərini səciyyələndirir.

Üçüncü fəsildə sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə qeyri-müstəqil üzvlərin rolu nəzərdən keçirilir. Dissertant ilk olaraq müqayisəli şəkildə tabeli mürəkkəb cümlələrin həm analitik, həm də sintetik tiplərinə qısa nəzər salır. Burada analitik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin ayrı-ayrılıqda işlənməsi, onların arasındakı tabelik əlaqəsinin isə yalnız sadə və mürəkkəb bağlayıcılarla ifadə olunması, sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə, bir qayda olaraq, baş cümlənin əvvəldə gəlməsi və tərkibində qeyri-müstəqil üzvə malik olması, budaq cümlənin isə sonra gəlməsi qeyd edilir. Dissertant sonra fars dilində sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin xüsusiyyətlərini qeyd edir. Müəllif bu fəsildə tabeli mürəkkəb cümlələrin təyin, tamamlıq, mübtəda, xəbər, zaman, məkan, səbəb, məqsəd, nəticə, şərt və s. budaq cümlə növlərinin sintetik tiplərini ayrı-ayrılıqda araşdırır. Dissertant müasir fars dilində güzəşt və müqayisə budaq cümlə növlərinin sintetik tiplərinin olmadığını qeyd edir. Bu da həmin cümlələrdə adətən qoşa bağlayıcıların işlənməsi və qeyri-müstəqil üzvlərə ehtiyacın onlarda aradan qalxması ilə izah edilir. Dissertant sonda tədqiqat zamanı əldə etdiyi nəticələri ümumiləşdirərək diqqətə çatdırır.

BƏHRUZ ABDULLAYEV

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda fəaliyyət göstərmiş Bəhruz Abdullayev əsasən Azərbaycan dilinə aid bir neçə müxtəlif tipli lüğətin tərtibçisi və redaktorlarından biridir. B.Abdullayev həmçinin 1972-ci ildə 204 səhifə həcmində nəşr olunan “Azərbaycanca-farsca danışıq kitabçası”nın tərtibçisidir. Kitabça fars dilini öyrənən şagirdlərə və tələbələrə, habelə həmin dili az bilib, onu daha yaxşı öyrənmək istəyənlərə kömək göstərmək məqsədilə tərtib olunub. Kitabçada materiallar bölmələr ətrafında qruplaşdırılıb. Hər bölmə bir neçə övzudan ibarətdir. Bəzi fars hərfləri və səsləri haqqında qeydlərə fars hərflərini yazılışı və Azərbaycan dilindəki səslərdən fərqlənən fars səsləri haqqında qısa məlumat verilir ki, bu da həmin hərfləri düz yazmaq və düz tələffüz etmək məqsədini güdür. Əlifba sırasını yaxşı bilməyən oxucular üçün kitabçada Azərbaycan əlifbası da verilir. Kitabçada materiallar aşağıdakı bölmələr üzrə təqdim edilir: 1.Tanışlıq, 2.Təhsillə əlaqədar məsələlər, 3.İlin fəsilləri, 4. Mənim vətənim, 5.Vaxt, 6.İstirahət, 7.Bayramlar, 8. Məktəbin ictimai təşkilatları, 9. İki nəfərin söhbəti

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
I fəsil. Fars dilinin XX əsrdə tədqiqi istiqamətləri	5
II fəsil. Ali məktəb müəllimləri tərəfindən yazılmış dərsliklər, dərs vəsaitləri və elmi əsərlər	14
III fəsil. Elmlər Akademiyasında çalışan alimlər tərəfindən yazılmış elmi əsərlər	115

VÜQAR İNQİLAB OĞLU MƏMMƏDOV

FARS DİLİNİ TƏDQIQ EDƏN
AZƏRBAYCAN ALİMLƏRİ
(XX ƏSR)

Çapa imzalanmışdır: 02.04.2024

Formatı: 60×84 1/16

Həcmi: 9,25 ç.v.

Sifariş: 142

Sayı: 100

«ADİLOĞLU» nəşriyyatında nəşrə hazırlanmış
və ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Nəsimi ray., Tbilisi pr.,

3007-ci məhəllə., 44 C

Tel.: (050) 593 27 77;

E-mail: adiloglu2000@gmail.com